

4

Sociologický časopis

Ročník 29 (1993)

Sociologický časopis

Vydává Sociologický ústav Akademie věd České republiky

Jiří Večerník, šéfredaktor

Miloš Havelka, zástupce šéfredaktora

Redakční rada:

Ivo Bayer, *Univerzita v Münsteru, SRN (hostující profesor FSV UK)*

Lubomír Brokl, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*

Jiří Buriánek, *Filozofická fakulta UK, Praha*

Martin Bůtora, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*

Michal Illner, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*

Jiří Kabele, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*

Jaroslav Kapr, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*

Petr Matějů, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*

Ivo Možný, *Filozofická fakulta MU, Brno*

Jiří Musil, *Středoevropská univerzita, Praha*

Miloslav Petrusek, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*

Ladislav Rabušic, *Filozofická fakulta MU, Brno*

Jan Sedláček, *Filozofická fakulta UK, Praha*

Oto Sedláček, *Výzkumný ústav práce a sociálních věcí, Praha*

Jadwiga Šanderová, *Institut sociálních věd FSV UK, Praha*

Redakce:

Jitka Stehlíková, výkonná redaktorka

Stephanie Howard, redaktorka anglických textů

Jiří Voženílek, technický redaktor

Táňa Váchová, sekretariát redakce

Sociologický časopis (ISSN 0038-0288). Rozšiřuje PNS a. s. Informace o předplatném podá a objednávky přijímá každá administrace PNS, doručovatel tisku a předplatitelské středisko. Objednávky do zahraničí vyřizuje PNS a. s., administrace vývozu tisku, Hvoždanská 5-7, 148 31 Praha 4. Objednávky ze zahraničí vyřizuje Pegas Press Distributor, Artia a. s., Ve smečkách 30, 111 27 Praha 1. Tiskne Ústav jaderných informací, Praha 5. Vychází čtvrtletně. Cena 29 Kč, roční předplatné 116 Kč.

Czech Sociological Review (ISSN 1210-3861). Vychází pololetně. Cena 49 Kč, roční předplatné 98 Kč. Objednávky předplatného přijímá redakce.

Úvodem ke čtvrtému číslu.....	435
-------------------------------	-----

STATI

Karel Müller: Problémy modernizace a transformační proces	437
Francois Dubet: Stát, národ, společnost: francouzský případ	453
Jiří Příbáň: Společenská smlouva - legitimující předpoklad moderních sociálních řádů.....	459

PŘEHLEDOVÁ STATĚ

Jiří Šubrt: K vývoji názorů na problém času v sociologii.....	471
---	-----

ZE SOCIOLOGICKÝCH VÝZKUMŮ

Miroslav Gregor, Libor Čaha: Volby a okresy.....	493
Eliška Novotná: Hudba jako šance	517

Za Bohumilem Jungmannem	525
-------------------------------	-----

RECENZE

S-OBZOR - neformální sociologický časopis (M. Havelka).....	529
H. Joas: Die Kreativität des Handelns (E. Urbánek).....	532
J. Dumazedier: Kultúrna revolúcia vo voľnom čase (1968-1988) (L. Kráľová).....	535
Francouzsko-český dialog o rodině (P. Vereš)	538

ZPRÁVY A INFORMACE

Od komunistického systému jedné strany k demokratickému ústavnímu státu v Československu (K. Vodička).....	543
Strany ve východní Evropě jako nositelé demokratizace (H. Brahm).....	544
Murray Bookchin - vedoucí osobnost Institutu sociální ekologie v Plainfieldu (V. Dvořáková-Janů)	548
Mezinárodní konference o teorii faset (B. Řeháková).....	551
Letní škola na téma sociální spravedlnosti (K. Vlachová).....	552
Studium sociologie na Uppsalské univerzitě (M. Říhová).....	554
XIII. Rakouský sociologický kongres (H. Jeřábek).....	555

ANOTACE

Z. Pavlík, A. Šubrtová: František Fajfr. Život a dílo (L. Fialová).....	557
Ct. Nečas: Aušvicate hi khér báro. Čeští vězňové cikánského tábora v Osvětimi II-Brzezince (V. Srp)	558

Sociologický časopis (ISSN 0038-0288) vydává čtvrtletně a **Czech Sociological Review** (ISSN 1210-3861) pololetně Sociologický ústav Akademie věd ČR.

Cíl a poslání

Sociologický časopis je vědecká revue otevřená odborným a společenským problémům, sociologické teorii a metodologii, přinášející výsledky a interpretace sociologických výzkumů. Zaměřuje se na rozvoj oboru a jeho výuku a zároveň chce být užitečný při řešení praktických problémů české sociální a ekonomické politiky.

Nabídka rukopisů

Redakce přijímá originál a dvě dobře čitelné kopie, které neobsahují jméno ani pracoviště autora, lektorské řízení je oboustranně anonymní. V průvodním dopise uveďte úplnou kontaktní adresu včetně telefonního čísla. Nabídnout rukopis jinému časopisu, zatímco je posuzován naším časopisem, je považováno za neetické.

Formát rukopisu: Rukopisy musí být psány na stroji nebo tištěny na tiskárně počítače a musí splňovat ČSN 88 0220 (úprava rukopisů pro sazbu), tj. řádkování 2, 60 úhozů na řádek, 30 řádek na stránce A4. Tabulky, grafy a obrázky jsou přiloženy za textem. Stati, výzkumné a metodologické texty do 20 stran, recenze do 7 stran, zprávy a informace do 5 stran, anotace 1 strana.

Rozhodnutí o vydání: Rozhodnutí je autorovi sděleno do jednoho měsíce od data přijetí rukopisu. Je-li rukopis přijat, je autor vyzván, aby dodal konečnou verzi rukopisu, jednak na papíře a zároveň na disketě formátu IBM PC, a to buď ve formátu textového editoru MS-Word for Windows, MS-Word 5.0 nebo 5.5 nebo jako soubor ASCII, v kódu bratří Kamenických. Rukopis obsahuje vedle vlastního textu abstrakt (20 řádků), summary (80 řádků) a název stati v angličtině a češtině, abecední seznam literatury a stručnou informaci o autorovi. Redakce provádí jazykovou úpravu textu. Větší úpravy textu redakce bez souhlasu autora neprovádí.

Adresa redakce: Sociologický časopis, Jilská 1, 110 00 Praha 1, 1. patro, místnost 106, telefon (02) 235 87 77, (02) 235 89 68-71, l. 283, 294, fax (02) 235 78 88, E-mail sreview@cspgias11.bitnet. Návštěvní dny v redakci pondělí a čtvrtek 10-16 hod.

Sociologický časopis (Sociological Review) (ISSN 0038-0288) is published quarterly in Czech with abstracts and summaries of articles in English. The **Czech Sociological Review** (ISSN 1210-3861) is published half-yearly in English by the Institute of Sociology of the Academy of Science of the Czech Republic. Both are printed by the Institute of Nuclear Information. **Postmaster:** Send address changes to the Sociological Review, Jilská 1, 110 00 Praha 1, Czech Republic.

Scope and Mission

The *Czech Sociological Review* is a scholarly review open to discussion of all professional and societal problems, sociological theory and methodology, and the dissemination of the results and interpretation of sociological research. Its attention is directed towards the development of the field and its teaching, and at the same time strives to be useful for solving the practical problems of Czech social and economic politics.

Manuscripts Submission

The editors require an original and two easily readable copies, which do not contain the name or workplace of the author, in order that the reading process will be anonymous on both sides. The accompanying letter should contain a complete contact address, including telephone number. Submission of a manuscript to another journal, while it is under review by the CSR is regarded as unethical.

Manuscript format: Manuscripts must be typed or computer printed (12-point type preferred), double-spaced, with 60 columns per line, 30 lines to an A4 page. The maximum length of research and methodological essays is 20 pages, for reviews it is 7 pages, for news or information 5 pages, and for annotations 1 page.

Editorial decisions: Decisions are generally made within one month from the date your manuscript is received at the CSR office. If your manuscript is accepted you will be asked to submit your final version both on paper and on a microcomputer floppy disk, either in ASCII or Microsoft Word for Windows, MS-Word 5.0, or 5.5. IBM disks are acceptable. The final version should also include a twenty-line abstract and an eighty-line summary, an alphabetized bibliography and basic information about the author.

Úvodem ke čtvrtému číslu

Modernizace - to je shrnující označení těch politických, společenských, hospodářských a hlavně kulturních a civilizačních procesů, které už poměrně delší dobu spojují badatelské a interpretační zájmy zejména sociologů, ekonomů a historiků. V těchto oborech je modernizace považována za specifickou formu cílevědomých a orientovaných změn v minulosti a proměn přítomnosti, které probíhají v sociálních institucích a jejichž nejzřetelnější projevy jsou viděny v procesech byrokratizace, urbanizace, demokratizace, sociální mobility, technické i společenské racionalizace, ale také v růstu blahobytu, politické participace a vzdělanosti. Jedním ze všeobecně akceptovaných měřítek pro jejich posuzování se pak stává mezinárodní srovnávání růstu hrubého národního produktu jednotlivých státních útvarů, zemí či regionů.

Komplexní podobě této problematiky, které byla u nás zatím sledována spíše jen ve svých jednotlivých konkrétních formách a podobách než ve své systémové povaze - výjimkou, která zde může potvrdit pravidlo, je stať J. Musila z prvního letošního čísla našeho časopisu, nazvaná "Česká a slovenská společnost", kde je analýza rozdílného průběhu modernizačních procesů v českých zemích a na Slovensku využita pro ukázání rozdílnosti obou národních společností i jejich vzájemné "esenciální" samostatnosti - je věnována úvodní stať tohoto čísla Sociologického časopisu. Je nadepsána "Problémy modernizace a transformační proces" a Karel Müller se v ní pokouší o analýzu možností využívání aktuálních poznatků současné západní diskuse o problémech modernizace pro ocenění ekonomických, politických i sociálních transformací v nových demokraciích střední a východní Evropy.

V širším kontextu se tématu modernizace dotýkají také dvě následující stati. Brněnská přednáška sociálního historika Françoise Dubeta "Stát, národ, společnost: francouzský příklad" je věnována analýze vzniku a krize francouzského modelu národnostního státu. Integrativní i racionalizační funkce tohoto státu pak způsobují, že sice může být vnímán jako výraz univerzální modernity, že je ale současně vystavován jednoznačně krizotvorným tlakům nacionalismu a současně i nadnárodní masové kultury.

Třetí stať "Společenská smlouva - legitimující předpoklad moderních sociálních řádů" Jiřího Příbáně je možné do jisté míry číst také v této perspektivě modernizace jakožto sekularizace a racionalizace vztahů mezi legalitou a legitimitou.

Poslední letošní číslo Sociologického časopisu nebylo koncipováno monotematicky, což už ostatně ukazuje jen velice volná souvislost zmíněných prvních tří materiálů čísla. Na konci roku je totiž třeba také trochu "vyčistit stůl", protože by nás postihlo nebezpečí morálního i intelektuálního zastarávání materiálů, které jsou sice dobré a zajímavé a zároveň se jen velice obtížně dají zařadit do tematicky integrovanějších celků. Do této skupiny textů patří zejména obsažná a pedagogicky dobře využitelná přehledová stať Jiřího Šubrta "K vývoji názorů na

problém času v sociologii". Obě zprávy ze sociologických výzkumů: "Volby a okresy. Rozdíly v postojích k politickým stranám mezi okresy a jejich souvislosti s některými sociálními charakteristikami" autorů Miroslava Gregora a Libora Cahy a "Hudba jako šance" Elišky Novotné mohou být zajímavými podněty k diskusi. Poslední číslo letošního ročníku Sociologického časopisu přináší jako obvykle recenze, anotace a rubriku zpráv a informací.

Miloš Havelka

JAK JSTE SPOKOJEN S RECENTNÍMI ZMĚNAMI V SOCIÁLNÍ STRATIFIKACI POPULACE V INDUSTRIÁLNÍM REGIONU?

Problémy modernizace a transformační proces

KAREL MÜLLER*

Ústav základů vzdělanosti Univerzity Karlovy, Praha

Problems of Modernization and the Transformation Process

Abstract: The article considers whether and in what way current concepts of modernity can be applied to sociological research on transformation processes in Central and Eastern European countries in general, while making particular reference to the empirical and practical case of the Czech Republic. The analysis refers to studies carried out under the project, "Central and Eastern Europe 2000". It begins with a consideration of domestic perceptions of modernity and continues by outlining the basic concepts of modernization as developed in traditional German and Anglo-Saxon sociological methodology. Focus rests upon the rationalization-differentiation relationship and on the cultural framework of modernity, as well as on the impact these may have on the processes of social mobilization, elite formation, radicalized forms of identity, power formation and on supportive intermediary impacts for institutional changes. With reference to social mobilization as it is defined by modernity concepts, specific issues concerning transformation processes are discussed: the impact of technology on the growth and decline of autocratic power systems and its structural and social implications; the impact of economic potential on the democratization of the political system; the problems generated by the impact of politics on the transformation process in view of the reestablishment of the border between political and economic rationality; the changes in professional structures and their impact on the formation of the elites; the question of the reinstitutionalization of science, technology and education.

Sociologický časopis, 1993, Vol. 29 (No. 4: 437-452)

Cílem následující stati je posoudit možnosti využití aktuálních poznatků o problémech modernizace pro ocenění současně probíhajících změn v nových demokraciích ve střední a východní Evropě, které jsou dnes všeobecně označovány pojmem transformace. Stať sleduje zejména normativní hledisko, neboť chce charakterizovat *problém sociální změny* zasahující a ovlivňující kulturní zdroje tak, jak je vysvětlován v současných koncepcích modernizace. Sleduje však také explorativní a diagnostickou dimenzi, která je orientována na obrys institucionálních bariér, které mohou brzdit mobilizaci kulturních zdrojů při transformačních změnách a tím i tvorbu modernizačních zdrojů. Vymezení orientace stati je však podmíněno. Současné koncepce modernizace jsou spíše

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Ing. Karel Müller, CSc., Střední 974, 252 28 Černošice, tel. (02) 643 47 25. Stať je zpracována za podpory Grantové agentury AV ČR v rámci grantu č. 87351 "Transformace výzkumného systému v podmínkách modernizace společnosti".

teoriemi středního dosahu a podstatně se liší od normativních pohledů ze 70. let, které byly obsaženy v různých koncepcích postindustrialismu. Vyznačují se teoretickou pružností jak k širokému zázemí sociálních výzkumů, tak i úspěšností v konkurenci s ostatními zdroji vědění o společnosti. To však nelze považovat za poznávací pokleslost, ale za důsledek celkového zvratu v poslání i poznávacích prostředcích vědy - a zejména společenských věd.

Růst vlivu koncepcí modernizace při interpretaci transformačních změn lze pozorovat i v růstu zájmu domácích odborníků z oblasti sociálních věd. Souvisí to jednak s prosazením představy o sociální změně jako o transformaci, která musí počítat s vnějšími i vnitřními zdroji a nemůže být pochopena jen jako implementace či transfer něčeho vnějšího. Působí také vyčerpanost jednostranných ekonomických interpretací nebo i interpretací, které vycházejí jen ze sociálních důsledků monopolního režimu (jako je např. dezintegrace společnosti, která je vysvětlována koncepcemi dvojí společnosti nebo alternativní polis). Využití koncepcí modernizace však může narážet na některé zjednodušující interpretace, které jsou obecně rozšířeny ve veřejném mínění nebo i v názorech odborníků. Nejrozšířenější představa spočívá ve *zjednodušení modernizace jen na technické prostředky*, aniž by byl specifikován sociální kontext jejich vzniku a uplatnění. Taková představa také dlouho přetrvávala v teoretických koncepcích společenskovědních disciplín, kdy technika byla chápána jako exogenní faktor a předmětem zkoumání byly jen její důsledky na sledovanou oblast. V tomto pohledu se pak transformační proces může jevit jako dvoustupňový: *jako obnova technických prostředků a jako následná sociální změna nebo jako vytvoření vhodných ekonomických a dalších předpokladů pro technický růst a následná přímá podpora technického rozvoje*.

Obdobný vliv má druhý extrém, který nekriticky přejímá postmoderní interpretace různých forem tvorby moci,¹ které počítají s aktivní sociální regulací a kulturní orientací technických prostředků. Je při tom však zamlčeno, jak se k takovému stavu došlo a za jakých předpokladů lze techniku sociálně regulovat a kulturně ovlivňovat. Pak se sice může formulovat radikalizující varianta ekonomického či sociálního "skoku", avšak fakticky bude nadále působit zastaralá struktura techniky, s ní spojené fordistické stereotypy organizace práce i stálý tlak sociální nivelizace. Stejně důsledky má protikladný přístup ke zkušenosti vyspělých evropských zemí, jenž ji zjednodušuje pojmem westernizace.

Oba přístupy - tradiční i zdánlivě moderní - zamlžují pohled na určení těch zdrojů, které mobilizují interakci vědy, techniky, ekonomiky a sociálních změn a jsou dnes základní charakteristikou moderní společnosti, a těch bariér, které vznikly v podmínkách režimu monopolní politické moci a budou brzdit

¹) Modernizace je chápána v tradici sociálně historických výzkumů sociálních změn v evropských zemích, probíhajících od renesance a intenzivně se projevujících zejména v rozsáhlé industrializaci, v jejích současných globalizačních účincích a rozporech. Stav tohoto rozvoje označujeme pojmem modernity. Od 20. let vznikají v oblastech architektury, literatury a sociálně humanitních věd různé tvůrčí iniciativy, které se chápou v kontrapozici jako moderní a postmoderní. V textu používáme pojem postmoderní formy moci pro označení těch výsledků sociálních výzkumů, které zjišťují participativní formy moci.

modernizační orientaci transformačních procesů. Problém spočívá v tom, že nejde jen o vědu, techniku, administrativu a další moderní prostředky moci, ale o měnící se hodnotové orientace, jež vyžadují přezkoumání důvodů existujících institucí.

Struktura statí je uzpůsobena uvedeným okolnostem tvorby koncepcí modernizace i anticipovaným okolnostem jejich uplatnění při interpretaci transformačních procesů v nových demokraciích. V úvodní části dává obrys hlavních teoretických problémů koncepcí modernizace. Jejich vnitřní dynamiku zobrazuje pomocí vybraných pojetí a jejich vztahu ke klasickým koncepcím. Dále text zdůrazňuje základní rys současné modernizace, jenž spočívá v sociální mobilizaci. To umožňuje vyostřit a lépe zhodnotit body sociální divergence, které vznikly v důsledku externalizace zdrojů vědy a techniky v systému reálného socialismu, a posoudit podmínky mobilizace moderních zdrojů ve prospěch transformačních procesů.

I. Základní teoretické problémy koncepcí modernizace

Pojem modernizace má kořeny zejména ve srovnávacích studiích M. Webera a jejich typologických výsledků. Rozlišují společenské formy na primitivní, tradiční a moderní. Klíčovým hlediskem pro hodnocení moderní společnosti je v jeho pohledu schopnost řešení rozporu mezi účelovou a hodnotovou orientací jednání, která se prosazuje zvěčňováním sociálních vztahů a růstem vlivu principu vypočitatelnosti (*Rechenhaftigkeit*). V duchu jeho novokantovského přístupu však tento princip nelze vztáhnout na tvorbu hodnotových orientací. Tím Weber vymezil trvalost tohoto rozporu v evropské kultuře, i když tlaku účelové racionality připisoval příznivé praktické předpoklady. Druhým nepochybným zdrojem současných koncepcí modernizace jsou práce T. Parsonse. Vysvětlily uplatnění principů zvěčňování a orientovaného jednání jako institucionalizaci různých sociálních sfér účelového jednání. Racionalizace je objasněna jako institucionalizace pravidel jednání, která se uskutečňuje v boji různých institucí a má produktivní povahu, neboť jak racionalizace, tak institucionální střety probíhají v podmínkách spolehlivého kulturního zakotvení a vlivu. Všechny pokusy o novější koncepce modernizace jsou zároveň úsilím o využití a o obnovení vlivu koncepcí M. Webera a T. Parsonse a zejména otázky, jak racionálně lze dosahovat řádu v tlaku diferenciacních procesů.

V následné argumentaci se soustředím na způsoby interpretace vztahu diferenciacce a racionalizace v kontextu současných zkušeností vyspělých zemí. K tomu je ovšem nezbytná poznámka, která vysvětlí určitý kulturní, časový i politický kontext rozvoje koncepcí modernizace. Koncepce modernizace mají poněkud odlišnou tradici v anglosaské a německé oblasti. V anglosaské oblasti se rozvíjejí pod pojmem industriální a postindustriální společnosti, zatímco v německé oblasti pod pojmem modernity (a jejich rozporů), i když již existuje značný vliv německé tradice na diskuse o industrialismu, racionalitě a spravedlnosti v anglosaské oblasti a anglosaský vliv na přijetí pojmu industriální společnosti v německé oblasti.² Je nutno ovšem upozornit na rostoucí vliv francouzských³ a

2) Problémy této pojmové interakce analyzuje blíže E. K. Scheuch [1991].

dalších iniciativ, reflektujících zkušenosti dalších kultur i civilizačních sfér. Podstatný vliv na koncepcce modernizace mělo i přijetí moderní techniky i institucí evropských vyspělých zemí v rozvoji Japonska a dalších asijských zemí. Koncepce modernizace odrážejí i určitý stav a změny v rozložení mocenských systémů a s nimi spojených praktických očekávání i vlivů na směr rozvoje společenských věd. V tomto duchu byly teorie modernizace ovlivněny v 60. a 70. letech jak kritickou reflexí kapitalismu, tak i koexistencí a konfrontací velmocí. Současně byl jejich vliv překrýván řetězem vyhraňujících se globálních problémů (počínaje reflexí mezi ekonomického růstu, energetickou a surovinovou krizí, krizí životního prostředí, institucí, komunikace a identity), jejichž řešení se stalo agendou jednání ekonomických, politických a dalších institucí. S ohledem na globalitu těchto problémů a na rozpad mocenských forem reálného socialismu vystoupil zřetelně do popředí význam civilizačních prostředků (univerzálií) tvorby moci - konkurenčně založeného trhu a pluralitní demokracie, státu, veřejné (sebeorganizující) aktivity, veřejného zdůvodňování a učení v tvorbě institucí. V tomto kontextu se těžiště přesunulo (počátkem 80. let) poněkud ve prospěch neokonzervativních výhledů potlačujících radikálnější projekce sociálních souvislostí, včetně teorií modernizace. Tato situace se však mění na sklonku 80. let. Potřeba kritické reflexe institucí i jejich mezí ve vztahu k rostoucí diferenciaci, regionalizaci, sociální emancipaci i dalších sociálních problémů mobilizovaných hledisky a potřebou lidských práv dnes zřetelně převažuje. Rozpad bipolárního světa tuto situaci ještě vyostřuje. Koncepce modernizace se dnes jeví jako produktivní teoretická tradice sociálních věd, jež je s to absorbovat výsledky členitých sociálních výzkumů a obohacovat je teoretickým viděním sociální skutečnosti. Tato tradice však již nemá formu pevné systematizace (a hierarchicky působící odborné komunity), ale přeskupujících se bloků vědění, které jsou hodnoceny diferencovanou a legitimně soutěžící odbornou komunitou.

1.1. K problému diferenciaci a racionalizace

Jak již bylo uvedeno, je dnes všeobecně přijímán přínos M. Webera k pojetí racionalizace a T. Parsonse k pojetí diferenciaci sociálních systémů, i když jejich hlediska jsou kriticky přehodnocována. Je skutečností, že dochází k formalizaci a systematizaci sociálních vztahů v rozvoji institucí ekonomiky, politiky a konec konců i vzdělání, vědy, služeb a dalších veřejných aktivit, které úspěšně ovlivňují formy bezprostřední intersubjektivní. Proces zvětčování³ však narazil na protisvět soukromých vztahů a lidského svědomí. Ten však není pohlcován jen věcným posuzováním a na něm založenou odpovědností, ale i emocionalizací soukromé sféry, mobilizací expresivních postojů a růstem konfliktů, které narušují stabilizovaná pravidla institucí "zevně" i " zevnitř". Racionální jednání, které je

³) Zejména v tradici navazující na E. Durkheima, M. Foucaulta a sledovaná v dílech P. Bourdieu, B. Latoura, M. Callo aj.

⁴) V tomto kulturně orientovaném smyslu používáme také pojem racionalizace. Rozumíme jím tvorbu norem jednání v rozvoji určitých sociálních (např. industriálních) systémů, které jsou všeobecně uznány jako etické hodnoty a uplatňovány v jednání. Racionalita pak odráží takový stav etické orientace.

nutno chápat v evropské tradici jako normativně zabezpečené jednání, jež umožňuje svobodu rozhodování právě proto, že normativní hledisko je dáno předem, je narušeno. Tím se ovšem v tomto pohledu stává svébytný tlak diferenciačních procesů kulturně nezajištěný a nezbytně se prosazuje rozpad společnosti. Jiný pohled nabízí stanovisko, které navrhuje, aby samotné pojetí racionality bylo reinterpretováno, neboť jeho současné pojetí nezajišťuje dostatečně vyvážený generalizační efekt (přehled) a vzhled do členících se sociálních situací. Zde stojí ovšem základní otázka, kterou formuloval již I. Kant, zda "lze spojit vědění o tom, co je, s věděním toho, co má být", a kterou M. Weber zodpověděl ve prospěch nespojitelnosti těchto pozic. Skutečnost, že instituce moderních společností odolávají selhání jejich systematických, formálně založených důvodů i moralizujícím tlakům, umožňuje přece jen formulovat otázku, jak racionálně lze ovlivňovat také normativní otázky, legitimizační a anticipační aktivity a formovat důvěryhodnost institucí. Při tom je dnes také zřejmé, že soulad generalizačního a situačního vědění o společnosti může být dosahován jen v pluralitě poznávacích zdrojů - zkušeností ekonomického jednání při řešení nedostatku, zkušeností politického jednání při dosahování politických cílů, vědeckými stanovisky, zkušeností soudů a rozsudků ve prospěch spravedlnosti, morálním hodnocením i (náboženskými) výpověďmi o smyslu lidského jednání. Otevřenou však zůstává otázka, zda a jak se překlene generalizační a situační dimenze racionálního jednání v tlaku nových poznávacích iniciativ. Kontext a dynamika řešení tohoto problému u různých autorů umožňuje vyjádřit určité obecné otázky, které mají také praktické důsledky.

J. Habermas zastupuje hledisko, které představuje perspektivu intelektuální racionalizace.⁵ Vzájemné vazby diferencovaných systémů jsou v jeho pohledu zprostředkovány jejich postupující intelektualizací a možností prosazení komunikativní racionality, která je s to vyhodnocovat podstatné situační souvislosti v obecných souvislostech a nutí ke konsensuálnímu jednání. Síla tohoto pohledu spočívá ve zkušenosti, že obecně přijatelná a zdůvodněná hlediska mohou vskutku v kontextu evropské kultury působit jako politická hlediska. Slabinou tohoto pojetí však je skutečnost, že veřejná diskuse je pod tlakem neustálého disensu, jehož vliv není vysvětlen. Při tvorbě konsensu je nutno využívat nejen zdůvodňování, ale i solidaritu, bez níž jsou politická rozhodnutí nerealná.

Tento problém je produktivně řešen u N. Luhmana [1988], i když jeho celková koncepce modernity silně zdůrazňuje jen problémy komunikace a sebeorganizace. Jeho stanovisko mu však umožnilo soustředit pozornost na problém vzájemného ovlivňování mezi systémy, na tvorbu jejich rozmezí, které není jen formální, ale zasahuje i neformální komunikativní modusy v institucích. Vychází z předpokladu, že pro efektivní komunikaci není důležitá snadnost přechodu mezi informací, sdělením a porozuměním, mezi obsahem informace a důvody jejího sdělování, ale distance mezi nimi, jejíž vyjevení nutí jak k rozhodování (a tedy i riziku nepochopení), ale i k selekci toho, co je

5) Práce J. Habermase mají široký rozsah a procházejí také určitým vývojem. Zde se vztahuje zejména k práci [Habermas 1987].

všeobecným, zdůvodněným porozuměním ulehčujícím od nebezpečí nedorozumění. "Zvládání" této komunikativní distance, autopoietického tlaku osobního vědomí⁶ a systémovosti komunikace usilující o porozumění je důležitým předpokladem pro vyjasňování hodnot ve formě sdělovaných a sdílených preferencí, pro tvorbu kolektivních cílů a programů a pro spolehlivé politické rozhodování v podmínkách moderní společnosti.

V postupu modernizace však dochází k tak podstatným změnám, že je lze jen obtížně uvést do souladu s výše uvedeným systémovým pojetím racionality a racionalizace. V interakci jednotlivých systémů a jejich vzájemného přizpůsobování, ke kterým dochází např. při ekologizaci ekonomiky, při humanizaci práce, při upevňování sociální pozice menšin a lidských práv v politickém a legislativním systému reprezentativní demokracie a při dalších korekcích účelových systémů, sehrávají podstatnou úlohu lokální a občanské iniciativy. Problematicují a moralizují regulativní moc a úspěšně kladou meze autonomnímu růstu jejích účelů, aniž by ovšem přecházely v pevné organizační formy a v systematickou konfrontaci s institucemi. Představují spíše pole napětí na rozhraní institucí, které nutí ke změně [Eder 1990: 3-90]. R. Münch [1991a] využívá této zkušenosti k interpretaci procesu diferenciaci a racionalizace jako dvoustupňového procesu: nejprve jako produktu růstu jednání přesahujícího pospolité formy života a vytvářejícího samostatné sféry (účelového) jednání (tedy nejprve jako proces diferenciaci) a posléze jako pronikání racionální kultury do těchto sfér. Diferenciaci vidí jako důsledek nezamýšleného úsilí o rozšíření sféry jednání a překročení hranic uzavřených pospolitostí (ve Weberově smyslu primitivních společností založených na solidaritě mezi rovnými a pietě ke slabším). Při překračování hranic pospolitosti ztrácí jednání (výměna zboží, konfrontace politické moci a střety různých diskursů o smyslu jednání) oporu v normativním zabezpečení. Může se opírat jen o hledisko individuálního užitku (proto podle jeho názoru s narušováním hranic primitivních společností převládla ideologie utilitarismu a rovnosti možností). Fakticky však normy pospolitého života nezanikají. Totiž překročením do sféry "cizího" dochází ke zdvojení morálky, které je v evropské tradici překonáno normativností (ekonomického, politického a intelektuálního) jednání, jež vytváří pro takové jednání sociální a komunikativní prostor. Vezměme jako příklad ekonomické jednání a vytvoření prostoru pro jeho rozvoj ve formě trhu. Ekonomický styk nemůže být stále pod tlakem pospolitě, příbuzenské a lokální solidarity (a korupce) a pod tlakem plurality a střetu individuálních zájmů. Postupně se tak tlak individuálních zájmů "solidarizuje", korupce se eliminuje a vytváří prostor pro možnost normativně založeného individuálního rozhodování - pro působení ekonomického kalkulu. Trh je tedy zónou interpenetrace pospolitého a individuálního užitku a jen v této míře umožňuje normativně (na základě ekonomického kalkulu) založené - racionální jednání. Při tom však jednání ekonomického subjektu neopouští kriteria

⁶) Pojem autopoiesis používá Luhman jako výraz referenčního vztahu jednajících aktérů v komunikaci, jemuž připisuje formativní (selektivní) úlohu v (komunikačně systémové) existenci. Jde o odlišnou (nedarwinistickou) interpretaci evoluce, kterou v oblasti přírodních věd vysvětluje např. H. Maturana.

subjektivního rozhodování a jeho kulturního kontextu dříve, než se rozhodne přijmout ekonomický kalkul a jeho objektivní význam pro rozdělování nedostatkových produktů a služeb [Münch 1991b].

Produktivnost Münchova přístupu spočívá v tom, že opouští tradiční pohled racionalizace jako nezvratného postupu intelektuálních sil, jenž je stále přítomen u Habermase a Luhmanna; vrací se k otázce, která byla již formulována sociologií vědění, a sice jak souvisí různé formy vědění s kontextem svého vzniku a uplatnění. Formuluje perspektivu, která umožňuje kombinaci různých forem jednání a vědění v tvorbě normativních orientací. Přijímá tedy předpoklad, že jednání je vždy kombinací faktických, normativních a spontánních rysů a jeho institucionální reorientace může být dosažena jen v posloupnosti následujících forem: aktivitou občanských (sebeorganizačních) iniciativ, růstem zprostředkujících (mediačních) jednotek a zón a posléze institucionální změnou. Reinstitutionalizace a udržení produktivních vazeb mezi institucemi není jen otázkou zdokonalování intelektuálních kapacit daných jejich funkčním rámcem, ale i specifických (mediačních) aktivit vznikajících na jejich rozmezí, v napětí jejich funkcí. Münchovo pojetí vychází vstříc anglosaské tradici sociálních výzkumů modernity, která důsledněji sleduje vztah vědění a moci a klade si otázku, jak distribuce a dynamika růstu vědění ovlivňuje stabilitu a změnu mocenských struktur.⁷

1.2. K problému kulturních zdrojů sociální změny

Münchovo stanovisko vyžaduje opětovně formulovat otázku, jaký je vztah racionalizace a diferenciací, a to v konkrétních úrovních jejich kulturní podmíněnosti a únosnosti. Tak např. problém veřejného hnutí, mediačních forem a institucionálních změn může být hodnocen v úrovni veřejného a soukromého sektoru a úlohy soukromého nevýdělečného sektoru (či mediační zóny) v ovlivnění institucionálních forem obou vlastnických sfér.⁸ Jiná úroveň se např. projevuje ve střetu úloh institucí ekonomiky a vědy - v rostoucím vlivu tržních hledisek v akademických institucích a hledisek růstu výzkumu a systematického vědění v podnikatelských institucích. Obdobné střety a mediace vznikají na pomezí ekonomických a politických institucí. Obdobné souvislosti plynou z bezprostředních veřejných a morálních tlaků na jednotlivé instituce, které se dnes nejzřetelněji projevují jako problémy životního prostředí. S ohledem na sledovaný cíl stati se budu věnovat dvěma obecnějším otázkám, které zpřesňují pohled na institucionální rámec racionální sociální změny: první navazuje na předcházející argumentaci a táže se, zda emocionalizace veřejného jednání člověka může mít dekulturnizační vlivy. Druhá pak chce zodpovědět, zda a jak je možná sociální mobilizace, jež je s to ovlivňovat hodnotové orientace.

7) Jeho přístup vychází také vstříc námitkám anglosaské proveniencí, které vidí v Habermasově přístupu značný romantismus a v Luhmannově hledisku (odmítání komunikace jako projevu svobody) neefektivní strategii veřejného jednání.

8) Takovou možnost pro sociologickou analýzu dává široké pásmo a zkušenosti rozvoje veřejných aktivit, viz blíže [Evers 1991].

První otázka souvisí rovněž se stanoviskem M. Webera, podle kterého se racionálně hospodařící společnost mohla rozvinout jen v rámci protestantských etických norem. Tento předpoklad byl donedávna všeobecně přijímán jako předpoklad dalšího rozvoje industriální a demokraticky orientované společnosti i jejích postindustriálních proměn. Tak např. D. Bell upozorňoval na degenerativní vlivy kapitalistického industrialismu na kulturní základy společnosti [Bell 1976], na potřebu udržení puritánského hodnotového komplexu jako integrativní instance růstu technické racionality a hedonistické kultury. Nedostatečná mobilizace sklonu k sebeomezení a altruismu a rozmach hedonismu činí podle jeho názoru z kultury psychedelický bazar, jenž není s to udržet rovnováhu mezi řádem (spravedlností) a autonomií (svobodou), mezi potřebami a chtěním, mezi produkcí a spotřebou, mezi systematizovaným věděním a míněním, a to v neprospěch prvních aspektů. Východisko z tohoto rozporu vidí buď v růstu teoretického vědění a významu vědeckých institucí, nebo v rozšíření sociální úlohy náboženství a posílení jeho institucí.

Dvě desetiletí "psychedelického bazaru" však vnášejí do tohoto obrazu určité korekce: rozpor mezi vyráběním a sklonem k sebekázní i sebeomezováním a mezi spotřebováváním a sklonem k hedonismu nelze překonat racionálně; v jeho kontrole hraje podstatnou úlohu estetická a expresivní stylizace, jež se ve formě hedonistických postojů staví proti nadvládě utilitárního. Konzum nelze tedy chápat jen jako instrumentální uspokojování potřeb pomocí zboží. Zahrnuje stále více "expresivní, estetické a sociálně komunikativní rysy - obohacuje se stále více znakovými symboly" [Horning 1989] a přesahuje do sféry kultury. Vzniká tak problém konzumní kultury, jež se jeví z hlediska autentické kultury, regulované autonomní kulturní komunitou a autoritou, jako degenerativní. Obdobné "alternativní" i "degenerativní" tendence ve vztahu k ustaveným sociálním sférám lze pozorovat i ve vědě, technice, ekonomice, politice i legislativní sféře. Rozdvojení, napětí a distance mezi technicko-systematickým, regulativním potenciálem na jedné straně a praktickým, moralizujícím, sebestylizačním a sebeorganizujícím potenciálem na straně druhé jako by nenacházely racionální prostředky, které by umožňovaly dosahování rovnováhy mezi nimi.

Je však také skutečností, že se daří vytvářet řadu nových (postmoderních) prostředků tvorby moci jako ovlivňování, které souvisejí se změnou v tvorbě senzibility praktického jednání a zdůvodňování. Na tyto aspekty upozorňují sociální výzkumy, které jsou mobilizovány etnometodologickými nebo postmodernistickými výzkumnými programy. Odrážejí zřejmě zvolna se prosazující kulturní transformaci postindustriálních společností. Tyto výzkumy také upozorňují, že se změny prosazují mnohdy jiným směrem, než vymezuje rámec existujících institucí. Je však otevřenou otázkou, zda postmodernistické iniciativy jsou radikalizací existujících (moderních) struktur vědění a jednání, nebo výrazem jiného diskursivního jednání [Giddens 1990]. Určitý rámec pro hodnocení těch nebo oněch diskursivních (a mocenských) prostředků, jejich konfrontací i jejich stabilizujících interakcí, které jsou dosahovány mobilizací kulturních zdrojů, nabízejí novější koncepce modernizace, které zde chci zdůraznit. Jde jednak o obecnější zkušenost, která vymezuje vývojové (strukturní) souvislosti ekonomických, sociálních a politických

sfér. V návaznosti na tento strukturní pohled umožňují pak i spolehlivěji zkoumat otázku, jaké prostředky sociální změny jsou relevantní pro moderní společnost.

Pokud jde o strukturní pohled, pak přechod od tradičních společností k moderním lze charakterizovat jako civilizační proces zahrnující posloupnost alfabetyzace, urbanizace, industrializace, komunikace, které umožnily růst masového blahobytu, uplatnění přerozdělovací úlohy státu a politické participace. Tato souvislost působí na tvorbu produktivních vazeb mezi institucemi trhu a politiky, které umožňují rozvíjet regulativní prostředky v oblasti tradičně autonomních institucí, jako jsou věda, vzdělání, technika, služby a přistupovat k řešení závažných sociálních problémů, jako jsou životní prostředí, zdraví, sociální spravedlnost a lidská práva.

Schopnost vytvářet a volit racionální politické cíle, které jsou relevantní k vyostřeným sociálním problémům a kompetentně mobilizují prostředky jejich řešení, představuje zřejmě nejvýznamější problém (a prostředek) rozvoje moderních společností. Ta je ovšem podmíněna porozuměním toho, že sociální konflikt je prostředkem sociální změny a že jeho řešení spočívá v jeho využití a ne potlačení. Souvisí to s celkovou změnou struktury moci, která využívá více prostředků ovlivňování a tvorby symbolů kolektivní identity. Do pozadí ustupují tradiční formy tvorby moci a symbolů, které se opírají o celistvé pojetí světa (náboženské formy) nebo o pojetí společnosti, které předem vymezuje místo jednotlivce či sociálních skupin v její struktuře. Proto v moderních společnostech hraje klíčovou úlohu sociální mobilizace: začlenění nových skupin do politických procesů, zobecnění jejich hodnotového přínosu, sociální diferenciacie a růst jejich sociálního statutu [Zapf 1992]. S ohledem na distanci mezi jednáním a odpovědností, jež se značně rozevřela a na dynamiku technických a ekonomických prostředků je dnes ve vyspělých zemích postup modernizačních procesů závislý na potenciálu politické aktivity a sociální mobilizace.

Obdobné změny se prosazují i v úloze elit a charismatických osobností při mobilizaci sociálních procesů. V moderních společnostech jejich úloha neklesá, jak by se mohlo zdát při pohledu z tradičních pozic. Prosazuje se však jinak a v mnohem širším měřítku. Tradiční elity jsou chápány jako avantgardy vznikající na periferii společnosti, neboť vládnoucí elity jednájí autokraticky - upevňují svůj statut a ponechávají veřejnou moc v tlaku všeobecné pasivity. V této situaci může snadno marginální skupina vytvářet nové ohnisko moci a charismaticky spojit tradici s racionalitou [Eisenstadt 1979]. V moderních společnostech již takové spojení není možné, protože tradice i racionalita se propojují mnohem členitěji. Projevují se všude tam, kde se střetávají organizace a praktické jednání - v ekonomice, politice, veřejné správě ap. Charismatickými osobnostmi jsou inovátoři, kteří jsou s to spojit tradiční hlediska se systematickým hodnocením situací, ovlivňovat jak zájmy byrokracií, tak i prakticky jednáající veřejnosti. Diferencovaná profesní struktura nezatížená výraznými sociálními rozdíly je zřejmě příznivým předpokladem pro efektivnost sociální mobilizace a tvorbu nových sociálních rozvrstvení [Eder 1990]. Není však shoda v tom, jaké budou sociálně politické souvislosti růstu vlivu profesionality. Všeobecně se již uznává, že přístup k informacím bude tvořit klíčový zdroj růstu moci moderních společností,

avšak na formy akumulace (kultivace) takové moci jsou rozdílné názory. Bude vstřebána tradičními formami akumulace jako kapitalizace (Bourdieu), vyústí v rozsáhlou (třídní) diferenciaci (Gouldner) nebo bude transformována radikalizujícími sociálními iniciativami (Giddens)?

Postup modernizace ve vyspělých demokratických zemích má přirozenou akumulační dimenzi, která umožňuje přenášet stav ekonomické a sociální saturace do kulturních kontextů. Z tohoto hlediska lze modernizační proces charakterizovat především jako sociální mobilizaci. Přitom nejde jen o dočasnou charakteristiku, která plyne z rozevření distance mezi prostředky a cíli společenských procesů, ale o trvalý rys plynoucí z dosažené dynamiky společenských prostředků a z nezbytnosti uchování demokracie jako formy i smyslu evropské kultury. V této perspektivě pak sociální proporce a vývojové stupně, které byly ještě spolehlivě využity v tvorbě postindustriálních koncepcích (jako jsou vztahy mezi výrobními sektory, profesními a vzdělanostními skupinami ap.), ztrácejí poznávací robustnost. Podstatná sociální změna je spíše rozpoznatelná v pohybu a střetech paralelně působících struktur.

II. Transformační proces v modernizačním kontextu

Možnosti uplatnění koncepcí modernizace pro diagnózu sociálních změn v zemích střední a východní Evropy jsou zatím omezené. Důvodů je několik. Jak již bylo výše řečeno, koncepce modernizace jsou uplatňovány jako sociální teorie (středního dosahu), které jsou pod kritickým tlakem rozvinutých (specializovaných i mezioborových) sociálních výzkumů a konsolidovaných politických zájmů, které je neustále ověřují a usměrňují. Obě tyto kulturní opory pro fungování sociální teorie v těchto zemích zatím scházejí. Naopak působí tradiční stereotypy, které tlačí sociální výzkumy do obecných teoretických kontextů (neboť se od nich - v hledisku politické kultury - očekávají rychlá a praktická řešení) anebo do empirických pohledů (které se v hledisku akademické kultury zdají nepochybné a vědecky relevantní). Další okolností je skutečnost, že vědecké poznatky o vývoji sociálních a kulturních poměrů v zemích reálného socialismu pronikaly do teorií modernizace jen v úrovni rámcových podmínek. Na takový vliv v 60. letech jsem již výše upozornil (průmyslová společnost či pozdní kapitalismus). V obdobném kontextu působilo celkové hodnocení poklesu ekonomické výkonnosti těchto zemí a posléze i vznik sociálních napětí a diferenciacních tlaků, které potvrzovaly meze a rizika autokratických sociálních systémů. Tato zkušenost přispívala k hodnocení vztahů mezi technokratickými a demokratickými zdroji moci a bezpochyby ovlivnila pochopení modernizace jako způsobu udržení rovnováhy diarchických zdrojů evropské kultury (projevujících se v úsilí o svobodu a spravedlnost); odsunula do pozadí ty vize, které vidí sociální perspektivu v převaze té nebo oné stránky nebo v jejich dialektickém překonávání. Zde lze např. upozornit na celou řadu systémových variant, které zužovaly sociální perspektivu na technické řešení toho nebo onoho sociálního problému nebo i ty sociologické interpretace, které se přidržovaly vize M. Webera a přeformulovaly ji jako ústup od pout morálních a etických kontextů a nástup instrumentálních prostředků při dosahování kolektivních cílů [Schluchter 1979]. V současnosti obdobný obecný vliv na

koncepte modernizace sehrává i otázka mocenského vlivu alternativních sociálních struktur, které vznikly v důsledku monopolního politického režimu, na průběh transformačních procesů. Jak např. uvádí W. Zapf, není vyloučeno, že dojde k využití "výhod ze zaostalosti" a k přeměně neformálních sektorů a nezátížených motivací ve zdroje sociálních přeměn [Zapf 1992: 14].

Lze předpokládat, že otevřenost vědecké komunikace umožní postoupit z těchto obecnějších kontextů do hodnocení vývoje institucí a přesněji zhodnotit jak sociálně politické a kulturní důsledky monopolního politického režimu, tak i podmínky volby politických prostředků k podmínkám transformačních procesů. V návaznosti na předcházející argumenty a s ohledem na růst sociálních napětí, která vznikají při obnově univerzálních prostředků tvorby moci (trhu, pluralitní demokracie a demokratického veřejného diskursu), lze však vymezit některé předpoklady, rámcové podmínky a prostředky transformačních procesů, které současné koncepte modernizace nabízejí:

1. V širším historickém kontextu lze chápat vývoj v zemích reálného socialismu za modernizační proces, který ve svých ideových základech usiloval o překonání diarchie evropských kulturních zdrojů moderní (vědeckou) racionalitou, jež měla umožnit převést tvorbu kolektivních cílů na vědecké základy a vyloučit pluralitní demokratické instituce a demokratický veřejný diskurs jako tradiční, nemoderní. Prakticky však tento projekt fungoval v kulturních podmínkách českých zemí jen v poválečném období, kdy působila dynamika osvojeného technologického paradigmatu orientovaná na "tlak" vědy a techniky a na "tah" masové spotřeby⁹ a umožňovala "překrýt" deficity plynoucí ze zrušení demokratických institucí. Systematické přerozdělování pomoci státu (plánování) i uplatnění systematických schémat v ideologii, vzdělání i stereotypech konzumu umožňovaly do určité míry tvorbu a fungování autokratických struktur moci v transformaci ekonomických zdrojů na sociální efekty. S celkovým vyčerpáním industriálního technologického paradigmatu, které se začalo projevovat ve světě již od 60. let a které signalizuje potřebu kulturní změny, se však autokratické mocenské a legitimizační prostředky vyčerpaly, neboť nejsou s to takovou změnu mobilizovat. Naopak začal působit proces sociální dezintegrace. Ve vidění sociální skutečnosti začala převládat hlediska stálého nedostatku, "neviditelnosti" veřejných hledisek a smyslu činnosti. Omezené možnosti sociální mobility orientovaly tlak sociální diferenciací do neformálních komunikačních vazeb. V udržování smyslu aktivity a lidské odpovědnosti začaly působit tradiční formy (rodina, rodové a neformální seskupení). Instituce se stávaly prostředkem autokratické moci a jejich komunikativní a kulturní úloha se funkcionalizovala.

⁹) Pojem technologie zde nepoužíváme v kontextu způsobu uplatnění technických prostředků, či v kontextu vědy o technice. Technologií rozumíme způsob stabilizace interakcí tvůrců a uživatelů techniky, jež umožňuje převádět sociální problémy na technické a orientovat růst technických činností. Pak lze hovořit o technologických institucích (či kulturách), které takovou schopností disponují (či ji akumulují). Uvedené pojetí otevírá technologii sociologické analýze.

Je pochopitelné, že v této situaci politické prostředky, uvolněné revolučními změnami na přelomu 90. let, mohly sledovat spíše tradiční vizi revoluční změny jako obnovy svých počátků než vizi nových, na budoucnost orientovaných idejí, tak jak tomu bylo vždy u velkých evropských revolucí. Poučení z vývoje reflexivních potenciálů moderních společností však nabádá, že historické vědomí může být zdrojem orientace jen v napětí k systematické (vědecké) reflexi minulosti a ve spojení s reálnými problémy současnosti. Transformace takového vědomí do očekávání lidí je nezbytným (avšak značně náročným) prostředkem politické kultury moderních společností. Vždy je proto přitažlivé, leč zhoubné, lpění na minulosti bez vědomí skutečnosti či "zatemnění" skutečnosti nerozporným schématem mezi minulostí a budoucností.

2. Radikální liberalizace politického systému i veřejná podpora demokratizace politického života vytvářejí podstatný rozvojový zdroj transformačních procesů. Z hlediska současných modernizačních koncepcí lze také konstatovat, že v českých zemích existují určité strukturní předpoklady pro modernizaci politického systému: určitá úroveň ekonomiky a její schopnost urychleně mobilizovat ekonomické zdroje (strukturní předpoklad tzv. startu); dosažená úroveň masového konzumu i sociální napětí mezi těmito sférami. Zkušenosti vyspělých zemí však ukazují, že transformace ekonomických předpokladů v politickou změnu - v oslabení postojů obecné loajality a posílení postojů konstruktivní participace - není automatická. Naopak jde o závažný sociální a institucionální problém, který souvisí s udržením napětí mezi občanskými hnutími a institucemi, jehož formy projevu byly již výše charakterizovány. Při obnově politického systému je nutno počítat s působením tradičních představ, které vztah systematicky založené činnosti (byrokracie) a kulturní, sebeorganizační činnosti považují za nespojitelný či neproduktivní nebo sebeorganizační aktivitu vykazují mimo politickou arénu či jakékoliv organizační formy.
3. Obdobná strukturní souvislost se bude projevovat i ve vztahu politiky na ekonomiku, a to zejména v otázce tvorby institucí trhu. Zkušenosti modernizačních koncepcí vysvětlují, že tvorba tržních institucí není jen výrazem růstu vlivu ekonomického kalkulu jako dispozice k poznávání a jednání, ale jako mocenský střet s jinými institucionalizovanými účely, který je nutno stabilizovat pomocí různých forem zprostředkování včetně politického vlivu. Tato zkušenost bude zřejmě ovlivňovat tvorbu tržních institucí v nových demokraciích, neboť jejich růst bude nejprve projevem schopností k jakékoliv negociaci, jenž bude doprovázen kulturní rezistencí. To však bude vytvářet pole pro tvorbu zprostředkujících iniciativ. Negativní vliv může mít uvedená tradiční představa, která bude zužovat toto napětí jen na mocenský střet či střet regulativních principů. Příkladem takového projevu jsou formy veřejného přijetí problémů životního prostředí. Jejich povaha má bezpochyby potenciál sociální mobilizace, který však naráží na nedostatečné politické zprostředkování a vysychá v systematické (fiskální) aktivitě státní správy.
4. Významným zdrojem sociální mobilizace orientované na kulturní změnu je tvorba elit a využívání jejich charismatického potenciálu. Změny v jejich

postavení i úloze byly charakterizovány v kapitole I. V reflexi transformačních procesů je nutno formulovat i tuto otázku, neboť obnova potenciálu elit bude určující pro obnovu demokratického veřejného diskursu a kulturní stabilizaci společnosti. Zde je však nutno vzít v úvahu, že předcházející blokace demokratické tvorby veřejných problémů a meze mobility, které tvoří základní předpoklady formování moderních elit, zřejmě značně ovlivnily tento kulturní potenciál a posilovaly spíše tradiční formy jeho reprodukce. Intelektuální dispozice se lokalizovaly buď v akademických postojích a institucích, nebo v neformálních strukturách a při mobilizaci potenciálu charismatizace jednání anebo sledovaly možnosti mobility v byrokratických strukturách, kde se posilovala decharismatizace a rutinizace intelektuální práce. Tento stav vytlačoval do pozadí nejen potřebné napětí mezi systematickou intelektuální kulturou a kulturou umělecké tvorby, ale i profesní orientace obchodníků, právníků, inženýrů, jejichž étos je založen na určité rovnováze systematických a praktických zdrojů vědění, na rovnováze charismatických a rutinních postojů, i vyváženosti praktických i věcných zdrojů odpovědnosti. Tato komunikativní distance velmi zřetelně ovlivňovala zejména vědecké, vzdělávací a technicko-výrobní instituce a projevila se ihned po liberalizaci těchto institucí. Je nutno počítat s jejím brzdicím vlivem při obnově moderních elit i s rizikem vlivu tradičních forem na tvorbu tržních, politických i kulturních institucí.

5. Významnou otázkou strategie transformačních procesů je obnova institucí vědy, techniky a vzdělání. Jejich postavení i úloha jsou v rozvoji moderních společností pozorně analyticky sledovány, veřejně přijaty a ekonomicky i politicky orientovány. Z tohoto hlediska lze předvídat, že produktivní prvky těchto českých zdrojů budou záhy zapojeny a využity v mezinárodních sítích. Otevřenou otázkou však zůstává jejich národní institucionální uspořádání v procesu transformace a jejich vlastní přeměna. V jednání existujících institucí se zatím projevuje značný potenciál sociální rezistence,¹⁰ jenž plyne z nedostatečné vize rozvojových (vnějších) možností svých vlastních (vnitřních) účelů. Ochranu svých oborů pak vidí jako kulturní úkol, přičemž kultura tímto pohledem nabývá tradiční marginální dimenzi. S druhé strany liberalizace výrobních a praktických poměrů nabízí uživatelům techniky přístup k mnohem členitějším a produktivnějším znalostním a technickým zdrojům ve světě, které nabízejí většinou rychlejší a produktivnější funkční změnu. Nemusí tedy orientovat své zdroje na domácí instituce vědy a vzdělání a formulovat politicky své požadavky ve vztahu k nim. Vyjasnily se vlastně důsledky minulého vývoje, které marginalizovaly a zatemnily zdroje modernizace. Je zřejmé, že nelze potvrdit asymetrii vnitřních a vnějších zdrojů těchto institucí jako východisko jejich transformace. Nelze ho však také zúžit na hlediska, která chápou jejich úlohu v tradičním pojetí jako zbytné nebo lehce dostupné zdroje. Zkušenost moderních zemí, či jakýchkoliv subjektů usilujících o strategické jednání, ukazuje pravý

¹⁰) Uvedené sociální rysy institucí vědy, vzdělání a techniky lze pozorovat všeobecně v podmínkách postsocialistické transformace. Vyplynívají z výzkumů provedených v roce 1993 v rámci projektu "Střední a východní Evropa 2000", viz např. [Tamas 1993; Kuklinski 1993; Müller 1993].

opak: problém změny v současných technologických podmínkách je zejména kulturní problém, při jehož řešení kultura působí jako předpoklad, jako schopnost ovlivňovat instituce vědy, techniky a vzdělání v jejich vzájemných vazbách. Teprve na tomto infrastrukturním podkladě lze úspěšně ovlivňovat rozvoj technologií a získávat z nich plynoucí dílčí ekonomické výhody. Takové změny jistě vyžadují čas a zdroje. Neprodleně však lze využívat možností demokratické politické aktivity (a diskuse), umožňující vyjasnit existující očekávání, korigovat mnohé iluze a zviditelnit různé možnosti volby, které jsou v tlaku jednoduchých schemat potlačeny.

KAREL MÜLLER *pracoval v oblasti sociálních výzkumů vědy a techniky, většinou na pracovištích akademie věd (1967-1993) a nyní působí v Ústavu základů vzdělanosti Univerzity Karlovy. Je členem International Council for Science Policy Studies, výzkumného výboru "Sociologie vědy" ISA, European Association for Studies of Science and Technology.*

Literatura

- Bell, D. 1976. *The Cultural Contradictions of Capitalism*. New York: Basic Books.
- Eder, K. 1990. *Kolektive Akteure zwischen Identitätsuche und Mobilisierungsindustrie*. Hamburg: HIS.
- Eisenstadt, S. N. 1979. *Tradition, Wandel, Modernität*. Frankfurt/Main: Suhrkamp.
- Evers, A. 1991. "Sektor oder Spannungsfeld. Zur Konzeption des intermediären Bereichs und seiner Organisationsdynamik." S. 729-732 in *Die Modernisierung moderner Gesellschaft*, hrsg. von W. Glatzer. Frankfurt/Main: Westdeutscher Verlag.
- Giddens, A. 1990. *The consequences of Modernity*. Stanford, CA: Polity Press.
- Habermas, J. 1987. *Die neue Unübersichtlichkeit*. Frankfurt/Main.
- Horning, K. H. 1989. "Vom Umgang mit den Dingen - eine techniksoziologische Zuspitzung." In *Technik als sozialer Prozess*. Frankfurt/Main: Suhrkamp.
- Kuklinski, A. 1993. *The Growth of Knowledge on the Transformation of CEE*. Warsaw: European Institute for Regional and Local Studies.
- Luhman, N. 1988. *Die Wirtschaft der Gesellschaft*. Frankfurt/Main: Suhrkamp.
- Müller, K. 1993. "Scenario for the Transformation of Science, Technology and Education in the Czech Republic." Thematic study in the *East Central Europe 2000* International project. Praha: Institute of Sociology AS CR.
- Münch, R. 1991a. *Dialektik der Kommunikationsgesellschaft*. Frankfurt/Main: Suhrkamp.
- Münch, R. 1991b. "Der Mythos der funktionellen Differenzierung." S. 375-377 in *Die Modernisierung moderner Gesellschaft*, hrsg. von W. Glatzer. Frankfurt/Main: Westdeutscher Verlag.
- Scheuch, E. K. 1991. "Spätkapitalismus oder Industriegesellschaft." S. 336-371 in *Die Modernisierung moderner Gesellschaft*, hrsg. von W. Glatzer. Frankfurt/Main: Westdeutscher Verlag.
- Schluchter, W. 1979. *Die Entwicklung des okzidentale Rationalismus*. Tübingen.
- Tamas, P. 1993. *The Hungarian System of Science and Technology in 2005*. Budapest: Institute for Social Conflict, HAS.
- Zapf, W. 1992. "Die Transformation in der ehemaligen DDR und die soziologische Theorie der Modernisierung." *MPIFG Discussion Paper*, No. 4.

Summary

The article considers how applicable current conceptions of modernization and modernity are to an understanding of the present social changes taking place in Central and Eastern European countries, and, if at all, how these conceptions should be applied. First some misinterpretations of modernization as can be identified in public perceptions and professional understandings of this phenomenon are discussed. Such misinterpretations arise from the tendency to assess modernity either as an inevitable technological drive or as a political or social intervention which does not necessarily respect technological infrastructures. Secondly, an outline of the current sociological research on modernity is presented. Both the crucial conceptual issues - the question of rationality and differentiation and the question of modernity's cultural framework - are focussed upon, as is the interpretation of interdependencies (and discontinuities), as well as their formation or features, and problems such as social mobilization, elite formation, intermediary and interfacing activities and radical modern forms of identity and power formation. The interpretative framework of modernity concepts is considered with reference to the background discussions among key personalities within the German sociological tradition (Habermas, Luhmann, Munch), and the Anglo-Saxon tradition (Bell, Giddens). The empirical and policy frameworks of the issues outlined acknowledge the social framework of developments in the Czech lands as analyzed and discussed in the context of the recent prediction exercise (namely the project, "Central and Eastern Europe 2000").

Attention is drawn to some important issues in the current situations in post-socialist countries which may shed some light on the study of the transformation process as conducted from the perspective offered by modernization concepts. First the cognitive framework of modernization research is discussed with reference to this understanding of developments in the former socialist countries. While some retrospective impact can be identified, their influence on the assessment of the current changes is deemed rather general and cautious. This is a result of the lack of reflexive sociological studies as well as a lack of appropriate conceptual framework which would serve to orientate them. In view of this state of affairs, the following selection of theoretical approaches to modernization concepts, which might prove productive in orienting sociological research on transformation processes, is presented and discussed : (1) Due to the developed industrial technology in the Czech lands as well as the global push of the post-industrial technological period a reconstruction of the growth and decline of power structures in the socialist political regime in order to modernize, is recommended; it is argued that the acquired industrial technological capabilities could produce certain social fix to cover the deficits of the autocratic power system, while technological lag (believed to have started in the 1960s) aggravated both existing social tensions and the institutional disintegration. Due to the lack of social mobilization and public evaluation patterns, a sort of regressive differentiation has set in, whose implications have only become visible since the democratic changes at the beginning of the 1990s; (2) some causal relationship is anticipated between the positive economic pull of the achieved economic level of development (both production and development) and its impact on the growth of political resources stimulated by the democratic political momentum. It is stressed, however, that such a positive economic pull is not direct, and, if direct, quite hazardous if one considers the impact of its power. Specific reflexive issues promoting the balance of organization and self-organization in the formation of a political system are addressed; (3) the relationship between the political and economic spheres in transformation is discussed with relation to the impact of political power both on economic transformation and on the nature of the border dividing them. With respect to the abovementioned discussion on the rational institutional change it is suggested that a direct confrontation of diverging institutional aims (as, for example, has been the case in the shaping of economic and environmental arguments and their institutional background in the first stages of the transformation process) is rendered unproductive unless

zones of intermediary activities are established enabling greater interpenetration of diverging reasons rather than their politicized confrontation; (4) the question of the social and professional background of elite formation is discussed in view of the specific distribution of power and knowledge in the autocratic power regime and its implications on the re-establishment of a pluralistic and balanced political structure and its support by reflexive activities; (5) the question of the current de-institutionalization of science, technology and education is discussed with regard to institutional resistance (to the pressure of the applied transformation strategies) and the spontaneous draining of manpower from these institutions. It is proposed that this issue be treated as a mobility scheme, which, in view of modernization concepts, assumes extended evaluative and experimental (intermediary) activities before the statutory changes are realized.

Stát, národ, společnost: francouzský případ

FRANCOIS DUBET*

Université de Bordeaux II.

State, Nation, Nationality: The French Case

Abstract: In his lecture, "State, nation, nationality: The French case", Prof. F. Dubet focuses on the so-called French model of the very closely bound relationship between State and Nation. An analysis of the historical reasons for this very particular interrelationship between the state and the nation (its very nature being determined first by the French monarchy's, then the French Republic's efforts to unite a vast territory and sometimes very different populations, with the final result of a new type of national State based on a union of the state, the nation and the national culture) is followed by a critical examination of both its advantages - the universalism of civil rights - and its disadvantages - above all, an excessive centralization. With the changing external conditions and the markedly different international environment the French model of the national state is coming under more and more pressure both from within as well as from the outside. Ever increasing economic and political integration, with its corrosive effects upon the very notion of national independence, provokes ever increasing discussion about the possibility and the further utility of this French model of the national state. This discussion, the author believes, will have a great influence upon France's internal politics and social life.

Sociologický časopis, 1993, Vol. 29 (No. 4: 453-458)

Každý národní stát představuje historický produkt, který fixuje vazbu státu jako monopolu suverenity na určitém území, k určité národní kultuře, v níž komunikuje souhrn různých skupin a pospolitostí, to jest společnost. Způsob, jakým jsou provázány tyto tři složky, je značně rozmanitý v dějinách každého národního státu. Z tohoto hlediska opravdu neexistuje žádný model, protože společnosti vzájemně srovnatelné na úrovni technického a kulturního vývoje mohou vytvořit krajně rozdílné národní státy. Pomysleme jen na případ Francie, Anglie, Spojených států, Německa nebo Itálie. Představuji-li "francouzský model", vůbec se nedomnívám, že bych představoval nějaký ideál, nějaký model, který by se měl napodobovat, nýbrž představuji zvláštní případ vazby státu na národní kulturu a společnost. Jediná charakteristika francouzského modelu tkví možná v tom, že dokázal nabízet mimořádnou sílu a integrovanost. Dnes směřuje tento model ke své transformaci, ne-li k rozpadu.

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Doc. PhDr. Petr Horák, CSc., Filosofický časopis, Jilská 1, 110 00 Praha 1.

Přednášku, kterou zde v překladu uvádíme, přednesl prof. F. Dubet v červnu letošního roku v Brně v rámci interdisciplinárního společenskovedního semináře, pořádaného Masarykovou univerzitou Brno a École des hautes études en sciences sociales Paříž, věnovaného otázkám spojených s problematikou národní identity.

I. Utváření francouzského modelu

1. Bylo by možno říci, že dějinné utváření francouzského národního státu probíhalo opačně, než zní mýticko historické vyprávění, které bylo o něm poskytováno koncem 19. století. Zatím co vyprávění učebnic historie představuje Francii tak, jako by byla vždýcky národem a kulturou, které postupně budují stát, jenž by jim vyhovoval, jako získání racionální politické reprezentace, vázané na určitou historii a zeměpis, existující odjakživa, bylo ve skutečnosti nutno urazit velmi dalekou cestu od patrimoniálního státu, pokrývajícího svou suverenitou velké sociální a kulturní rozmanitosti. Jinak řečeno, stát vytvořený postupně francouzskými králi, nehledě na svá zeměpisná kolísání, se nekryl s jedním národem a s jednou společností. Je důležité si zde připomenout značné sociální rozdíly, jaké mohly existovat mezi jednotlivými "řády", které ve skutečnosti nežily ve stejné kultuře. Politické teritorium rovněž pokrývalo krajní regionální a kulturní rozdíly. Je třeba připomenout, že na příklad jazyková jednotka nebyla ještě zdaleka získána v okamžiku ediktu Villerse-Cotteretse [1593], který učinil z francouzštiny jazyk království. V nitru téhož státu se udržovaly při životě četné a konkurující si suverenity: suverenita církve, šlechty, monarchie, královských intendantů, kteří získali určitou autonomii... Konečně stát nezahrnoval ani integrovaný trh, už proto nikoli, poněvadž v něm existovalo několik měn, více měr, více ekonomických prostorů, oddělených od sebe cly. Lze tedy bez přehánění říci, že monarchický stát, národ jako kultura a společnost jako systém zdaleka netvořily jednotu.

2. V souladu s Gellnerovou tezí byl národ vytvořen státem. Integrace národa, společnosti a státu se jeví především jako dílo buržoazního a racionalizujícího státu. V tomto ohledu sdílíme do značné míry Eliasovy a Tocquevillovy teze, dle nichž Francouzská revoluce v tomto ohledu jen prodlužuje staletou tendenci. Utváření národa státem vyžadovalo nejprve dlouhodobý boj monarchie se šlechtou a z tohoto hlediska víme, že války Frondy a přenesení královského dvora do Versailles podstatně oslabily šlechtická privilegia. Potom, v téměř okamžiku, bylo této integrace dosaženo utvrzením náboženské jednoty království, která směřovala k homogenizaci poddaných. Pochopitelně to byla Francouzská revoluce, která dodala tomuto modelu jeho moderní a současný tvar. Revoluční stát vskutku integroval národ kolem národní kultury, jež byla vnímána jako velká univerzální kultura. Je spravedlivé, řekneme-li, že to byli učitelé III. republiky, kteří tím, že zlikvidovali národní jazyky a nářečí, vybudovali skutečně národ v moderním slova smyslu. Stejně tak to byla revoluce a buržoazie, které vytvořily národní trh, otevřený dovnitř a kontrolovaný ve vztazích k mezinárodnímu prostředí. Integrace trhu byla rovněž technickou záležitostí, jak nás učí Eugen Weber, který ukázal, jak výstavba železniční a silniční sítě velice podpořila pocit sounáležitosti s jedním a tímž národem. K integraci společnosti a národa došlo ve Francii hlavně kolem určitého modelu s univerzálním posláním: demokracie. Národ není představován jako výraz jedné kultury, nýbrž je vnímán z tohoto hlediska jako výraz svobodné vůle občanů. Z tohoto období plyne ostatně převaha práva půdy nad právem krve: Francouzem je ten, kdo se narodil ve Francii a kdo se účastní francouzského politického života.

V tomto smyslu je možno říci, že francouzský národní model je z velké míry dědicem století osvícenství, díky tomuto tématu demokracie, i když je dílem mnohem delšího historického utváření. Vidíme, že zvláštnost tohoto modelu tkví v tom, jaké místo v něm zaujímá politická vůle a odkaz na univerzální hodnoty rozumu a demokracie. Víme, že již na konci 18. století stály z tohoto hlediska proti sobě národní francouzský model, představovaný politickou smlouvou, a model německý, totiž model Herderův, v němž je národ vnímán především jako výraz jisté kultury a bytí. Tak dochází k debatě, která přetrvává dodnes a která staví proti sobě "kulturu" a "civilizaci". Je rovněž možno v této souvislosti říci, že v této debatě budou francouzští sociologové evolucionisty, zatímco němečtí budou historicisty.

3. Jako sociolog bych rád zdůraznil, jak je v tomto modelu důležitá sama myšlenka společnosti. Národní stát totiž není jednoduše vázán na politickou formu a na kulturu, nýbrž se rovněž odvolává na moderní myšlenku společnosti, tak jak se rýsuje na konci 19. století. Co se rozumí v tomto rámci pod společností?

Společenské myšlení tvrdí, že národní stát představuje přirozený rámec pro moderní společnosti. To je myšlenka, která se zjevně nachází na počátku jara národů a banálního postulátu sociologie, která označuje týmž slovem společnost, organizovaný a souvislý celek a národ. Konkrétní společnost je vždy spojována s nějakým národním adjektivem. Společnost je rovněž chápána jako výraz modernity. Staví se do protikladu vůči pospolitosti, je navíc racionální, univerzální, zničila staré pořádky; pospolitost je zatlačena do oblasti soukromého života. Společnost je rovněž chápána jako funkční celek a sociologie, zejména francouzská, byla organicistní, potom funkcionalistická. Vzpomeňme na Durkheima. Společnost je řízena organizovaným politickým systémem a v tomto modelu se demokracie jeví jako nejiracionálnější forma moderní organizace. Sociální regulace se děje pomocí institucí, které "vyrábějí" občany, tak jako republikánská škola "vyrábí" Francouze.

Lze tedy říci, že mezi společenským myšlením a národní představou existuje určitý paralelismus, v němž se jeví národní stát jako výraz modernity a ve Francii jako výraz univerzální modernity. To dodává francouzskému modelu velice zvláštní charakter: totiž něčeho jedinečného, co je přitom prožíváno jako cosi univerzálního.

Pochopitelně existuje jistý odstup mezi touto představou a skutečností utváření státu národem, což byl často proces násilný a nesnadný. I když tento model vytvořil národní mýtus, který je opakem skutečnosti a podle něhož to byla stará francouzská galo-římská kultura, která si dala homogenní a demokratickou národní politickou reprezentaci, jež jí vyhovovala, byla to skutečnost plná válek a konfliktů. Tento francouzský model rovněž velmi hierarchizuje kultury. Dlouho hierarchizoval kultury v nitru samé Francie, protože opravdovou francouzskou kulturou byla ve skutečnosti kultura pařížské buržoazie. Hodně regionálních místních kultur bylo potlačeno nebo zničeno. Tento model spočíval rovněž na jistém válečnickém nacionalismu, na nacionalismu výboje, vedeného ve jménu univerzálna stejně účinného, jako je výboj vedený jménem moci a vyvinul také určitý kulturní rasismus. Dobytí impéria bylo učiněno jménem rozumu a

kolonizované obyvatelstvo se ocitlo v paradoxní situaci univerzálních lidí, protože se jednalo o lidi, ale současně lidí nižšího řádu, protože nenáleželi k univerzálnu rozumu. Jinak řečeno, existoval velký odstup mezi principy národního francouzského státu a jeho praxí uplatňovanou vůči kulturním rozdílům a ovládnutým národům. Historikové rovněž zdůrazňovali extrémní roli, jakou hrál administrativní a politický centralismus v utváření tohoto modelu. Jakobínská Francie se ve skutečnosti nacházela v zárodku již ve starém režimu a ještě dnes jsou velmi živá napětí vyvolávaná centralismem.

A contrario vykazuje tento neobyčejně silný model některé výhody. Umožňuje vykazat do soukromé sféry určitý počet přínáležitostí, jako jsou přínáležitosti náboženské a regionální, které se nedokázaly nikdy skutečně organizovaně politicky vyjádřit. Konflikty se odehrávají na rovině ideologií nebo sociálních zájmů víc než na rovině pospolitostních určení. Další výhodou byla skutečnost, že tento model dlouhou dobu usnadňoval integraci přistěhovalců. Tady je třeba připomenout, že po celé 19. a 20. století, kdy všechny evropské země byly zeměmi, odkud odcházeli vystěhovalci, Francie se stále projevovala jako přistěhovalecká země pro stav své ekonomiky, své demografie a svého samotného národního modelu. Vůle vymazávat kulturní specifčnosti a rozdíly určité usnadňovala politickou integraci přistěhovalců do Francie, kteří neměli možnost zachovávat a obhajovat svou identitu. Tento relativně násilný model národní integrace byl tedy z tohoto hlediska účinný. Přistěhovalci byli nejprve integrováni do zaměstnání, pak do politiky, potom do kultury. Nikdy neměli skutečně k dispozici onu možnost, která by jim dovolila vytvořit to, čemu Američané říkají menšiny. Francouzský národní model také vždy vyvolával velké debaty uvnitř samotné Francie. I když zvítězil je třeba si vzpomenout na houževnaté přetrvávání kontrarevoluční tradice, která definuje národ po "německém" způsobu, tedy na model, který zvítězil ve vichystickém státě a který přežívá ještě dnes na krajní pravici. Francouzský národní model, který se identifikoval s republikou, se vždycky opíral o určité napětí mezi republikánským tématem a demokratickým tématem. Příliš demokracie, zejména příliš místní demokracie, přílišná obhajoba dílčích zájmů, to by bylo ohrožovalo národní model. Francouzská republika byla dlouho sociálně konzervativní, nedůvěřovala zejména odborům, a to jménem obrany národní homogennosti, vytvořené svobodnými a univerzálními občany.

II. Krize modelu

1. Model, který jsem právě představil, je z velké míry podporován a obhajován většinou politiků a Francouzů. Nicméně zaznamenal určitý počet proměn a víra v jeho univerzalitu dnes není jednoznačně sdílena. Jako důsledek pokoloniálních krizí, krizí let padesátých, bylo možno ve Francii pozorovat obrození regionalistických hnutí, které silně kritizovaly jakobínský model destrukce lokálních identit státem. V těchto hnutích existovaly dvě velké tendence, které se navzájem nikdy nesmířily: jedna směřovala k administrativní decentralizaci a jedna k nacionalismu. Jestliže decentralizace převládala na jihu a v Bretani, pak nacionalismus, byť i jako menšinové hnutí, přežívá v divokých formách na Korsice a v Baskicku. Konec koloniální říše rovněž přerušil totožnost francouzského

modelu s nejuniverzálnějšími hodnotami. Dnes už nemá takovou mýtickou sílu: důkazem je ustavičná debata kolem problémů přistěhovalectví, rasismu...

2. Krize modelu je však mnohem méně ideologická jako sociální. Opravdu se domnívám, že to, o co dnes jde, není ani tak francouzský model národa, jako jeho otřesení krizí ideje té společnosti, jež byla s tímto modelem spojena. Integrace kultury, ekonomie a politiky už není samozřejmostí. Národní kultura je dnes z velké míry pohlcována masovou kulturou, to je kulturou velkých kulturních organizací, které ji značně rozkládají. Dnes Francouz nežije už jen v národní kultuře, ale žije v kultuře mezinárodní. Tato skutečnost není nová pro elity, které vždy žily ve dvou kulturách, ale dnes zasahuje největší masy obyvatelstva, přičemž ničí zejména tradiční lidové kultury, které se z tohoto hlediska stávají kulturami zproletarizované masy. Národní ekonomický trh ztratil svou autonomii, protože je čím dál tím více integrován do mezinárodního trhu, v němž Francie už nemá tutéž schopnost dohlížet na své vlastní záležitosti. Připomeňme jen, že 50 % zemědělské výroby je exportováno stejně jako 35 % průmyslové výroby. Představa národa, který kontroluje svou ekonomickou politiku, zmizela. Ovšem téma všemocného státu, pokud jde o celní hranice, stanovení hodnoty peněz, organizaci hospodářského plánu atd., to vše velmi značně náleželo k představě národní autonomie. Konečně vidíme, jak se dnes v souvislosti s vytvořením evropského trhu klade problém přenosu legitimacy. Národní stát už není absolutním pánem nad svými zákony od okamžiku, kdy se zaváže vzhledem k Evropě respektovat nadnárodní legitimacy. Ve Francii je tento posun o to živější, že na jedné straně byla jakobínská tradice silně decentralizována zákony z roku 1982 a na druhé straně Evropský parlament rozšiřuje svoje pravomoci. Je známo, jak debaty a hlasování, vztahující se k maastrichtským dohodám zneklidnily národní vědomí a jak ho rozpoltily.

3. Protože je národní model spojován s velkou hospodářskou krizí, dochází k jeho rozkladu ve velmi zvláštních bodech. Nejvýraznějším je bod týkající se přistěhovalectví, protože už nedochází k automatické integraci pracovním zapojením a protože přistěhovanci si již nepřejí tak silně jako dříve začlenit se do národního modelu, který se již tak silně neidentifikuje s univerzálností. Jinak řečeno, přistěhovanci si přejí integrovat se, avšak přejí si rovněž podržet jistá kulturní specifika, což se z velké míry projevuje jako ohrožení onoho národního modelu, který taková specifika vždycky odmítal. Pozorujeme rovněž vzrůst krajně pravicového rasismu, který se velmi odlišuje od tradiční xenofobie, protože se jeho nepřátelství neobrací proti cizincům jako takovým, ale proti přistěhovalcům, kteří mají nejblíže k Francouzům, k těm, kdož pocházejí z bývalých kolonií. Instituce, jež hrály ústřední roli v konstrukci francouzského národního modelu, jako armáda a škola, se rovněž proměňují. Armáda je stále méně postavena na principu všeobecné branné povinnosti, onom stmelujícím prostředku vždy celé jedné generace chlapců a pozvolna se vyvíjí k armádě z povolání, víc vyhovující strategickým zájmům země a méně nákladné. Pokud se školy týče, tím že zmasověla, je stále méně institucí socializace, schopnou měnit děti v občany, protože je na ni stále více nahlíženo jako na druh trhu, na němž zážitek účastníků je stále více ovládán soutěží v získávání diplomů a společenského postavení.

* * *

Model, který jsme právě popsali, zůstává ovšem pouze modelem. Stačí si vzpomenout, že národ je produktem státu a že francouzský model se vyznačoval velmi silnou vůlí integrovat národ, stát a společnost. Dnes tento model ohrožují proměny společnosti a pravděpodobně proměny mezinárodní scény. Bylo velmi přehnané tvrdit, jak jsme se k tomu dali strhnout, že tento model je v krizi, avšak je jasné, že se dnes nachází pod silnými tlaky. Domnívám se zejména, že se stává čím dál tím víc ústřední spornou politickou otázkou a sdílím pocit těch, kdož si myslí, že se politický život bude stále více soustřeďovat na protiklad mezi "republikány", kteří budou obhajovat tradiční politický model, a "demokraty", kteří se budou dovolávat určité autonomie občanské a politické společnosti vůči národnímu státu.

Přeložil Petr Horák

FRANCOIS DUBET je profesorem sociologie univerzity v Bordeaux II. a současně vědeckým pracovníkem École des hautes études en sciences sociales v Paříži. Je autorem a spoluautorem řady knih se sociologickou tematikou, zabývajících se hlavně otázkami socializace různých sociálních skupin dnešní Francie. Viz např. jeho knihy *La galere: jeunes en survie* [Galeje: jak přežívají mladí], Fayard, Paříž 1987 a *Les Lycéens* [Gymnasisté], Points actuels, Paříž 1991.

Literatura

- Elias, N. 1969. *Die Höffische Gesellschaft*. Berlin: Luchterhand. (fr. 1977, Paris: Calmann-Lévy.)
- Gellner, E. 1987. *Culture, identity and politics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tocqueville, A. de 1992. *Ancien Régime et la Révolution. Oeuvres Complètes*. Paris: Gallimard.
- Villers-Cotterets 1593. Nařízení užívat franštinu u soudů, autorem této "ordonance" byl kancléř Guillaume Payet.
- Weber, E. 1977. *Peasants into Frenchmen, the modernization of rural France 1870-1914*. London: Chatto and Windus.

Summary

In his lecture, *State, nation, nationality: The French case*, Professor Fr. Dubet offers an impressive analysis of the French model of the creation of State and Nation. While current ideology persists in representing the unity of the French State and Nation as a natural phenomenon because it started from the base (i.e., from the "nation"), the historical facts prove otherwise: it was the French State, as created by the Kings, and following the French Revolution by the revolutionary State and after that, especially by the French Third Republic, which was at the origin of the French Nation. The ideology of the French monarchy and the ideology subsequently adopted by the French Republic created the French state and nation "model" and, thus, the unity they shared so closely with the universalistic ideal of the French "citoyen" irrespective of his real ethnic and cultural particularity. This universalistic ideal, imposed on the French population as a whole by the strong centralistic pressure applied by the ancient monarchy and by the ensuing and even stronger pressure of the democratic state is itself coming under some pressure today: the end of the national bourgeois State, increasingly dissolved as its various supranational organizations are, may also mean the end of the French "model" itself, a potential result of this being a "crisis" for French nationality identity.

Společenská smlouva - legitimující předpoklad moderních sociálních řádů

JIŘÍ PŘIBÁŇ*

Právnická fakulta Univerzity Karlovy, Praha

The Social Contract and the Legitimacy of Modern Social Orders

Abstract: The main aim of this article is to critically examine one of the most frequent topics and paradigms of both modern social theory and legal and political philosophy - the Social Contract. It is, therefore, a kind of socio-legal analysis taking some classical 17th and 18th century theories of the Social Contract (Hobbes, Locke, etc.) and demonstrating their impact on concepts of Natural Law theory and positivistic legal philosophy. This approach also allows for a description of the historical change in Natural Law principles from their rational, universalistic and "eternally valid" character to those principles arising from the actual life of any community (Rawls, Rorty). The second important emphasis of the article is a comparison of the development of the Social Contract theory with the development of actual political and social structures of European societies over the last three hundred years.

Sociologický časopis, 1993, Vol. 29 (No. 4: 459-470)

Otázka po vztahu přirozeného práva a práva pozitivního trvá od samého počátku existence politických uspořádání. Není možné vyhnout se jí v žádné komplexní studii o povaze politického života jako celku, o jeho založení a legitimitě. Již na antickém příběhu Antigony, který se mimochodem ukazuje i v dnešním kulturně sociálním kontextu jako příběh tragédie veskrze moderní, je patrné, že otázka po přirozeném právu není ani zdaleka pouhou právní otázkou. Naopak se jedná o jednu z nejpůvodnějších otázek člověka jako občana i jako sociální bytosti v mnohem širším ohledu, kterou lze i dnes zformulovat do následujících veršů: *Ten zákaz přec mi neohlásil Zeus, / ni Diké, družka bohů podsvětních, / zde takové nám řády nedala. / A nemyslíla jsem, že takovou / má moc tvůj zákaz - dal jej smrtelník! - / že moh' by platit víc než nepsané / a neochvějné bohů zákony. / Ty nežijí jen včera nebo dnes, / však věčně, aniž víme, kdo je dal. / A pro ně nechtěla jsem od bohů / být trestána, i nelekla jsem se / zde ničí vůle...* [Sofoklés 1975: 39] V tomto úryvku není zahrnut pouze problém platnosti zákonů obce, nýbrž vůbec původu, povahy a ospravedlnění veškerých sociálních řádů a především potom rozmanitých autorit, jež se v těchto řádech pohybují a působí.

Dnešní člověk a občan žijící v racionalizované společnosti západního typu se dotazuje na stejný problém. Vzhledem k odlišnému sociálnímu kontextu a historické zkušenosti však bude hovořit zcela odlišným jazykem a v jiném rytmu. Snahou tohoto článku potom chce být jakási genealogie přirozenoprávní otázky v evropském novověku a její vazby na teorie společenské smlouvy této doby.

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: JUDr. Jiří Přibáň, Právnická fakulta UK, nám. Curieových 7, 116 40 Praha 1.

I. Kodifikování sociálního chování v právních systémech evropského absolutismu.

Novodobé zákonodárství a růst pozitivního práva

Sociálním, politickým i právním teoriím v 17. století je shodné úsilí rozkrýt povahu nově se ustavující státní organizace a rozvíjejících se forem sociálně politického života ve dvou základních konceptech - konceptu *suveréna* a dále konceptu *společenské smlouvy*.

Postavení suveréna a jeho svrchované moci je vlastním východiskem Bodinovy právní teorie stejně jako Hobbesovy teorie všeobíhajícího státu. Později často odsuzované pojetí svrchované státní moci, jež bylo někdy vnímáno až na jakémisi démonickém pozadí lidského zla a autoritářství, mělo v době svého vzniku snadno rozeznatelné opodstatnění ve faktickém životě. Zajímavou interpretaci Bodinova chápání pojmu suverén podává na pozadí proměn francouzské společnosti a státu v čase absolutistické monarchie Anthony Giddens. Podle něho "Bodin tvrdím, že může být pouze jeden suverén (s jistými výjimkami), nestvrzoval jednoduše transcendentní autoritu jednotlivého vládce. Popisoval tak a obhajoval koordinovaný systém administrativní vlády" [Giddens 1987: 94]. Takto se uvolnil údajně prostor pro nové způsoby, jak chápat problém státní moci, a to nikoli jako pouhou vůli konkrétního jednotlivého panovníka, nýbrž jako souhrn obecně platných pravidel, stanovených v jisté právní formě a autonomních na konkrétním vykonavateli moci. Podle Giddense tak pojem suveréna a jeho moci bezprostředně souvisí s již zcela moderní ideou občanství jako referencí jednotlivce vůči politickému společenství státu - státu, jež je charakterizován rostoucí byrokracií a administrativou, skrze kterou uplatňuje největší díl své moci.

V poněkud odlišném smyslu chápe období absolutismu a vůbec teorií suveréna Michel Foucault. Podle něho se ve státních mocenských aparátech na přelomu 16. a 17. století uskutečňuje rozhodující obrat, který předznamenal celkovou podobu moderního státu - státu vymezeného jen jako nositele jisté suverénní moci [Foucault 1978: 38]. Avšak na rozdíl od moderního státu je suverén v čase absolutismu veden k jistým omezeným výkonům moci, působí na život společnosti v konkrétní fyzické podobě, tj. reprezentován osobou panovníka, a dále zprostředkovaně pomocí obecně platných pravidel zákonů. Abstraktně zformulované zákony tak do značné míry typizují státní moc tehdejšího suveréna. Vedle konkrétně projevené vůle panovníka v sobě zároveň obsahují i její omezení vůči celkovému životu společnosti, jehož vlastní zákonitosti jsou ve vztahu k zákonům státu autonomní. Tím se podle Foucaulta *zákony* vydávané absolutistickým panovníkem *odlišují* od moderních liberálních kodexů, pro které je údajně typická kodifikace jistých sociálních chování v právních textech, založená ze *sociální normy* [Foucault 1976: 84]. Tak se ukazují absolutistické zákony paradoxně jako liberálnější, neboť jasněji stanoví hranici mezi veřejným zájmem státu, reprezentovaného panovníkem a soukromým životem obyvatel.

Na tomto polemickém názoru se zřetelně ukazuje jedna skutečnost, a to povaha *suverénní moci* jako moci, jež si přesným administrativním postupem a přesnou pozitivní formou stanoví jistá pravidla chování obyvatel. Ta jsou vynutitelná v neustále obecnějším a komplexnějším životě společnosti jako

jednotlivého celku, který rozvolňované stavovské bariéry nahrazuje univerzálními principy občanství. Příznačné přitom je, že tyto principy vyžadují stále více podobu kodifikovaných právních pravidel. Lze dokonce hovořit o jakémsi stále se zvětšujícím kodifikování sociálního života v právních textech, jež se v omezené míře započíná již v absolutistické správě, ale které je typické především pro moderní společnost. Jako jednu z mnoha událostí tohoto dlouhotrvajícího procesu je možné například z našich dějin uvést tzv. *Tereziánský kodex*, který se chápe jako snaha ve své době sjednotit lokální práva s vůlí a zájmy tehdejší centrální moci monarchie. O tom svědčí i zvláštní funkce a postavení kompilační komise, která měla sjednotit právní pravidla jednotlivých zemí a vytvořit tak předpoklady pro jednotnou kodifikaci občanského práva v zemích rakouské monarchie (k tomu např. [Malý 1982: 331-340]).

Na právě uvedených skutečnostech lze objevit také významnou změnu vazby mezi suverénní mocí a právním řádem. Suverénní moc vládoucí prostřednictvím početného správního aparátu musí pochopitelně nějakým způsobem svou vůli pozitivně zformulovat. Jak vyplývá z předchozího, děje se tak v textech zákonů a ostatních právních pravidel. Zákon a nakonec i právo jako celek jsou však oslabeny ve své legitimitě, založené v přirozenoprávních principech křesťanského univerzalizmu. Právo je vnímáno mnohem více jako prostředek, jímž se artikuluje vůle panovníka v pozitivní formě a jímž je možné regulovat důležité oblasti politického, hospodářského a sociálního života. Centrem pozornosti se stává otázka po vazbě mezi státní mocí a způsobech, jakými si organizuje systém textů pozitivního práva ke svým účelům. Že se přitom jedná o mnohem obecnější a univerzálnější otázku, než jak ji chápe pouze politická a právní kultura v evropském absolutismu, o tom vypovídají například studie Lévi-Strausse. Ten popisuje ve své knize *Smutné tropy* funkci písma ve vztahu k mocenskému postavení v nějakém společenství, když tvrdí, že "prvotní funkcí psaného sdělení je usnadnit zotročení. Použití písma k nezištným účelům, aby se jeho pomocí dosáhlo uspokojení intelektuálního a estetického, je jen druhotným důsledkem: a to ještě je tato jeho funkce velmi často jen prostředkem k posílení, ospravedlnění nebo zamaskování funkce první" [Lévi-Strauss 1966: 211]. Stejně tak podle Giddense "psaní lze použít k formulování zásad chování, přičemž nejdůležitějším aspektem toho je zjevně existence psaných právních principů" [Giddens 1978: 46]. Jako by se jistým textům dostávalo ve vztahu k moci až sakrálního postavení, ze kterého potom může moc čerpat svou vlastní autoritu a nemusí se dovolávat jiných legitimujících faktorů. To je zřejmé i tehdy, když zůstaneme u *Tereziánského kodexu*, v němž nejsou přirozená práva chápána jako jisté konstitutivní principy společenství, nýbrž jako prostá otázka výkladu lex positiva [Malý 1982: 334].

Právo vydávané suverénem je nejvlastnějším výkonem suverénní moci. Každý transcendentní přirozenoprávní princip je vytlačen téměř výlučně do oblasti etiky a v právu ho mohou uvést v život pouze pozitivně právní ustanovení. Zásady přirozenoprávní tak ve společnosti s absolutistickou vládou mohou existovat pouze z titulu suverénní moci a jí projevené vůle. Přesto je však velmi důležitý také způsob, jakým je moc suveréna vykonávána ve vztahu ke společnosti. Jedná se o uplatnění moci, která do společnosti směřuje z vnějšího prostředí, a nikoli takové

moci, která by byla generována uvnitř samotného sociálního života z jeho normativních řádů a nejniternějších vazeb sociální autority [Foucault 1976: 32]. Postavení suverénní moci je ve vztahu k veřejnosti i celkově ke společnosti jasně ohraničeno a z nejpůvodnějšího významu slova svrchovaná moc nemůže být součástí této společnosti, i když si tuto společnost podřizuje a je schopna určovat podstatným způsobem její běh. Tato moc se nikdy při úsilí o svou legitimitu neobrací na vůli, zájmy a pohyb společnosti jako určitého celku, nýbrž legitimitu čerpá ze svého extra-sociálního postavení. Toto postavení je podrobně popsáno právě v Hobbesově *Leviathanu*, kde *společenská smlouva* coby projev vůle jednotlivců ve směru konstituování nějakého společenství je chápána jako fiktivní dějinný akt, jímž se jednou provždy ustavuje svrchovaná autorita a moc, které se musí všichni podříditi. I každý *lex naturale* je potom jen omezením *ius naturale*, za které považuje Hobbes jedině právo na život [Hobbes 1941: 166 an.]. Takto funguje společenská smlouva především jako způsob vymezení hranic mezi společností a politickou mocí. Legitimita z titulu vůle jednotlivců a jejich zájmu žít ve společenství podle Hobbesa není ničím jiným než legitimitou této vazby mezi suverénem a společností, jak se jednou provždy historicky ustavila. Společenská smlouva v díle *Leviathan* není tedy v žádném případě nějakým ustavičným zdrojem a kritériem legitimacy svrchované moci. Tato moc se nelegitimuje sociálním životem, nýbrž svými vlastními zájmy a vůlí, jež společnost "pouze" zohledňuje. Nebere z ní však v žádném případě svou sílu. Tím se velmi podstatně odlišuje od politické moci v moderním státě, která vždy legitimuje své postavení a činy na podkladě kolektivní vůle společnosti, společenskou smlouvou založené a neustále obnovované. V tomto se od Hobbesovy konstrukce společenské smlouvy a přirozených práv například velmi podstatně odlišuje J. J. Rousseau, který bývá považován za jednoho z nejvýznamnějších představitelů moderní přirozenoprávní ideologie a smluvního založení společnosti.

Ukazuje se, že fungování státně politických a právních mechanismů v čase absolutistických novodobých vlád v Evropě má jakousi přechodovou povahu. Jednotlivé teorie suverénní moci toto poměrně přesně ilustrují. Na jedné straně se jedná o společnost, jež je stále tradiční ve smyslu sociálních bariér a hranic. Avšak zároveň právní život této společnosti předjímá podstatné a určující prvky moderního státu a společnosti. Novodobá idea zákona a vůbec legality vzniká právě v době svrchované vlády absolutistických panovníků. Obecnost zákonných ustanovení a jejich snaha o univerzální působnost ve vztahu k sociálnímu celku předurčují budoucí artikulování formálních svobod a rovnosti jako rovnosti před zákonem. Nakonec i Hobbesovo chápání společenské smlouvy, tolik odlišné od moderních smluvních teorií, v sobě zahrnuje implicitně rozpad všech tradic a jednotlivých sociálních zvyků. Proti tomu stanoví umělá pravidla zákonů a práva, vydávaná k tomu zvlášť určeným mocenským aparátem. Lze tak tvrdit, že teprve s nástupem absolutistických vlád se rozpadá komplexní systém partikulárního zvykového práva a je nahrazen novodobým zákonodárstvím (k tomu srv. [Foucault 1976: 121-122]). Důležitým důvodem, proč panovníci (např. ve Francii Ludvík XIV.) v té době usilují o sjednocení práva a překonání partikulárnosti právních řádů jednotlivých monarchií, je především fiskální politika a důležité

posuny v evropském systému hospodářství (k tomu srv. např. [Gehlen 1972]). Vedle právních úprav, zahrnujících hospodářský život tehdejší společnosti a respektujících především institut soukromého vlastnictví, se však v čase absolutismu také podstatně proměňuje povaha trestního práva. Panovník napříště prosazuje jako jeden z důležitých zájmů také tzv. spořádaný život a dodržování pořádku ve společnosti. Moderní policie stejně jako vězeňství má tak opět svůj původ v zákonodárných a mocenských aktivitách absolutistických monarchů (k tomu [Giddens 1987: 100 an.] a dále [Foucault 1977]).

Jednotlivé instituty i celé komplexy moderních právních řádů mají své hlavní kořeny v zákonodárných aktivitách 17. století. Moderní pozitivní právo je tak do značné míry generováno systémem práva absolutistických monarchií. Na Foucaultově protikladu zákona a normy i na protikladu legitimacy politické moci je však zřejmé, že moderní státní moc se od moci svrchovaných panovníků v mnohém podstatněm odlišuje. S tím, jak se proměňuje politický život v průběhu 18. století, jak postupně pronikají nové politické ideje do sociálního života, mění se i výkony moci stejně jako jejich ideové založení a legitimita. Stále více se hovoří o tom, že právo, moc i veškerý sociální život musí odpovídat *normálním a přirozeným podmínkám lidského života*. Otázky po přirozenosti, individualitě člověka, jeho svobodě a sociálním postavení se od 2. poloviny 18. století stávají nejen ústředními otázkami většiny sociálních, politických či právních studií, ale také otázkami každodenní politiky.

II. Legitimita moderního právního systému a násilí v politice

Nebyvalé změny na přelomu 18. a 19. století zasahují v evropských společnostech vedle systému ekonomického také systém kulturně vzdělávací a systémy politicko-právní. S definitivním rozpadem tradičních sociálních vazeb se rozpadá i absolutistická státní organizace a je postupně nahrazována uspořádáním, jež lépe odpovídá stále častěji artikulovaným liberálním hodnotám. Svoboda a rovnost se v politickém jazyce moderní doby stávají nejpoužívanějšími pojmy. V politické, sociální i právní teorii je však vedle otázek svobody a rovnosti neopominutelná také otázka po samotné možnosti a předpokladech existence *sociálního řádu a sociální změny*. Na pozadí komplexu těchto otázek potom vyrůstají veškeré moderní sociální vědy, od sociologie a politické teorie až k moderním smluvním modelům, přirozenoprávním koncepcím a pozitivistické nebo historické právní vědě. Savignyho, Comta, Tocquevilla, Marxe, Spencera, Maina a další tak spojuje mnohem víc, než je navzájem odlišuje a než jsme dnes často ochotni připustit.

Přesto je však možné již od počátku formování moderních sociálních věd vysledovat dvojí zásadní paradigma v pokusech nalézt odpověď na otázku: "Jak je vůbec nějaká společnost možná?" Prvním z nich je paradigma individualisticko-smluvní, založené na soukromém zájmu a společnosti jako prostředku k jeho uskutečňování. Proti tomu stojí paradigma hodnotově konsensuální, založené na transcendentních principech a hodnotách, jež předcházejí a stojí nad každou oblastí "common sense" [Unger 1976: 24]. Podle prvního paradigmatu jednotlivci teprve strukturují a konstruuji svým chováním a jednáním řád vlastního společenství. Podle druhého paradigmatu se aktivní jednání jednotlivců již předem orientuje

podle určitých daných principů, jež umožňují rozvinout harmonické společenství lidí. Tato dvojakost je samozřejmě známá již z dřívějších politických a sociálních teorií (například z polemiky Locka s Filmerovými myšlenkami), avšak v nově se uspořádajících sociálních vědách dostává poněkud odlišné podoby. Stejně tak je tato dvojakost výrazně reflektována v moderní politice, kde jí odpovídá například napětí mezi ekonomickým a sociálním liberalismem.

Rozdílnost v pohledech na sociální řád a změnu, jež předjímá i značně rozdílné pohledy na svobodu a rovnost mezi lidmi, pochopitelně velmi znatelně ovlivňuje i pohledy na právo v utvářející se moderní společnosti. Právní řád již není vnímán jako cosi vnějšího, nýbrž jako jeden z mnoha sociálních řádů, který žije vlastním systémem norem. Jedná se tedy o normativní systém, který je nejpůvodnějším produktem sociálního života a který zároveň vtiskuje tomuto životu určitou formu. "Všednost" práva, vyplývající ze skutečnosti, že je účelově tvořeno suverénním panovníkem, a z růstu tohoto práva jako pozitivně právní masy, dostává na počátku moderní doby další charakteristický rys. Je jím "splnutí" tvorby a aplikace práva s ostatními normativními systémy ve společnosti, především potom s řády morálními (nezávisle od toho, zda se jedná o řády tzv. světské či církevní) a normami kulturně ekonomického chování. Tato skutečnost se potom nutně odráží nejen v praktické zákonodárné a aplikační činnosti, nýbrž i v samotném tematizování práva jako systému pozitivně platných norem či jako systému založeného z přirozenoprávních principů. Podstatně se proměňuje i samotná tematizace toho, co má být a co vůbec lze ještě vymezit jako přirozenoprávní principy. Vliv liberálního myšlení na počátku 19. století a ekonomizujícího jazyka své doby lze přitom považovat za určující při této proměně.

Právo kodifikované a uspořádané do systematické podoby lze pokládat za zvláštnost právní a politické kultury západních liberálních států [Unger 1976: 66]. Nejedná se pouze o státem vytvářené a systemizované právo byrokratické, nýbrž o mnohem komplexnější normativní systém, jenž ze společnosti a jejích politických orgánů sice vzniká, ale zároveň se ustavuje jako vrcholný integrující systém této společnosti, jehož abstraktním pravidlům a anonymní, samoregulující se autoritě se musí všichni bez rozdílu podříditi. Právo si potom samo definuje difference mezi veřejným a soukromým a působí regulativně i ve vztahu k samotným institucím politické moci [Luhmann 1983].

Právě naznačená povaha právního systému jako systému, po jehož linii probíhá samoregulace politické moci, odpovídá pozitivistickému právnímu myšlení, ale také mnohdy tomu pohledu na právo, jenž je typický i pro sociologii nebo politickou teorii. Zároveň je však neopominutelná otázka po tom, co vlastně legitimuje takový právní systém liberálních společností. Existují ještě jakési principy nad tímto mocenským a instrumentálním pojmáním právních norem? Existuje v legislativě pouze racionální kalkul nebo také ještě jiný, nadřazený princip?

Tyto otázky nejsou vlastně ničím jiným než obměnou "věčného" problému přirozeného práva, třebaže se dotazujeme poněkud jinak, než jak se ptala kdysi Antigóné. Na otázku, zda moderní politická autorita je podřízena vyšším principům, nebo zda je pouze momentálním výsledkem kompromisu mezi

nejrozmanitějšími politickými tlaky, lze nahlížet samozřejmě různým způsobem. Tomu potom odpovídá i rozmanitost moderních pohledů na povahu a podstatu přirozeného práva.

Jedním z možných pohledů je například nedávná esej Jacquese Derridy *Síla zákona. "Mystické založení autority"* (koncipovaná jako příspěvek ke konferenci, uspořádané na podzim roku 1989 Cardozo Law School na téma "Deconstruction and the Possibility of Justice"). Název, především pojem *fondement mystique*, je převzat z díla Montaignova a Pascalova. Montaigne jím označuje skutečnost, že "zákony požívají trvalé úcty a kreditu nikoli, protože jsou spravedlivé, nýbrž protože se jedná o zákony. To je mystické založení jejich autority. Jiné neexistuje... Kdo se potom také vždy podřizuje zákonům, protože jsou spravedlivé, nedodržuje je tím samým způsobem, jak když je dodržovat má a musí" (Montaigne *Essais III, XIII*: cit. podle [Derrida 1991: 25]). Z toho Derrida usuzuje, že v nejvlastnější povaze zákona je jeho schopnost diktovat a být aktem donucení, nikoli nositelem a reprezentantem vyššího principu spravedlnosti, zbaveného faktických projevů moci v reálném sociálním životě [Derrida 1991: 28]. Ustavení zákona nespočívá v ničem jiném než v holém násilí [Derrida 1991: 29]. Potom neexistuje také přirozené právo nebo přirozené zákony ve smyslu předem daných, transcendentních principů. Jestliže se hovoří nadále o jakémsi přirozeném právu, potom podle Derridy neznamena nic jiného, než pouhý odkaz na historickou nebo pozitivní zkušenost s právem jako lidským výtvořem, tedy výtvořem založeným výkonem sociálního násilí. Přirozenoprávní teorie a právní dogmatika z ní odvozená potom neznamena nic jiného, než přenesení donucení a násilí do oblasti přirozeného lidského chování. Derrida, jenž se zde odvolává na práci Waltera Benjamina *Ke kritice násilí* (Zur Kritik der Gewalt), tento argument zamýšlí především jako kritiku přirozenoprávních ideologií. Chápe je totiž jen jako mechanismy převedení politického násilí na "přirozené" fenomény, které si navíc nárokují paradoxně výklady transcendentních "věčných" řádů a principů, konstituujících každé společenství a život člověka v něm (srv. [Derrida 1991: 71 an]).

Derridovu kritiku přirozenoprávní dogmatiky je možné připustit nebo odmítnout. Nezpochybnitelná se však jeví změna ve všech moderních úvahách o přirozeném právu, na kterou Derrida poukázal. Je jí rozpad transcendentního založení přirozeného práva jako práva ležícího mimo dějiny a společnost. Moderní přirozené právo je tematizováno naopak jako cosi, co se ukázalo zákonité v lidských dějinách a v principech organizování lidského společenství i života samotného jednotlivce. Přirozenost potom není vlastností věčnosti, nýbrž vyplývá z každodenní i mimořádné zkušenosti faktického života jednotlivce v nějakém sociálním uspořádání. Takový posun v pojmání přirozenosti moderní právní i politickou filozofií má určující význam. Částečně vyplývá také z idejí svobody a rovnosti jako faktických hodnot lidského společenství, kterými je možné v prostředí reálné politiky manipulovat a také se jich aktivně politickými výkony zmocňovat. Jako rozhodující legitimační mechanismus moderních politických řádů se potom ukázaly moderní teorie společenské smlouvy, jež dokázaly spojit problémy individuální svobody a rovnosti s otázkou po lidské přirozenosti.

III. Původ přirozenoprávních principů v moderních teoriích společenské smlouvy - John Locke

Na vazbu mezi přirozenoprávní teorií a teoriemi společenské smlouvy velmi přesně poukázal ve svých právně sociologických studiích Max Weber. Moderní přirozenoprávní teorie se podle něho ustavuje během 17. a 18. století jako nejpůvodnější znak racionalistického osvícenského myšlení v sociálních a právních vědách. Přirozená práva jsou potom všechna práva, jež zaručují individuální svobody a vzájemnou rovnost mezi lidmi. Jejich zformulování musí probíhat mimo jakékoli, byť i jen pomyslné vztahy dominance a vazby, založené na sociální nebo politické autoritě. Smluvní vztah a svoboda z něho vyplývající se ukazují jako nejvhodnější, protože míra individuální autonomie jako by v sobě implikovala možnost co nejrovnějšího vzájemného postavení subjektů. Zároveň se v tomto vztahu předpokládá jisté *přirozené*, nikým neovlivněné artikulování individuálních zájmů, k jejichž dosažení jsou voleny *racionální* prostředky. Všem jednotlivcům je coby součást univerzální přirozenosti vlastní rovná schopnost racionálního rozhodování o budoucím sociálním uspořádání. Smluvní konsensus je potom chápán výlučně jako konsensus racionální [Weber 1925: 498 an].

Základní lidskou svobodou podle moderní přirozenoprávní teorie je svoboda smluvní, která vytváří rámec racionálního konsensu mezi jednotlivci. Mechanismus společenské smlouvy jako ryze veřejnoprávní institut se tak v moderních politických a sociálních teoriích postupně stále více odvozuje od té konstrukce smlouvy, jak ji uznává teorie soukromého práva (k tomu [Spencer 1901: 707-756]). Tyto teorie také přejímají velmi mnoho schémat ze sociálních věd. Často se přirozená práva chápou jen jako výsledek vzájemné ekonomické výhodnosti vyjednávajících subjektů. Bezprostředním výsledkem tohoto teoretického posunu je u mnoha soudobých autorů jako např. u H. L. A. Harta vnímání přirozeného práva jako jakéhosi *původního rámce, nezbytného pro existenci jakéhokoli lidského společenství*, který se vyvinul jako konvence ze společenské smlouvy [Hart 1961: 181 an].

Z právě naznačeného dějinného posunu v pojetí přirozených práv a z rozhodujícího vlivu, který na tento posun měly osvícenské teorie společenské smlouvy, vyplývá naléhavě nutnost podrobnějších analytik těchto teorií. Rozhodující význam mělo pro konstituování moderní teorie společenské smlouvy a přirozených práv dílo anglického myslitele Johna Locka. Jeho klíčové dílo z oblasti sociální a politické filozofie *Dvě pojednání o vládě* je nejen jistým protikladem Hobbesových myšlenek, ale zároveň zcela novým náhledem na samotný problém existence společnosti a legitimní vlády.

Lockovo pojetí společenské smlouvy vychází důsledně z chápání přirozeného stavu jako stavu, který "má zákon přirozený, aby jej řídil, který zavazuje každého, a rozum, který je tento zákon, učí veškeré lidstvo, které jen chce jít k němu na radu, že proto, že všichni jsou si rovni a nezávislí, nikdo nemá poškozovat druhého v jeho životě, zdraví, svobodě nebo majetku" [Locke 1992: 32]. Přirozenost je zde identická s rozumností a lidé se podřizují přirozeným zákonům tehdy, když jednají podle zákonitostí rozumu. Každý jednatel má v tomto přirozeném stavu své

nezadatelné právo vynutit přirozené zákonitosti proti tomu, kdo je přestoupil či porušil. To však vede k nestabilitě a pocitu ohrožení z násilí. Podle Locka je tudíž nutné ustavit politickou moc na tom základě, který má v přirozeném stavu podobu svrchované rozumnosti každého jednotlivce. Politickou moc potom Locke vymezuje kromě toho, že jí přisuzuje moc rozhodovat nad životy a vlastnictvím, především tím, že má právo "užívat síly společenství při provádění takových zákonů a při obraně státu proti vnějšímu bezpráví, a vše toto jen pro veřejné dobro" [Locke 1992: 30]. Na rozdíl od Hobbese Locke podmiňuje každou takovou moc neustálým konsensem mezi ní a celkovým společenstvím. Lidé v mocenském postavení vykonávají pouze služebnost vůči "veřejnému dobru", jak je formulována rozumností společenského života. Společenská smlouva zde sice utváří umělý politický útvar, ale zároveň není historicky jedinečná, nýbrž ve společenství se uskutečňuje neustále jako racionální diskurs o zásadách a povaze sociálního života, který má svůj pravzor v přirozeném stavu.

Není přitom bez zajímavosti, že ve faktickém politickém životě Locke tento diskurs chápe jako cestu k poznání pravých podstat a správnosti věcí politických, které se zakládá ve *většinovém konsensu*. V umělém politickém stavu tak vlastně o rozumnosti společenského života rozhoduje většina, jež je jakýmsi instrumentem nalézání přirozených zákonů [Locke 1992: 86 an.]. A zde se skrývá také jeden základní princip většiny moderních smluvních teorií, který spočívá v bezmezné důvěře vůči lidskému rozumu a jeho schopnosti projevit se ve většinové vůli konkrétních sociálních individuí. Takto je již v Lockově díle samotném obsažen typický paradox smluvních teorií, když původní vymezení rozumu jako transcendentního principu společenství v přirozeném stavu je v politickém společenství převedeno na pouhý souhrn logických pravidel, jež mají být instrumentem vlády. Již v Lockově díle racionalitu spekulativní nahrazuje do značné míry racionalita praktická a účelová, která se v pozdějších studiích ukázala jako ústřední moment tematizace společenské smlouvy.

S většinovým konsensem také bezprostředně souvisí u Locka pojem *lid*. Vyplyvá z individualistického pohledu autora na charakter sociálního života, takže veškeré atributy připisované lidu jsou odvozeny od autonomie a svobody v životě jednotlivce. To vylučuje jakékoli apriorní hodnoty společenství (k tomu např. [Gardbaum 1991]). Lid je konstituován jako výslednice vzájemných setkání jednotlivých vůlí a rozumných úvah, přičemž v konečném součtu vždy rozhoduje vůle většinová.

V právě naznačené Lockově koncepci se zároveň již objevuje několik nebezpečí a krizových momentů, obecně platných pro moderní smluvní teorie. Především je jím chápání společenské smlouvy jako institutu, který vzniká *vylučně* z titulu schopností *lidského rozumu*. Lidský rozum zakládá nejen společenství politické, nýbrž veškeré sociální normativní řády, včetně *řádů morálky*. Toto kolonizování veškerých doposud autonomních oblastí lidského života rozumem a apriorní vyloučení veškerého jednání a chování, jež nelze bezprostředně od lidského rozumu odvodit, má závažné důsledky ve vztahu k celkovému sociálnímu životu. Jestliže politické společenství existuje jen jako výsledek racionálního konsensu a z něho odvozená většinová vůle, potom jsou z tohoto života *vyloučeny*

formy sociálního života *pospolitosti*, které napříště spadají pouze do oblasti jednotlivcov soukromí. Výsledkem však proti očekávání není jen racionální správa a organizování veřejného života, nýbrž také postupné pronikání racionálního diskursu do pospolitých forem života soukromého a jejich následný rozklad. Ten končí zavlčením morálních systémů pod účelově racionální normy, jež odpovídají postavení a vymezení moderního člověka jako "homo economicus". Praxeologie Ludwiga von Misesa je v tomto ohledu přesným příkladem (srv. [Mises 1963]). Že však tento pokus o zřetězení utilitární morálky, rozumového poznání a liberálních institucí selhal, o tom vypovídá celková sociální a politická krize 20. století, doprovázená autoritářskými vůdci a totalitářskými modely vlády. Tato krize také znamená zásadní krizi moderních teorií společenské smlouvy, založené z osvícenských ideálů a hospodářsko-politického vzestupu západních industriálních společností.

IV. Závěrečná poznámka

Pro jistou oblast sociálních a právních věd uplynulých třiceti až čtyřiceti let, tedy období bezprostředně následující po časech největších politických a sociálních otřesů, je typické znovuoživení tématu společenské smlouvy. Na dílech Johna Rawlse, Roberta Nozicka aj. jako by se potvrzovala skutečnost, že se v případě společenské smlouvy a s ní souvisejících přirozených práv nejedná o dobově úzké paradigma, nýbrž o nejadekvátnější konstrukci, jež je schopna legitimovat politickou moc v moderních společnostech. Po vyčerpání státního a právního modelu absolutistické vlády a po všeobecném přijetí demokratické teze o lidu jako konečném zdroji veškeré legitimacy moci ve státě nelze ospravedlnit tuto moc jinak, než fundamentálním souhlasem lidu s její povahou a fungováním.

Je potom zcela pochopitelné, že soudobé teorie smlouvy i přirozených práv v zásadě postrádají metafyzickou rétoriku a namísto ní přejímají jazyk sociologie nebo jiných sociálních věd, především ekonomie. Studie Johna Finnise [Finnis 1990] nebo některé Dworkinovy myšlenky o apriorních přirozených právech jednotlivce, předcházejících život každého společenství [Dworkin 1977], jsou v tomto ohledu spíše netypické a navíc se i ony v mnohém odlišují od předmoderních přirozenoprávních škol. Dochází tak k posunu, kdy přirozenoprávní principy jsou jednak chápány jako výsledek sociálního, v dějinách ustaveného či neustále obnovovaného konsensu, ale zároveň i jako takové principy, jejichž artikulování a smysl leží v samotném spontánním životě každého společenství. Charakteristická je v těchto souvislostech Rawlsova myšlenka o "základní struktuře společnosti" [Rawls 1971: 12], jež je v některých aspektech opravdu blízká klasické konstrukci "přirozeného stavu lidstva". Rawls, všeobecně pokládán za jednoho z nejoriginálnějších představitelů poválečné politické a sociální filozofie, se však od této konstrukce zásadně odlišuje tím, že jeho úmyslem v daném případě není rozkrytí předsociálních principů a ideálů, nýbrž nalezení konkrétních sociálních vazeb, jež by nejlépe odpovídaly ideálu spravedlnosti. Je potom pochopitelné, že se tyto vazby odlišují podle povahy jednotlivých společenství a mají ve vztahu mnohosti forem sociálního života pouze parciální význam. Podobně sociologizující pohled se objevuje na některých místech i

v Nozickově díle *Anarchy, State, and Utopia*, třebaže jeho autor je pod silným vlivem tradičního ekonomického liberalismu. Jedná se zde především o některé myšlenky ohledně strukturující linie přirozený stav-dominantní obranné sdružení-ultraminimální stát-minimální stát [Nozick 1974: 12-53].

Z právě naznačeného intelektuálního pohybu v poválečných koncepcích společenské smlouvy vyplývá poměrně zřetelně, že se z nich v převážné míře již vytratil individuální praktický rozum jako rozhodující konstitutivní element politického společenství. Otevírá se tak znovu prostor pro ty formy sociálního života, jež byly doposud praktickým rozumem kolonizovány a z veřejného života vyloučeny. Soudobé smluvní teorie se tak otevírají stále více vzájemnému ovlivňování s těmi liberálně filozofickými studiemi, jako je např. Rortyho pojetí liberálně ironického myšlení [Rorty 1989], pro které se ukazuje naopak jako určující *odmítnutí univerzálních výkladů světa*, realizovaných výlučně lidským rozumem. Ukazuje se totiž, že prostor tematizování hodnot lidské svobody, autonomie a vzájemné rovnosti je mnohem širší, než jak jej vymezilo klasické liberální myšlení industriální doby. Možnosti smluvních teorií nejsou v těchto souvislostech přitom ještě zcela vyčerpány.

JIRÍ PŘIBÁŇ po absolvování právnické fakulty UK v roce 1989 zde působí od roku 1990 na katedře filozofie a sociologie jako odborný asistent v oborech sociologie a sociologie práva. Zabývá se především problematikou formování moderních teorií společenské smlouvy, vztahem mezi právem a sociální mocí, otázkou legitimacy pozitivního práva a byrokratizací právního systému. Doposud publikoval časopisecky, a to články týkající se vzájemných vazeb ideologie a sociálního života. Podílel se jako spoluautor na publikaci *Texty k sociologii práva, Praha, Věhrd 1991*.

Literatura

- Derrida, J. 1991. *Gesetzeskraft*. Frankfurt/Main: Suhrkamp.
- Dworkin, R. 1977. *Taking Rights Seriously*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Finnis, J. 1990. *Natural Law and Natural Rights*. Oxford: Oxford University Press.
- Foucault, M. 1977. *Discipline and Punish*.
- Foucault, M. 1976. *Mikrophysik der Macht*. Berlin: Merve Verlag.
- Foucault, M. 1978. *Dispositive der Macht*. Berlin: Merve Verlag.
- Foucault, M. 1983. *Der Wille zum Wissen. Sexualität und Wahrheit 1*. Frankfurt/Main: Suhrkamp.
- Gardbaum, S. A. 1991. "Why the Liberal State Can Promote Moral Ideals After All." *Harvard Law Review* 104: 1350-1371.
- Gehlen, A. 1972. *Duch ve světě techniky*. Praha: Svoboda.
- Giddens, A. 1981. *A Contemporary Critique of Historical Materialism*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Giddens, A. 1987. *The Nation-State and Violence*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Golding, M. P. (ed.) 1966. *The Nature of Law*. New York: Random House.
- Hart, H. L. A. 1961. *The Concept of Law*. Oxford: Clarendon Press.

- Hobbes, T. 1941. *Leviathan*. Praha: Melantrich.
- Lévi-Strauss, C. 1966. *Smutné tropy*. Praha: Odeon.
- Locke, J. 1965. *Dvě pojednání o vládě*. Praha: Academia.
- Locke, J. 1992. *Druhé pojednání o vládě*. Praha: Svoboda.
- Luhmann, N. 1983. *Rechtssoziologie*. Opladen.
- Malý, K. (ed.) 1982. *Městské právo v 16.-18. století v Evropě*. Praha: Univerzita Karlova.
- Mises, L. von 1963. *Human Action*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Murphy, J., J. Coleman 1984. *The Philosophy of Law*. New Jersey: Rowman and Allanheld Publishers.
- Nozick, R. 1974. *Anarchy, State, and Utopia*. New York: Basic Books.
- Rawls, J. 1971. *A Theory of Justice*. Oxford Press.
- Rorty, R. 1989. *Contingency, Irony, and Solidarity*. Cambridge (UK): Cambridge University Press.
- Sofoklés 1975. *Tragédie*. Praha: Svoboda.
- Spencer, H. 1901. *Filosofie souborná*. Praha: Laichter.
- Unger, R. M. 1976. *Law in Modern Society*. New York: The Free Press.
- Weber, M. 1925. *Wirtschaft und Gesellschaft*. Tübingen: J. C. B. Mohr Verlag.

Summary

The problematic relation between natural and positive law is one of the oldest concerns of both legal science and philosophy. Since the seventeenth century the development of European society has revealed some new striking features of its political and legal system. The law began to play an increasingly and important role in the regulation of social life. It started to become a mere expression of the governor's will. More than ever before the law was a set of instructions issued by the Sovereign. At the same time, however, a deep crisis arose as to the legitimacy of these new ways of governing the society. The process of legislation, new Codes, the growing number of legal texts - these are the main features of the change in European legal systems which, paradoxically, could be successfully explained by the Social Contract scheme. This scheme appeared to be the only one capable of neutralizing conflicts between concepts of state violence and the sovereign will on one side and the general will of the people, which legitimates all structures of modern society and its political system, on the other.

The Social Contract theory also addresses and answers the question of the validity of modern legal codes. They must correspond to those social habits and patterns which are considered "normal" and "natural" and deeply rooted in the life of the society. After the break-up of the old political regimes and the establishment of more liberal and democratic conditions the laws began to find their sole justification in the "natural" manifestations of social life and its normative systems. Since the 19th century modern law has been "disappearing" from social normative systems (Foucault) and the Social Contract theory has again come to serve as an effective means of explaining the legitimacy of what is the "normative" background of every corpus of modern law.

The Social Contract theory has survived every change in concepts of political legitimacy during the last three centuries and has thus become a paradoxical but simultaneously the most adequate paradigm for understanding modern society and its order. It is a kind of myth developed by the social sciences, capable of absorbing and explaining the complexity of social and political realities in modern societies.

K vývoji názorů na problém času v sociologii

JIŘÍ ŠUBRT*

Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Praha

The Development of Opinions on the Problem of Time in Sociology

Abstract: Within the theoretical research on time carried out in the field of sociology we can distinguish two basic lines of thought. With the first, the starting point is the investigation of society as a whole (the sociological paradigm) while the second initiates its analyses from a consideration of the individual (the individualistic paradigm). The sociological approach is represented by Durkheim and his sociological school (H. Hubert, M. Mauss, M. Halbwachs, P. A. Sorokin, G. Gurvitch, W. E. Moore). The individualist approach, which is characteristic of the Weberian orientated theory of action and interactionism, is to be found in interpretative sociology, as in the work of G. H. Mead, A. Schütz and T. Luckmann. In contemporary sociology we can identify attempts to unite these two complementary approaches more fully and to incorporate them into a single explanatory scheme. This project is evident, for example, in Luhmann's system theory or in Giddens' attempt to reconstruct social theory. For many decades the question of time has been a rather marginal theme far removed from the main current of sociological research. The situation changed in the later 1970s when interest in the phenomenon grew, this interest lasting through the 1980s up to the present.

Sociologický časopis, 1993, Vol. 29 (No. 4: 471-492)

1. Čas a moderní společnost

Nikoliv parní stroj, nýbrž hodiny jsou stěžejním strojem moderního průmyslového věku, konstatuje v knize *Technika a civilizace* (1946) Lewis Mumford. Jeho výrok má přitom dvojí smysl: 1. Hodiny jsou typickým reprezentantem moderní techniky; v nich se na samém počátku novodobého technického vývoje objevil, jako předzvěst budoucnosti, přesný automatický stroj. 2. Tento stroj, jehož "výrobkem" jsou vteřiny a minuty, odloučil čas od běhu lidského života a pomohl vytvořit přesvědčení, že existuje nezávislý svět matematicky měřitelných souvislostí [Mumford 1947: 21-22]. Máme-li sledovat vývoj názorů na problém času v sociologii, musíme začít právě zde, u této zásadní proměny v percepci času, kterou přinesla moderní společnost a která našla své materiální vyjádření právě v podobě hodinového stroje, neboť v rané fázi dějin sociologického myšlení se s otázkou času setkáváme především v souvislosti s reflexí této změny.

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: PhDr. Jiří Šubrt, CSc., katedra sociologie filozofické fakulty Univerzity Karlovy, Celetná 20, 116 36 Praha 1.

1.1. Význam času v kapitalistickém způsobu výroby (K. Marx, W. Sombart)

Výzkumy historiků, ale např. i kulturních antropologů ukazují, že v tradičních společnostech není čas chápán abstraktně, nýbrž v konkrétní naplněnosti jako sled událostí; jestliže se nic neděje, čas se "zastavil". Nový vztah k času se objevil nejprve ve městech, kde byl člověk ve větší míře podřízen řádu, který sám vytvořil, než tomu bylo v agrární společnosti. V evropských městech se poprvé v historii "odcizuje" čas, jako čistá forma, životu, jehož jevy podléhají měření, tj. odcizuje se svému konkrétnímu obsahu. Díky tomuto "odcizení" byla vytvořena možnost pochopit ho jako čistou kategoriální formu, jako trvání "nezatížené" hmotou [Gurevič 1978: 118]. Člověk si uvědomuje skutečnost, že čas běží, i když se nic neděje, a je proto třeba s ním racionálně nakládat.

Na význam role času v kapitalistickém způsobu výroby poukázal z řady různých hledisek K. Marx. Čas figuruje v jeho ekonomických analýzách, teorii nadhodnoty i v úvahách o zbožním fetišismu a odcizení ("čas je vším, člověk ničím; je nanejvýš vtělením času"). U Marxe nacházíme známý výrok o tom, že hospodaření s časem je prvním ekonomickým zákonem, myšlenku o volném čase jako míře bohatství, i zmínku o hodinách, které jsou prvním automatickým strojem použitým pro praktické účely, skrze něž se vyvinula celá teorie výroby a pravidelného pohybu. Poznamenejme, že přes četné exegeze Marxe nebyly marxisty - až na pár výjimek (H. Lefebvre) - tyto podněty v pozdějších letech náležitě využity a zpracovány.

W. Sombart ve svém díle věnovaném vzniku "moderního kapitalismu" ukazuje na tendenci "překonávat" prostor a čas pomocí moderní vědy a techniky (prostředky jako telegraf nebo telefon umožňují překonat obě dimenze současně), pronikat stále hlouběji do minulosti (geologie, paleontologie, archeologie), zaznamenávat (kinematografie) a tak zvětšovat přítomnost, předvídat a měnit budoucnost.

Člověk si podle Sombarta podmaňuje čas a čas zároveň stále více ovládá člověka. Zrychluje se životní tempo. Kapitalistický způsob produkce a směny vyžaduje vysoký stupeň přesnosti a spolehlivosti. Hodnota času roste a s tím stoupá i přesnost jeho měření (na hodinkách se objevuje vteřinová ručička). Měření času a používání hodin ovlivňuje vědomí i chování lidí [Sombart 1916: 506-507]. Člověk musí za den zvládnout stále více aktivit a tak se např. délka setkání nebo pracovních schůzek domlouvá na pět, deset nebo patnáct minut. Tyto a podobné úvahy, týkající se tempa moderního života, nalézáme ovšem nejen u Sombarta, ale i u dalších autorů, např. u G. Simmela.

1.2. Otázka rytmu a tempa (G. Simmel)

Součástí formální sociologie Georga Simmela je zkoumání formálních podmínek zespolečenštění, k nimž patří prostor, čas a počet. Jsou to podmínky, které působí nikoliv samy o sobě, nýbrž prostřednictvím psychických procesů. Ve svých pracích Simmel podrobně pojednává o problematice prostoru a počtu, detailnější analýza času u něj ovšem chybí. V knize *Philosophie des Geldes* (1900) věnoval pozornost otázce rytmu a tempa.

Rytmika má podle Simmela psychologický a historický význam. Na rytmus vzestupů a poklesů je orientován náš život v celé jeho rozmanitosti. Pohyb ve vlnách, který zaznamenáváme bezprostředně ve vnější přírodě jako základní formu mnoha jevů (např. změna dne a noci), poukazuje na rytmiku jako na všeobecné schéma, které ovlivňuje duševní život lidí [Simmel 1958: 552]. Kultura vliv některých přírodních rytmů překonává (díky umělému osvětlení se stírá rozdíl mezi dnem a nocí), současně ovšem vytváří nové rytmy, v nichž se projevuje formativní síla lidí, prosazující se proti nahodilostem a chaosu. (Např. přírodní člověk pracuje stejně tak nepravidelně, jako nepravidelně jí. Teprve u vyspělejších kultur se setkáváme s pravidelnými obědy, které rozdělují den, a se střídáním rytmů jídla a práce.)

Simmel charakterizuje rytmus jako symetrii přenesenou do času, zatímco symetrii zase jako rytmus v prostoru [op.cit.: 556]. Symetrie jako důkaz síly racionalismu je zvláště přitažlivá pro despotismus a socialismus, které tendují k centralismu a nivelizaci individuí.

Moderní pojem čas se prosadil v 15. století se vznikem světového trhu a finančních center s rychlým obratem levných peněz. Tehdy začaly bít věžní hodiny čtvrt hodiny a čas byl označen jako nejdražší zboží. Životní tempo podle Simmela akceleruje pod vlivem ekonomických procesů, přičemž rozhodující vliv má zrychlování cirkulace peněz. Simmel na tento moment poukázal již v práci *Die Bedeutung des Gelds für das Tempo des Lebens* (1897), v níž hovoří o časových strukturách podmíněných penězi a o jim odpovídajících formách časového vědomí (*Zeitbewusstseinsformen*) [Simmel 1983: 30].

Ve studii *Die Grossstädte und das Geistesleben* upozorňuje Simmel na výrazné rozdíly v životním tempu velkoměsta ve srovnání s malým městem nebo venkovem. Velkoměsta reprezentují moderního ducha, orientovaného na přírodní vědy, jejichž ideálem je přeměnit svět v početní příklad a každou jeho část vyjádřit pomocí matematické formule. Odpovídá to počtářství a přesnosti praktického života, které přineslo peněžní hospodářství. Díky početní povaze peněz se v chování jednotlivých subjektů, zejména v jejich úmluvách a ujednáních prosazuje jasnost, jednoznačnost a preciznost, což se mj. projevuje i ve všeobecném rozšíření kapsních hodinek.

Studie obsahuje známou úvahu o tom, co by se stalo, kdyby náhle všechny hodiny v Berlíně začaly jít různým způsobem špatně. Díky nahromadění mnoha lidí s rozdílnými zájmy jsou vztahy a záležitosti velkoměst natolik mnohostranné a komplikované, že ovládání takového členitého organismu pohromadě je bez skutečné přesnosti nemyslitelné. Bez ní by se vše během krátké chvíle zhroutilo v nerozuzlitelný chaos [Simmel 1957: 230].

1.3. Problém času mimo sociologii

Vedle přímé reflexe sociální reality nalézáme v sociologickém uvažování o čase podněty a inspirace z jiných vědních oborů, případně oblastí lidského vědění. Rozhodující impuls v prvních desetiletích tohoto století představovala patrně filozofie, především Henri Bergson, který rozlišil vnitřní subjektivní čas vědomí a objektivní měřitelný čas vnějšího světa a ve své koncepci "durée" ukázal, že proud

vědomí nelze dělit na stejnoměrné časové úseky a vnitřní trvání není měřitelné. Dále tu byl vliv E. Husserla (M. Heidegger ovlivnil sociologii méně) a A. N. Whiteheada. Svou roli ovšem sehrály i objevy v oblasti fyziky, zejména speciální a obecná teorie relativity A. Einsteina. Byla odhalena specifická povaha času v oblasti hospodářského vývoje a ekonomické teorie (A. Marshall, Böhm-Bawerk), v psychologii (W. James), objevila se koncepce biologického času (L. de Noüy). Zdrojem inspirace se otázka času stala i ve sféře umění a literatury (M. Proust, R. Musil, V. Woolfová, J. Joyce).

2. Směry sociologického zkoumání času

Problém času je transversálním sociologickým problémem, který je vlastně přítomen v každé sociologické teorii, i když mnohdy ve formě zamlčeného předpokladu. I přes relativní složitost paradigmatické struktury sociologie můžeme v oblasti teoretického bádání o čase (odhlédneme-li od směrů jako např. sociobiologie) rozlišit dvě základní linie. Pro první je východiskem zkoumání společnost jako celek, druhá naopak vychází ve svých analýzách od individua. V této souvislosti lze tedy hovořit o sociologickém a individualistickém paradigmatu. Typickým reprezentantem sociologického přístupu je E. Durkheim a jeho sociologická škola, individualistický přístup je charakteristický pro weberovsky orientovanou teorii jednání a interakcionismus.

V soudobé sociologii lze nalézt pokusy, jak obě tyto krajní pozice sblížit, respektive jak oba tyto komplementární přístupy zahrnout do jednoho výkladového schématu. To se projevuje např. v Luhmannově systémové teorii nebo v Giddensově pokusu o rekonstrukci sociální teorie.

2.1. Sociologické paradigma

Vliv Durkheima a jeho žáků je patrný především ve francouzské sociologii, a to i u pozdějších generací, které tomuto myšlenkovému proudu do určité míry oponovaly; v období po 2. světové válce to byl zejména G. Gurvitch, ze soudobých sociologů zasluhuje zmínku především Pierre Bourdieu a jeho výzkum postojů alžírských rolníků k času ze 60. let. Durkheimův vliv ovšem působil i mimo rámec francouzské sociologie a lze jej nalézt např. v některých pracích P. A. Sorokina.

2.1.1. Čas jako výraz rytmů kolektivního života (Durkheim, jeho žáci a pokračovatelé)

Byl to právě Emil Durkheim a jeho spolupracovníci, kdo v sociologii na význam kategorie času poprvé výrazněji upozornili. Durkheim tak učinil především v knize *Les formes élémentaires de la vie religieuse* (1912), ale ještě před tím spolu s M. Mausse ve společné stati *De quelques formes primitives de classification* (1901/1902), v níž se již konstatuje, že primitivní formy klasifikace, a to včetně abstraktních úvah o čase a prostoru, mají sociální původ a jsou závislé na příslušné formě společnosti.

Na Durkheimově postulátu vysvětlovat sociální pouze prostřednictvím sociálního je založena studie H. Huberta a M. Mausse *Etude sommaire de la representation du temps dans la religion et la magie* (1909), zdůrazňující sociální

komponentu v náboženství a magii. Současně je v této studii patrná i bergsonovská inspirace. Ovšem na rozdíl od Bergsona zde pojem "durée" neoznačuje vnitřní časový prožitek, nýbrž kvalitativní aspekty času.

Časovou dimenzi náboženství vyjadřuje kalendář. Představuje uspořádání svátků, jehož základním úkolem není měřit čas, nýbrž zajišťovat rytmus. V kalendáři, který je náboženského původu, hrají významnou roli tzv. kritická data (les dates critiques), která mají kvalitativní povahu, a tím, že jsou vyzvednuta ze zbytku času v roce, přerušují jeho kontinuitu. Jejich význam bývá podtržen rituály. Intervaly mezi dvěma kritickými daty představují homogenní nepřetržitou periodu. Vzhledem k postavení těchto dat a period v kalendáři může docházet k relativizaci délky času tím způsobem, že např. nesterétně dlouhé časové úseky mohou být hodnoceny jako rovnocenné a naopak [Sorokin 1964: 183-184].

Moderní život a zejména industrializace vedou postupně k prosazení jiných představ o čase, které jsou výrazně odlišné od náboženství a magie. Čas v tomto moderním pojetí je chápán jako homogenní, kvantitativní a nekonečně dělitelný.

Ve své práci z roku 1912 se E. Durkheim v otázce vzniku a funkcí kalendáře na Huberta a Mausse odvolává. Čas patří podle Durkheima, podobně jako např. prostor, třída nebo celek, ke kategoriím, které spočívají v základech našeho uvažování a ovládají celý intelektuální život.

Společnost předpokládá vědomou organizaci, která není ničím jiným než klasifikací. Spolupráce k dosažení společného cíle je možná pouze tehdy, jsou-li její účastníci ve vztazích, jejichž podstatu lze vyjádřit zmíněnými základními kategoriemi. Pro všechny tyto kategorie je společné to, že jsou vlastně vyvozeny nebo vyabstrahovány z kolektivního života lidí a jejich obsah vyjadřuje různé společenské formy nebo aspekty sociální [Durkheim 1981: 588].

Eminentní sociální záležitostí je náboženství. Náboženské představy jsou výsledkem kolektivního myšlení vyjadřujícího kolektivní skutečnosti. Při analýze primitivních forem náboženské víry se setkáváme s uvedenými kategoriemi jako s produkty religiózního uvažování. Mají-li tyto kategorie náboženský původ, pak zároveň platí i to, že je jim vlastní společenská povaha všech náboženských faktů a že jsou tedy sociální nejen v tom smyslu, že pocházejí ze společnosti, ale také proto, že samy věci, které vyjadřují, jsou sociální.

Fenomény, se kterými se ve společnosti setkáváme, nejsou redukovatelné na individuální vědomí. Jestliže zkoumáme konstituci času, musíme se zabývat nikoliv přírodou nebo vědomím jednotlivců, nýbrž povahou společnosti, jejími kolektivními představami a symboly. Na sociální povaze času nic nemění ani to, že kritická data obvykle spadají v jedno s určitým přírodním fenoménem, např. s pohybem hvězd. Tato skutečnost slouží pouze k jeho objektivnímu značení v rámci sociální organizace [op.cit.: 591].

Podle Durkheima lze rozlišovat mezi dvěma komplexy vjemů, které nám slouží k orientaci v trvání. První je sumou individuálních zkušeností, platných pouze pro individuum, které je učinilo. Druhý představuje čas mající sociální charakter. Tento sociální čas je vytvářen společně, vyjadřuje rytmus kolektivního života a na individuum vyvíjí vnější tlak. Čas zahrnující jednotlivá partikulární

trvání je totálním časem [op.cit.: 591], přičemž sám pojem totalita je pouze abstraktní formou pojmu společnost.

Durkheimovy názory se šířily mezi jeho spolupracovníky a pokračovateli. Z nich je třeba zmínit především *M. Halbwachse*, v jehož posmrtně vydané práci *La mémoire Collective* (1950) se hovoří o kolektivním čase (tento výraz používá Halbwachs častěji než pojem sociální čas) a o kolektivní paměti, jejichž zdroj spočívá ve skupinovém životě lidí. Kolektivní čas je jevem, který není libovolný, ale je tak říkajíc předmětem sociálního konsensu. Kolektivní paměť je svým pojetím blízká Durkheimovu konceptu kolektivního vědomí, představujícího jakousi nadiindividuální entitu.

Na Durkheimovy podněty ovšem navazovali také historikové soustředění kolem časopisu *Annales*, M. Bloch, L. Febvre a F. Braudel. Ti chápali čas jako základní kategorii, v níž je zároveň obsaženo trvání i změna, z jejichž antiteze povstává klíčový problém historického bádání. Od sociologie představitelé *Annales* očekávali uznání času jako základní kategorie pro teorii i metodologii, kategorie, v níž lze, jak konstatuje M. Bloch, uchopit totalitu bytí [Wüstemeyer 1967: 14]. F. Braudel hovoří o tom, že studium historie ukazuje na mnohotvárnost časů, mezi nimiž lze odlišit krátké doby spojené s individuálními osudy a jednotlivými událostmi, cyklická plynutí, jejichž příkladem jsou hospodářské cykly, a konečně dlouhé časové fáze, které označuje pojmem "longue durée" (německy *der lange Zeitablauf*) [Braudel 1972: 191]. Braudel věnuje pozornost kategoriím "longue durée" jako veličině, která je sice obtížně uchopitelná, ale přesto podle jeho názoru tvoří jádro studia historie.

2.1.2. Sociální čas (P. A. Sorokin, R. K. Merton)

V roce 1937 zveřejnil *Pitirim A. Sorokin* spolu s *R. K. Mertonem* v *American Journal of Sociology* stať *Social Time: A Methodological and Functional Analysis*. Oba autoři v ní konstatují, že většina sociálních vědců sdílí mlčky předpoklad, že při výzkumu v sociální oblasti je možné používat astronomický koncept rovnoměrně plynoucího kvantitativního času. Ten je podle nich ovšem pouze jedním z řady možných konceptů (jaké vytváří např. filozofie, psychologie a ekonomika), který ovšem navíc, je-li aplikován v sociální oblasti, má řadu nedostatků.

Čas v astronomickém konceptu je uniformní, homogenní, čistě kvantitativní a kontinuální. Sociální čas takto charakterizovat nelze; zde jsou dny zasvěcené určitým funkcím (např. dny trhu a dny volna), časové periody, které mají specifické kvality díky činnostem, významům a asociacím, které jsou s nimi spojovány, a kritická data, která přerušují kontinuitu jeho plynutí. Sociální čas má tedy kvalitativní charakter, neplyne rovnoměrně a není libovolně dělitelný [Sorokin and Merton 1937: 621-623].

Koncepce formulovaná v této stati nese zcela zřetelné stopy Durkheimova vlivu: Sociální události, jež se vyskytují periodicky a vyžadují v určité době spoluúčast většího počtu jednotlivců, vedou k vytvoření všeobecného názoru na označování času, který je vzájemně srozumitelný všem, kterých se týká. Počítání času odráží charakter vykonávaných činností a je determinováno rutinou

religiózních aktivit. Kalendářní systémy vznikají a jsou udržovány díky sociálním požadavkům, obsahují kritická data, jejich jednotky jsou fixovány na rytmus kolektivního života a jejich funkcí je zaručit pravidelnost sociálních aktivit.

Sorokin s Mertonem rovněž polemizují s názorem, který považuje rozdělení času za determinované astronomickými jevy. Nezávislost sociálního času na astronomickém dokumentují např. tím, že týden není výsledkem dělení měsíčních fází, neboť v rozdílných kulturách mívá různou délku: 4, 5, 6 ale také 8 a 10 dní [op.cit.: 624]. Jiným příkladem, který uvádějí, je diskrepance mezi lunárním během a délkou kalendářních měsíců.

Systémy počítání času, časové údaje a měření jsou podle zmíněných autorů početné a rozmanité v závislosti na struktuře a funkcích jednotlivých společenství. Způsob života, zvyklosti, obyčeje, hospodářské a kulturní aktivity, technika, vědění a náboženství určují, který fenomén bude reprezentovat začátek a konec sezóny, měsíc, nebo jinou časovou jednotku. U tradičních společností se setkáváme s takovými výrazy pro označení času, které jsou odvozeny od každodenních aktivit, např. na Madagaskaru je to "vaření rýže", znamenající asi půl hodiny, a "smažení saraňat", vyjadřující moment.

Sociální čas vyjadřuje změnu nebo pohyb sociálního fenoménu v termínech jiných fenoménů, které jsou brány jako vztažný bod. Jde o postup, který je znám z našeho každodenního života, kdy používáme takové výrazy jako "krátce po válce", "potkáme se po koncertě", "když se XY stal prezidentem". Podobně označujeme i trvání času - "za semestr", "za jeden pracovní den", "během velikonoc" (aniž by při tom padla jakákoliv zmínka o astronomických jevech) [op.cit.: 618-619].

Periody sociálního času, které postrádají nějakou signifikantní sociální aktivitu, uplývají, aniž by vůbec byly nějak označeny. Tento čas není kontinuální, tam, kde není dostatek sociální relevance shledáváme hiatus. Diskontinuita sociálního času spočívá na faktu tzv. kritických dat (jde např. o šťastné a nešťastné dny). Spolu s tím zde funguje ještě tzv. princip *pars pro toto* (Nilsson), jehož příkladem je slovo den, které původně znamenalo dobu slunečního svitu v protikladu k noci, a teprve potom bylo vztaženo na celých 24 hodin, takže označuje den a noc dohromady. Pojem den byl vztáhnut na celek, protože noc je čas, kdy se nic neděje.

Sociální funkcí počítání a značení času je nezbytná koordinace sociálních aktivit. Lokálních časových systémů je mnoho a jsou proměnlivé v závislosti na charakteru jednotlivých skupin či společenství. S rozvojem interakce mezi skupinami, a zejména pak v souvislosti s urbanizací a sociální diferenciací, se tyto časové systémy stávají neadekvátními a jejich lokální specifika musí být odložena a překonána. Synchronizace a koordinace vyžaduje všeobecně známý a platný referenční fenomén, který je vzhledem k rozšiřování interakce čím dál více abstraktnější, tzn. je oddělený od konkrétních společenských událostí. To je příčinou toho, proč jsou vzaty astronomické fenomény a promítnuty do konvencionalizovaných časových kontinuí. Jako náhrada za multidimenzionální

sociální čas je objeveno časové esperanto - jednodimenzionální astronomický čas [op.cit.: 628].

Ve společné stati z roku 1937 se Sorokin s Mertonem snažili prosadit koncept sociálního času jako metodologický nástroj, jehož použití může vést k hlubšímu pochopení sociální periodicity: I když jednodimenzionální astronomický čas - jako sociální vynález - nahradil multidimenzionální sociální čas, pro usnadnění a obohacení výzkumu v oblasti sociální dynamiky musí být sociální čas znovu zaveden, přinejmenším jako pomocný koncept. Zkoumání založené na přijímání astronomických kritérií může být velice neúspěšné např. proto, že tam, kde shledáváme nedostatek periodicity z hlediska astronomického času, může být nalezena periodicitá s parametry sociálního času.

P. A. Sorokin na tyto myšlenky navázal v roce 1943 v knize *Sociocultural Causality, Space, Time*, v níž klade proti sobě sociokulturní čas a čistě kvantitativní čas (odpovídající klasické mechanice, vycházející z Newtonovy koncepce). Tato určitá modifikace pohledu na daný problém byla ovlivněna jednak obratem Sorokinova zájmu ke kulturním systémům, ale zřejmě také do jisté míry kritickou reakcí etnologa G. Devereuxe na předchozí Mertonovu a Sorokinovu společnou stať. Devereux oběma autorům mj. vytкнуł, že to, s čím konfrontují sociální čas, není čas astronomický, respektive fyzikální, nýbrž čas metafyzický. Fyzikální (stejně jako sociální) čas je časem operacionálním, neboť je spojen s určitými událostmi, zatímco metafyzický čas ve své striktní verzi je na jakékoliv události nezávislý.

Ve své práci z roku 1943 Sorokin kriticky poukazuje na přebírání přírodovědných metod v sociologii a na nedostatečnost matematického času pro popis sociokulturních fenoménů. Podstatu tohoto názoru lze vyjádřit tak, že pokud společnost sama nepracuje se zcela kvantitativním systémem času, nelze ani s ním související společenské fenomény adekvátně vědecky uchopit, pokud použijeme výlučně kvantitativní časový koncept.

Základní funkce sociokulturního času jsou podle Sorokina tyto: 1. vzájemná synchronizace, koordinace a časování pořadí (sequential timing) jednotlivých sociokulturních fenoménů, 2. organizace časového systému pro realizaci sociokulturní kontinuity a pro orientaci v nekonečném toku času, 3. reflexe pulzace sociokulturních systémů a současně i usnadnění této pulzace či rytmů, nezbytných pro život a fungování sociokulturních systémů [Sorokin 1964: 172].

2.1.3. Mnohorozměrnost sociálního času (G. Gurvitch, W. E. Moore)

Když v roce 1963 vyšel k počtě P. A. Sorokina sborník *Sociological Theory, Values, and Sociocultural Change*, setkali se na jeho stránkách dva autoři, kteří věnovali svůj příspěvek problematice času. Shodou okolností vyšly oběma z nich v témže roce také knižní monografie věnované tomuto problému. Byli to Georges Gurvitch a Wilbert E. Moore.

Gurvitchova kniha nese název *La multiplicité des temps sociaux*, který napovídá, že se v ní hovoří o pluralitě, respektive multiplicitě sociálních časů. Gurvitch byl osobností, která podobně jako Parsons nebo Sorokin usilovala o vytvoření velkého teoretického systému. Sociální realita, ke které přistupoval

prostřednictvím dialektické metody, se v jeho koncepci vyznačuje mnohorozměrností, strukturovaností danou rozlišením řady hlubinných úrovní (odtud označení této sociologické koncepce jako "hloubkové"), nestabilitou a proměnlivostí. V návaznosti na Maussa definoval Gurvitch sociologii jako vědu, která se zabývá totalitou společenské skutečnosti a jejímž objektem jsou totální sociální fenomény. Ty se vyznačující vulkanickou "eruptivitou" a pohyby, jejichž rytmus je zdrojem mnohosti sociálních časů. Pokud jde o problém času, zde Gurvitch navazuje na Durkheima, i když se k němu staví do určité míry kriticky, zároveň jsou ovšem patrné i jiné zdroje inspirace (např. psychologické výzkumy J. Piageta, věnované vývoji představ o čase).

Sociální realita má vertikální (hloubkový) a horizontální rozměr. Gurvitch hovoří o 1. hlubinných úrovních společnosti (různé vrstvy sociální skutečnosti mají různou hloubku, existuje morfologický a ekologický povrch, dále sociální organizace, sociální vzory, kolektivní formy chování, sociální role, kolektivní postoje, sociální symboly, novátorské a tvořivé kolektivní chování, kolektivní ideje a hodnoty a konečně kolektivní duševní stavy a kolektivní psychické akty) a 2. o různých typech sociálních útvarů (sem patří jednak projevy sociability, tj. mikrosociální jevy a procesy, jednak společenské skupiny, třídy a globální společnosti, představující makrosociální útvary). Problém času lze pak situovat do souřadnicového systému, jehož osy tvoří různé úrovně společenské skutečnosti a jednotlivé typy sociálních útvarů. Jádrem Gurvitchovy multiplicitní teorie spočívá v tom, že svůj specifický čas má 1. každý sociální útvar, 2. každá hlubinná úroveň, a konečně 3. v jejich vzájemném průniku probíhají rovněž určité konkrétní, empirické sociální časy. Každý sociální celek, třída, skupina, mikrosociální element, vztah, aktivita atd. mají tendenci pohybovat se v čase, který je vlastní pouze jim a každá společnost se naopak snaží tuto pluralitu časů unifikovat.

Zájem o průběh a charakter času jednotlivých dílčích složek sociální reality přivedly Gurvitche k vytvoření typologie sociálních časů, vyskytujících se v realitě v různých jevových podobách. Na základě kritérií, kterými jsou délka trvání, způsob pulsace a rytmičnost pohybu, rozlišil 8 typů sociálních časů: 1. čas dlouhého trvání a zpomalený, 2. čas klamný (deceptivní), 3. čas nepravidelný, 4. čas cyklický, 5. čas retardovaný, 6. čas alternující, 7. předbíhající se čas, 8. výbušný čas [Gurvitch 1964; 31-33].¹

Problém multiplicity sociálních časů je podle Gurvitche pro sociologii důležitý přinejmenším ze dvou důvodů: 1. žádný sociální útvar nelze analyzovat, aniž bychom ho situovali do času, v němž žije a 2. žádnou z odlišných forem sociálního vědění nelze pochopit, nepochopíme-li, jak různé jsou způsoby vnímání, symbolizace a znalosti času v odlišných sociálních útvarech.

Pokusem o typologizaci sociálního času Gurvitch posunul bádání v této oblasti směrem k jednotlivým parciálním složkám sociální reality. Současně je však třeba konstatovat, že tento pokus byl zpochybňován a kritizován jako spekulativní.

¹) Charakteristiku jednotlivých typů sociálních časů přináší stať E. Laiferové *Mikrosociológia G. Gurvitche v optice súčasnosti*, otištěná v slovenském časopise *Sociológia* 1-2/1993.

Předmětem knihy *Man, Time and Society*, kterou napsal *W. E. Moore*, jsou časové struktury různých oblastí života společnosti. Podstata času je zde spojována s rytmem a opakováním (*A. N. Whitehead*), jeho podstatnou komponentou je ovšem i změna, neboť smysl pro čas nemůže vzniknout na základě čistě repetitivních cyklů. K prvkům, které vytvářejí časový řád, *Moore* řadí synchronizaci, časovou posloupnost (*sequence*) a rychlost, které jsou konkretizovány na základě sociálních aktivit. Nadřazený těmto prvkům je termín "timing" [*Moore* 1963: 8]. S pomocí těchto pojmů *Moore* načrtává obrysy časového řádu v oblasti práce, ve sféře volného času, v individuálním životě, v rodině, ve správě, v dobrovolných organizacích, ve městě a v hospodářství. Moorův zájem patří především americké společnosti. Jednotlivé kapitoly obsahují řadu příkladů, vykreslujících americký každodenní život. Kritické Moorovi v této souvislosti vytýkají určitou triviálnost a povrchnost. Pojem sociální čas používá *Moore* na málo místech, nejčastěji hovoří o čase, a to bez jakéhokoliv přívlastku. Pokud jde o otázku synchronicity důležitou úlohu přiznává hodinovému a kalendářnímu času.

2.2. Individualistické paradigma

S individualistickým paradigmatem se setkáváme v interpretativní sociologii. Pozornost z našeho hlediska zasluhuje souvislost mezi časem a jednáním obsažená v teorii symbolického interakcionismu (*G. H. Mead*) a zejména ve fenomenologické sociologii (*A. Schütz*).

2.2.1. Konstituce času a lidské jednání (*G. H. Mead*)

Doposud málo známý koncept teorie jednání, ve které hraje temporalita významnou roli, je obsažen v pozdějších pracích *Georga Herberta Meada*, které byly vydány po jeho smrti. V této koncepci nestojí v popředí jednající subjekt se svými motivy a účely, nýbrž jednání samo. To není chápáno jako pohyb v již jednou daném čase, ale jako událost, konstruující přítomnost spolu s horizontem minulosti a budoucnosti. Pojem událost tvoří východisko a centrální pojem Meadovy teorie času.

Inspirativní úlohu zde sehrála teorie relativity, podle níž každá zkušenost je závislá na perspektivě a místě pozorovatele, a zejména pak *Whiteheadova* filozofie, usilující o zachycení reality právě prostřednictvím pojmu událost. *Mead* chápe svět jako svět událostí. Tyto události jsou nikoliv pouhými součástmi jednoho toku času, nýbrž něčím, co konstruuje čas. S každou nově vznikající událostí se konstituuje nová přítomnost, od které je potom uspořádáno to, co již uplynulo, i to, co je anticipováno jako budoucí. Jak dalece budou tyto horizonty rozprostřeny záleží na tom, v jaké míře si nové jednání vynutí reorganizaci minulosti a budoucnosti.

Minulost a budoucnost nejsou samostatné části reality, nýbrž se řídí přítomností [*Mead* 1969: 57]. Minulost je v přítomnosti - jako její podmínka - teprve rekonstruována, a stejně hypotetická a relativní je pochopitelně i budoucnost. Každé nové jednání problematizuje staré hypotézy a načrtává novou minulost a novou budoucnost jako příčiny a následky. Toto pojetí má pochopitelně určité konsekvence pro pochopení kauzality. Nové jednání stojí v temporální a kauzální diskontinuitě ke své minulosti i budoucnosti a může je teprve dodatečně

jako nově uspořádané kontinuum do sebe vsunout. Diskontinuita za sebou následujících přítomností znamená, že diskontinuální je sám čas, který musí být od jednoho momentu k druhému v jednání integrován.

Předpokladem pro konstrukci času je specifická struktura lidského jednání. Je v něm určitá fáze, kdy jeho chod je zastaven a mezi impuls a reakci vstupuje fáze inhibice, v níž jsou reflektovány a zvažovány alternativy ukončení jednání. V této fázi inhibovaného jednání spočívá trvalý přítomnost, v níž se koná reorganizace budoucnosti a minulosti. Přítomnost není u Meada jednoduše nějaké místo v rovnoměrně plynoucím sledu opakujících se událostí, nýbrž výsledek nové situace, která je dána přerušením výkonu jednání. Přítomnost a s tím i čas vznikají jen tehdy, když se jednající musí orientovat ve svém přítomném jednání. Čas je Meadem definován jako zkušenost inhibovaného jednání [op.cit.: 167]. Jednání má charakter nepředvídatelnosti a diskontinuity, nelze mu porozumět jednoduše jako výsledku motivů a zájmů nebo jako prostředku k dosažení budoucích cílů (je definováno opačně, jako událost konstruující nově jak minulé příčiny a motivy, tak i budoucí účel).

V praktickém životním vztahu individua a prostředí se vytváří časové perspektivy. Každé individuum obsazuje svoji vlastní perspektivu, ovšem v procesu přebírání rolí ji může převzít od druhých. Individuum má tedy schopnost situovat se do různých časových systémů. Mead tuto schopnost nazývá socialitou. V sociální situaci, v níž jsou individua v jednání navzájem spojena (v každém sociálním jednání je obsaženo množství časových perspektiv, které nejsou identické), dochází ke vzájemnému křížení perspektiv. Lidskou schopností přijímat v reflexivní fázi jednání časové perspektivy druhých je dána možnost konstituce jedné pospolitě časové perspektivy, střetávání různých časových perspektiv nebo časových systémů konstruuje jednu společnou přítomnost [Bergmann 1981a: 354]. Tím je umožněn vznik jednoho společného času, času sociálního systému.

2.2.2. Čas a intersubjektivita (A. Schütz)

Alfred Schütz chápe souvislost mezi jednáním a časem ve srovnání s Meadem poněkud jinak. Čas ve fenomenologické koncepci inspirované Husserlem plyne nepřetržitě. V plynoucím sledu se nyní mění na právě uplynulé, aby se stalo minulým. Na situaci zde a nyní jsou napojeny vzpomínky na minulé a očekávání budoucího. Minulost je jako prožitý čas přítomna v sedimentech zkušenosti a je konstruována díky vzpomínkám. Budoucnost není zcela otevřená a může být také jiná než dosavadní zkušenosti.

Na čas jako formě prožitku je založena jednota proudu vědomí. Retence, impresie (aktuální fáze) a protence jsou zde vzájemně uspořádány v charakteristickém rytmu. Aktuální, impresivní fáze zkušenosti je hraniční fází kontinuální retence a kontinuální protence. Každý aktuální prožitek sebou nese automaticky horizont minulosti a horizont budoucnosti. Horizont minulosti obsahuje zmizelé (uplynulé) impresivní fáze, horizont budoucnosti je zaplněn typizovanými anticipovanými prožitky. Anticipace se potvrzují nebo zamítají během toho, co procházejí impresivní fází, a stávají se ihned retencemi, zatímco je následuje nová impresivní fáze. Tak zhruba vypadá základní časová strukturace

lidské zkušenosti. Já, které žije v mých aktech vědomí, se věnuje intencionálním objektům a ne těmto aktům samým. Abych tyto akty zachytil, musím je reflektovat post hoc. Reflektovaně žiji nikoli v aktuální fázi jako takové, nýbrž mě to staví mimo a já se dívám nazpět. Neexistuje přitom žádný nadčasový břeh, na kterém bych mohl stanout. Vnitřní trvání je kontinuální a reflexivní akty jsou časově umístěny v tomto proudu vědomí [Luckmann 1983: 16].

V díle *Der sinnhafte Aufbau der sozialen Welt* (1932) se Schütz programově přihlásil k M. Weberovi a jeho koncepci jednání, kterou se snažil dále kriticky rozpracovat. Za nedostatek Weberova přístupu považuje Schütz to, že je založen na určitém zamlčeném předpokladu, neboť si neklade otázku konstituce smyslu pro jednající. A právě na tento problém se Schütz orientuje. Ve svých úvahách přitom využívá podnětů vzešlých z filozofických prací E. Husserla a H. Bergsona, přičemž oba tyto autory považuje za jistým způsobem kompatibilní (např. Bergsonův pojem *durée* je srovnatelný s Husserlovým pojmem *das innere Zeitbewusstsein*) [Schütz 1960: 10].

Sociologický zájem o racionalitu sociálního světa musí podle Schütze začínat analýzou konkrétních struktur našich zkušeností každodenního života. Jde mu tedy vlastně nikoliv o problém času jako takový, ale o vypracování teorie založené na filozofických analýzách, v nichž čas hraje klíčovou roli. To se odráží mj. i v pojmovém instrumentáriu, které Schütz za tímto účelem používá: je to např. jeho členění motivů na motivy "aby", orientované na budoucnost, a motivy "protože", vycházející z minulosti, anebo kategorie *Vorwelt* a *Folgewelt*, související s otázkou temporality sociálního světa.

Schütz sice stále zdůrazňuje sociální existenci individuí, nicméně jeho východiskem je jednotlivec, to, jak vytváří svůj svět kolem sebe, jak ho prožívá a jak mu rozumí. Klíčovým pojmem je tu prožitek a jeho formou je čas. Rytmus vnitřního trvání tvoří základ, na kterém se vytváří časovost lidského života - den co den. Schützova analýza konstituování významů v proudu zkušenosti navazuje na Husserlovy úvahy o procesu vnitřního prožívání času a rozvíjí je. Problematikou konstituce společnosti a jejích skupin se Schütz ve své práci z 30. let příliš nezabývá a sociální mechanismy nahlíží převážně optikou biografického přístupu, případně v rovině úvah o alter ego.

Modelovou situací komunikativního jednání, v níž já, vědomé si - formou biografického prožitku - své vlastní časovosti, participuje recipročním způsobem na proudu prožitků druhého, je situace společně hrajících hudebníků. V jejich vzájemné naladěnosti a spoluúčasti je prožívána určitá životní přítomnost a tím také vytvářena koexistence [*Zeit-Zeitlichkeit* 1986: 48].

Jednotlivec žije ve světě, v němž zaujímá určitou pozici. Ta je dána biografickou situací, která je sedimentem jeho osobní minulosti, resp. výsledkem historie jeho dosavadního života. Svět našeho každodenního života je intersubjektivní, tzn. společně sdílený mnoha subjekty, přičemž sociálně je, v intencích Husserlova přístupu, vlastně redukováno na vědomí jednotlivých subjektů. Schütz rozpracovává teorii intersubjektivní jako nástroj k odhalení

smyslu jednání orientovaného na jednání druhých a současně k vysvětlení možnosti porozumění tomuto subjektivnímu smyslu.

Schützovy materiály a poznámky z pozůstalosti zpracoval a doplnil T. Luckmann v práci *Strukturen der Lebenswelt* (1975). V tomto spise je již tematizováno více časových forem. Struktury času žitého světa jsou vystavěny na protnutí subjektivního času proudu vědomí, biologického času daného lidskou tělesností a rytmikou těla, času ročních dob a sociálního času (reprezentovaného kalendářem). Nově je zaveden již Husserlem použitý pojem "Weltzeit", který označuje čas světového dění, v němž jednotlivec stojí jako konečná existence.

Temporalita našeho každodenního života je podle Luckmanna determinována synchronizací intersubjektivního jednání za využití sociálně objektivizovaných časových kategorií. Na rytmus toku našich prožitků jsou společensky (především řečově) přiloženy určité objektivizované jednotky smyslu, zespolečenštěné časové kategorie. Sociální kategorie času patří k institucím, respektive jsou jejich součástí. Nejsou tedy v subjektivní moci, nýbrž jsou zabudovány do základních součástí společenské zásoby vědění a jejich používání je kontrolováno společenskými institucemi [Luckmann 1983: 20].

Husserlovy a Schützovy podněty rozvinul ve své práci *Glaube und Zeit* z roku 1974 I. Šrubař, který se zaměřil na problém struktury sociálního času a jeho vzniku. Šrubař uvažuje o dvou cestách vzniku času, o subjektivní konstituci času (konstituierte Zeit) a o objektivní produkci času v rámci reprodukce sociálního světa (produzierte Zeit). Načrtává model, s jehož pomocí dokládá vzájemnou propletenost a provázanost obou druhů časů i způsob, jakým ovlivňují sociální jednání. Jde o model, který obsahuje tři roviny: 1. rovinu subjektivního a intersubjektivně zakoušeného času, 2. rovinu sociálních procesů, 3. rovinu přesahujících dějinných souvislostí.

2.3. Čas v soudobých teoretických systémech

Vývoj teoretických představ o problematice času má řadu zajímavých kapitol, v nichž se do značné míry odráží celkový názorový pohyb a diskuse, které v sociologii probíhají. I přes existenci studií a koncepcí, o kterých jsme doposud hovořili, je třeba konstatovat, že po mnoho desítek let existovala otázka času spíše jako okrajové téma, vzdálené hlavnímu proudu sociologického bádání. Situace se mění v polovině 70. let, kdy pozornost k tomuto fenoménu narůstá a tento zájem trvá pak po celá 80. léta. Čas je stále více nahlížen nejen jako jakýsi sekundární faktor (který získává relevanci např. v souvislosti s otázkou sociální změny), nýbrž jako problém sám o sobě. K soudobým autorům, kteří jsou v této souvislosti nejčastěji citováni patří N. Luhmann a A. Giddens.

2.3.1. Úloha času v systémové teorii (N. Luhmann)

Niklas Luhmann je v současné době jedním z hlavních představitelů teorie sociálních systémů. Svoji systémovou sociologii formuluje v určité opozici vůči sociologické teorii jednání. Na rozdíl od ní akcentuje nikoliv otázku subjektivního smyslu, nýbrž vysoce abstraktní, teoretický popis. Luhmann, podobně jako britský sociolog A. Giddens, zamítá představu sociální struktury jako něčeho statického a

naopak zdůrazňuje, že sociální systémy jsou proměnlivé, že jsou produkovány a reprodukovány v čase a s časem (na rozdíl od Giddense je Luhmann stoupencem evoluční teorie).

Téměř ve všech početných spisech, které Luhmann napsal, se s problémem času setkáváme, i když mnohdy jde pouze o okrajové poznámky. Z prací, které v této souvislosti zasluhují zmínku, jsou to především *Soziologische Aufklärung* a *Soziale Systeme*. Z teoretických úvah, poznámek a zmínek o čase, které jsou roztroušeny v jeho dílech, je velice obtížné rekonstruovat ucelený, koherentní teoretický přístup. Používá totiž různé, vzájemně ne vždy kompatibilní koncepty a pojmy, jako kdyby postupně zkoušel, které z nich jsou pro jeho sociologickou analýzu nejlépe upotřebitelné.

Pod vlivem fenomenologické koncepce se Luhmann zabývá otázkou konstituce času a vědomí času. Sociologické pojetí je podle něj odlišné od pojetí přírodovědeckého, chápajícího čas jako řadu bodů, které nemají žádnou kvalitu. Sociální čas představuje zvláštní způsob vědomě konstruované a kvalitativně diferencované struktury a jako takový je významným aspektem sociální konstrukce skutečnosti. Temporální struktury jsou nejen sociálně konstruované, ale patří současně také mezi evoluční proměnné.

Luhmann se ve svém obsáhlém díle dotknul široké řady problémů souvisejících se sociologií času. Vedle již zmíněné intersubjektivní konstituce a sociální produkce času jsou to např. otázky světového času (Weltzeit), časového řádu, počítání času, chronologie, linearity a cykličnosti, časových horizontů minulosti a budoucnosti, sociální změny, temporálních struktur jednotlivých společenských subsystémů a tzv. časové tísně (Zeitknappheit).

Společenské systémy jsou podle Luhmanna autopoietické (pojem autopoiesis vyjadřuje sebe reprodukci, objevuje se v biologické teorii H. Maturany, kterou je Luhmann ovlivněn). Vybíjejí se autonomně, a to tak, že realizují možnosti, které jsou obsažené v síti elementů, z nichž se skládají. Aktivita těchto elementů dávají vzniknout stále novým a novým strukturám, jejichž trvání není časově neomezené. Tyto struktury jsou naopak - zejména v moderních společnostech - v neustálém pohybu, neustále se proměňují. Ke změnám ve společnosti tedy dochází autopoieticky. Úkolem sociologické teorie je především takový popis sociálních systémů, který sleduje jejich proměny a zároveň odhaluje, které z elementů jsou potenciálními nositeli změn a možností výstavby nových struktur.

Luhmannův přístup k formulaci sociální teorie je provázen snahou zachytit způsoby, kterými se sociální systém konstituuje současně i jako temporální systém, tedy systém, který funguje v podmínkách nevyhnutelného, ireverzibilního plynutí času. V této souvislosti je třeba se zmínit o konceptu sebe reference (který byl rovněž inspirován biologickou teorií Maturany a Varely). Sebe reference souvisí s časem, který vytváří možnost reflexivního monitorování jednání v komplexních sebe referenčních systémech. Pro Luhmanna jsou komponentami sociálních systémů akty, které rozdělují kontinuální tok událostí a jsou reflexivně monitorovány.

V průběhu společenské evoluce dochází k vzrůstání komplexity sociálních systémů. V souvislosti s tím se vytvářejí nové, abstraktnější a diferencovanější časové horizonty, než tomu bylo v případě jednodušších společenských systémů. Byl vyvinut relativně bezkontextový, abstraktní časový horizont, který dovoluje spojit různé subsystémové dějiny navzájem [Luhmann 1988/2: 110]. Etabloval se abstraktní světový čas jako koordinující generalizace všech systémových časů.

Zatímco v jednoduchých společnostech dominovalo přítomné hledisko, s růstem komplexity sociálních systémů se těžiště pozornosti přesouvá na dimenzi budoucnosti. Luhmann obrací pozornost ke společenskému plánování jako k úsilí o tzv. defuturizaci budoucnosti. Vedle toho se ale také zabývá vlivem dějin a tradice pro současné rozhodování, významem horizontu minulosti pro výstavbu a udržení sociálních systémů. Konstatuje, že dějiny ztratily svůj modelový charakter (R. Kosseleck již před ním poukázal na skutečnost, že dějiny mohou sloužit jako model pro budoucnost, tedy jako *magistra vitae*, pouze tehdy, jestliže minulost i budoucnost je konec konců stejná). Ve svém evolučním pohledu Luhmann konstatuje, že došlo k přehodnocení časových horizontů. Orientace na vlastní systémové dějiny se stala nedostatečnou, dějiny ovšem získaly novou funkci: otevřely horizonty možností minulých přítomností a tím zásobu doposud nerealizovaných, ale realizovatelných možností [Luhmann 1988/2].

2.3.2. Rekonstrukce sociální teorie a problém temporality (A. Giddens)

Britský sociolog *Anthony Giddens* považuje za nejzákladnější problém sociologie problém řádu, který pojímá jako problém organizace společnosti v čase a prostoru [Giddens 1988: 161]. Sociální systém představuje takové uspořádání sociálních vztahů v prostoru a v čase, které je neustále utvářeno, reprodukováno a měněno sociálními praktikami aktérů. Čas je pro Giddense normativní a symbolický řád pohybu. Otázkou jeho konstituce se příliš nezabývá.

Své názory na úlohu času v sociální teorii formuluje Giddens v polemice s tím, co označuje jako ortodoxní konsensus, tedy s trendem, který dominoval v americké sociologii od začátku 50. do začátku 70. let. Ortodoxní konsensus charakterizuje čtyřmi rysy: 1. z filozofického hlediska jde o naturalismus, 2. z metodologického hlediska o funkcionalismus, 3. z hlediska sociální změny o evolucionismus, 4. z historického hlediska v něm dominuje představa o základním transformativním vlivu industrialismu na společnost a její sociální strukturu. Dekáda 70. let znamenala ústup od tohoto trendu a vyústila nakonec v úsilí rekonstruovat sociální teorii. Do tohoto proudu řadí Giddens své dvě knihy *New Rules of Sociological Method* a *Central Problems in Social Theory*.

Úsilí o rekonstrukci sociální teorie vedlo k diskusi nad zmíněnými čtyřmi body. V případě 1. problémového okruhu se opozice vůči naturalismu konsenzuální teorie projevila v orientaci na německou a francouzskou myšlenkovou tradici. Pokud jde o reakci na 4. bod, ta se např. odrazila v Giddensově knize *The Class Structure of the Advanced Societies*. Otázkou času, která nás zajímá především, se dotýkáme zbývajících dvou bodů: funkcionalismu a evolucionismu.

Giddens označuje svůj přístup za *nefunkcionalistický* a *neevoluční*. Důležitým bodem jeho argumentace je, že do centra sociální teorie se nyní dostává časoprostorová relace, a to způsobem, který tu dříve chyběl. Funkcionalismu oponuje mj. i proto, že představuje pozůstatek falešného rozlišování statiky a dynamiky, synchronicity a diachronicity. Takové dělení by mělo být podle Giddense jednou provždy opuštěno.

Charakteristickým rysem synchronicko diachronické distinkce je, že při studiu sociálního systému synchronicky se z něho snímá jakýsi druh bezčasé fotografické momentky, takže jednotlivé funkcionální vztahy identifikujeme abstrahující od času. Když pak studujeme systém diachronicky, analyzujeme, jak se tyto vztahy mění v průběhu času. Výsledkem je pak podle Giddense elementární, i když kruciólní chyba: čas je při tom identifikován se sociální změnou [Giddens 1981: 91]. Za omyl považuje Giddens také představu, že strukturu sociálního systému je možné odhalit na základě zmíněné bezčasé momentky, jako to lze udělat např. pomocí snímku, jde-li o architekturu nějaké stavby. Chybou funkcionalismu je tedy i to, že ztotožněním času a změny *de facto* vyřadil čas ze synchronní strukturální analýzy. Zde Giddens vlastně opakuje staré námitky proti statické funkcionalismu. Navíc konstatuje, že ve funkcionalistické teorii není adekvátně pochopeno lidské jednání ve smyslu, který musí zaujmout tento termín v nové sociální teorii.

Nápravu se snaží dosáhnout pomocí teorie strukturace, která má řešit problém spojení jednání a struktury, a tím dosáhnout tak říkajíc temporalizaci struktur. Strukturace jako proces, odehrávající se v prostoru a čase, je spojena s konceptem duality struktur, který říká, že strukturální náležitosti sociálního systému jsou současně prostředkem i výsledkem sociálních aktů.

Podle teorie strukturace zahrnuje každý moment sociální reprodukce tři protínající se, vzájemně se pronikající úrovně času: 1. je to temporalita bezprostřední zkušenosti, tzn. kontinuálního plynutí každodenního života - to co Schütz v návaznosti na Bergsona nazývá trváním, 2. temporalita pobytu (*Dasein*), tzn. života a jeho cyklů, 3. je to *longue durée* (Braudelův termín) - "dlouhé trvání" institucionálního času, spojené s vývojem a reprodukcí sociálních institucí [op.cit.: 93].

V souladu s teorémem duality struktur zahrnuje každý moment sociální interakce "dlouhé trvání" institucionálního času. Např. nejtriviálnější výměna slov zahrnuje mluvčí do "long-term history" řeči, ve které byla tato slova zformována, a současně i do její pokračující reprodukce. V této souvislosti Giddens kritizuje fenomenologicky orientované analýzy, které se obvykle zabývají "schützovským *durée*", ale neberou na zřetel "Braudelovo *durée*". Giddens navíc odmítá myšlenku, že by v teorii strukturace měla mít nějaká forma "durée" logické prvenství oproti jině.

"Dlouhé trvání" institucionálního času nás přivádí k problematice evoluce. Evoluční teorie se týká času, a to v dvojím smyslu: jednak plynutí času v "dlouhém trvání", jednak psaní o čase ve smyslu interpretace historie. V konsensuální teorii převládá pohled, který vymezoval vztah mezi sociologií a historií dosti jasně:

historici produkují surový materiál, který sociologové zobecňují. Sociologie se má zabývat odhalováním zákonitostí a generalizací, které mají ten samý logický status jako zákony v přírodních vědách. Takové zákony abstrahují od času a místa a jsou kromě limitujících podmínek použitelné na všechny historické periody. Historie se pak zabývá obsahem, který může být v duchu těchto zákonů uspořádán a organizován.

Giddens nevěří, že taková jasná dělící čára mezi sociologií a historií existuje, a navíc se domnívá, že sociologii nelze budovat podle modelu přírodních věd. Tím nechce říci, že neexistují sociologické zákony nebo generalizace, konstatuje pouze, že tyto zákony nemají identickou logickou formu se zákony přírodních věd a nemají také jejich univerzální charakter. Jsou to zákony historické a příčinné vztahy, které vyjadřují, jsou proměnlivé ve světle lidského vědění (včetně toho druhu vědění, které produkují sociologové).

Giddens zamítá každou formu evolučních idejí (zájem o ně se obnovil v důsledku Parsonsova vlivu), zvláště pak vystupuje proti tomu typu dichotomických koncepcí, které byly populární v 19. století. Evoluční představy považuje v sociologii za škodlivé. Namísto nich razí pojem epizody a hovoří o tzv. epizodickém vývoji. Těmito výrazy charakterizuje transformační procesy, ohraničené určitými časo-prostorovými rozhraními (time-space edges). Vytváří tím možnost hovořit o simultánnosti existence různých typů společností (např. industriální kapitalismus existoval a existuje ve spojení s různými jinými typy společností), které procházejí epizodickými přechody [op.cit.: 95].

3. Jednotlivé oblasti sociologie času

Začátkem 80. let se W. Bergmann pokusil charakterizovat šest tematických oblastí, v nichž je možné se s problémem času v sociologii setkat: 1. časové perspektivy a časové orientace, 2. časový řád a sociální struktura, 3. časové struktury specifických sociálních systémů, 4. evoluce společenského vědomí času, 5. sociální změna a čas, 6. hledisko času v sociologické teorii a metodologii [Bergmann 1983]. Podobný přehled problémových okruhů lze nalézt také u jiných autorů [*Zeit als Strukturelement*: 6-7].

Otázkou časových perspektiv a časových horizontů se doposud zabývala ve větší míře psychologie než sociologie. Sociologické zkoumání temporálních orientací (jak se jím zabývají např. L. A. a R. L. Coserovi) vychází z předpokladu, že časové horizonty (budoucnosti, ale i minulosti) jsou sociálně vytvářeny. Specifičnost sociologického pohledu spočívá především v tom, že se v něm časové perspektivy kladou do vztahu k sociálním rolím, sociálnímu rozvrstvení (za pionýrskou je v tomto směru považována studie *Time Orientation and Social Class*, jejímž autorem je Lawrence LeShan), různým typům kultur a společností (výzkumné práce na úrovni osobnosti a role zatím převažují).

Zmíněné tendence se nezřídka uplatňují ve výzkumech orientovaných na problematiku hodnot. Jedním z příkladů je přístup L. Schneidera a S. Lysgaarda, kteří pro potřeby diferenciací v délce časových perspektiv vypracovali normativní vzorec chování, označovaný jako *DGP* "deferred gratification pattern", jenž se týká schopnosti odsunout momentální uspokojování potřeb ve prospěch budoucnosti.

Pendant k tomuto vzorci tvoří jeho negativní obraz známý pod označením *non-DGP* (S. M. Miller, F. Riessman a A. Seagull) [Bergmann 1983: 466].

Úloha časového řádu je spojena s normativním působením na strukturaci a sladění jednání. Pokud jde o sociální systémy, nachází tento řád vyjádření v systémech počítání času (tj. ve volbě časových referenčních bodů), ve využívání nástrojů měření času, v časových plánech a v kontrole času (je jedním z prostředků sociální kontroly).

Do této oblasti patří např. problematika kalendáře a jeho reformy, kterou se zabývá Eviatar Zerubavel. Prostřednictvím historicky orientovaných studií analyzuje výstavbu a funkce systémů počítání času. Proces zavedení mezinárodního časového systému, vyvolaný potřebou celosvětové synchronizace, je pro něj příkladem evoluční změny vedoucí od přírodního času k racionálnímu času. Revoluční kalendář ve Francii je ukázkou totální symbolické transformace, která měla představovat úplnou diskontinuitu starého a nového času. Oddělení křesťanských velikonočí od svátku Pésach zase symbolizuje, kromě oddělení mezi starou a novou érou, vznik určité sociální hranice, která přispívá k vzrůstu skupinové identity.

Struktury a procesy, které slouží k časovému uspořádání sociálního života, bývají v literatuře označovány nejrůznějšími pojmy: *Timetables*, *Timetracks*, *Temporal Ordering*, *Scheduling*. Klíčový je problém synchronizace mezi časovými plány. Důsledkem nedostatečné synchronizace je časová tíseň a čekání.

K pracím zabývajícím se sociální konstrukcí časových plánů patří studie J. Rotha *Timetables* (1963). Roth se zabýval pacienty léčícími si tuberkulózu. Jeho práce detailně zkoumá proces navrhování a vyjednávání časových plánů: Pacient si vytváří, na základě zkušenosti získané o vývoji nemoci u pokročilejších spolupacientů časový plán pro průběh své nemoci. Ten bývá často v konfliktu s představami lékaře, který nemoc vidí jinak. Projednávání společného časového plánu je dialektický proces, v němž každá strana musí do své perspektivy zahrnout reakce a očekávání druhé strany.

Zvláštní kapitolu představují studie, zabývající se časovými strukturami specifických sociálních systémů a subsystémů. Sem patří např. práce W. Grossina, který srovnává časové struktury čtyř zaměstnaneckých skupin: dělníků, zaměstnanců (bankovních a administrativních), zemědělců (vinařů) a gymnaziálních profesorů. Svým tématem je zajímavá studie J. Hortona *Time and Cool People* (1967), která obrací pozornost k tzv. "street time", který se projevuje v pouliční kultuře chudinských čtvrtí USA [Bergmann 1983: 490]. Tento čas není strukturován časovými plány a hodinovým časem, nýbrž sledem událostí na ulici. Luhmannovou teorií systémů byl pro výzkum časových struktur hospodářských systémů inspirován W. Bergmann (1981).

Zajímavou oblast zachycuje kulturně antropologický (B. Malinowski, D. F. Pocock, E. R. Leach, E. E. Evans-Pritchard aj.) a kulturně historický (E. T. Hall, R. Wendorff) výzkum diferencí ve vnímání, měření a manipulaci s časem. Vývoji společenského vědomí času jsou věnovány historické práce, které srovnávají archaické časové vědomí s moderním a tematizují specifický přelom

v porozumění a zacházení s časem, spojený s přechodem od raného k pozdnímu středověku (F. Braudel, J. Le Goff, P. Aries) a k průmyslovému kapitalismu. Pozoruhodná je v tomto směru např. práce A. Belebauma *Langeweile, Überdruss und Lebenssinn* [1990] zabývající se historickou evolucí fenoménu nudy a dlouhé chvíle.

Na význam vztahu mezi sociální změnou a časem poukázal koncem 80. let Mark Elchardus. Důležitost toho, co Elchardus označuje pojmem "chronos", je dána krtickým postojem vůči obecné teorii sociální změny, která podle jeho názoru nepotvrdila očekávání, jež s ní byla spojována. Příznačné pro tuto situaci je, že roste počet sociologů, kteří se cítí být přitahováni historickými, komparativními studiemi a jejichž pozice může být charakterizována skepticismem, pokud jde o teorii, a novým smyslem pro "historickou partikularitu" [Elchardus 1988: 36].

Význam hlediska času v sociologické teorii byl akcentován v 80. letech, částečně též pod vlivem diskusí o moderně a postmodernismu. Svědčí o tom mj. i to, že se v té době objevila řada nových studií, knih a sborníků, konaly se odborné semináře a sympozia, z nichž některé měly interdisciplinární charakter [*Zeit als Strukturelement* 1986, *Zeit-Zeitlichkeit* 1986, *Sterbende Zeit* 1987, *The Rhythms* 1988, *Zerstörung und Wiederaneignung* 1988, *Im Netz* 1989]. Zvláště v oblasti německy psané literatury se objevilo několik zajímavých monografií, mezi něž nepochybně patří práce Norberta Eliase *Über die Zeit* [1984], Helgy Nowotny *Eigenzeit: Entstehung und Strukturierung eines Zeitgefühls* [1989] a Güntera Duxe *Die Zeit in der Geschichte: Ihre Entwicklungslogik vom Mythos zur Weltzeit* (1989). Z anglicky psané literatury zasluhují pozornost zejména knihy Barbary Adam *Time and Social Theory* [1990] a Alfreda Gella *Anthropology of Time* [1992]. Je samozřejmé, že celá tato nová odborná produkce vyžaduje pozorné studium a určité zhodnocení, to je však již námět na zcela jiný článek.

JIRÍ ŠUBRT je odborným asistentem na katedře sociologie filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze. V letech 1991-1993 strávil několik měsíců studijními pobyty na univerzitách v SRN (Berlín, Konstanz a Tübingen) a Rakousku (Vídeň). Zabývá se sociologickou teorií, výzkumem veřejného mínění a výzkumem sdělovacích prostředků.

Literatura

- Adam, B. 1990. *Time and Social Theory*. Cambridge: Polity Press.
- Baert, P. 1992. *Time, Self and Social Being: Temporality within a social context*. Aldershot: Avebury.
- Belebaum, A. 1990. *Langeweile, Überdruss und Lebenssinn: eine zeitgeschichtliche und kultursoziologische Untersuchung*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Berger, P. L. und T. Luckmann 1969. *Die gesellschaftliche Konstruktion der Wirklichkeit: Eine Theorie der Wissenssoziologie*. Stuttgart: Fischer Verlag.
- Bergmann, W. 1981a. "Zeit, Handlung und Sozialität bei G. H. Mead." *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 33, No. 4.
- Bergmann, W. 1981b. *Die Zeitstrukturen sozialer Systeme: Eine systemtheoretische Analyse*. Berlin: Duncker - Humblot.

- Bergmann, W. 1983. "Das Problem der Zeit in der Soziologie." *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 35: 462-504.
- Braudel, F. 1972. "Geschichte und Sozialwissenschaften - Die "longue durée"." In *Geschichte und Soziologie*, hrsg. von H. U. Wehler. Köln: Kiepenheuer-Witsch.
- Coser, L. A. and R. L. Coser 1963. "Time Perspective and Social Structure." In *Modern Sociology: An Introduction to the Study of Human Interaction*, ed. by A. W. Gouldner and H. P. Gouldner. New York: Harcourt, Brace and World.
- Durkheim, E. 1981. *Die elementaren Formen des religiösen Lebens*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Elchardus, M. 1988. "The Rediscovery of Chronos: The New Role of Time in Sociological Theory." *International Sociology*, No. 1.
- Elias, N. 1992. *Über die Zeit*. Frankfurt/Main: Suhrkamp.
- Gell, A. 1992. *The Anthropology of Time: Cultural Constructions of Temporal Maps and Images*. Oxford-Providence: Berg.
- Giddens, A. 1981. "Time and Space in Social Theory." In *Lebenswelt und soziale Probleme*, hrsg. von J. Matthes. Frankfurt/Main: Campus Verlag GmbH.
- Giddens, A. 1988. *Die Konstitution der Gesellschaft: Gründzüge einer Theorie der Strukturierung*. Frankfurt-New York: Campus.
- Grossin, W. 1974. *Les temps de la vie quotidienne*. Paris: Mouton.
- Gurevič, A. J. 1978. *Kategorie středověké kultury*. Praha: Mladá fronta.
- Gurvitch, G. 1964. *The Spectrum of Social Time*. Dordrecht.
- Halbwachs, M. 1967. *Das kollektive Gedächtnis*. Stuttgart: Enke Verlag.
- Im Netz der Zeit: Menschliches Zeiterleben interdisziplinär*. 1989. Stuttgart: Hirzel.
- LeGoff, J. 1992. *Geschichte und Gedächtnis*. Frankfurt am Main: Campus Verlag.
- Luhmann, N. 1980. *Gesellschaftsstruktur und Semantik: Studien zur Wissenssoziologie der modernen Gesellschaft, Bd. 1*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Luhmann, N. 1984. *Soziale Systeme: Grundriss einer allgemeinen Theorie*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Luhmann, N. 1988. *Soziologische Aufklärung, Bd. 2, 3*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Marx, K. 1954. *Kapitál, sv. I*. Praha.
- Marx, K. a B. Engels 1957. *Dopisy o "Kapitálu"*. Praha.
- Mead, G. H. 1967. *Philosophy of the Act*, ed. by Ch. W. Morris. Chicago-London.
- Mead, G. H. 1969. *Philosophie der Sozialität*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Moore, W. E. 1963. *Man, Time and Society*. New York-London.
- Mumford, L. 1947. *Technika a civilisace*. Praha: Práce.
- Nowotny, H. 1989. *Eigenzeit: Entstehung und Strukturierung eines Zeitgefühls*. Frankfurt/M.: Suhrkamp.
- Nowotny, H. 1992. "Time in the Social Sciences. Theoretical and Empirical Approaches." In *European Social Science in Transition: Assessment and Outlook*, ed. by M. Dierkes and B. Biervert. Frankfurt am Main: Campus Verlag.
- Pronovost, G. 1989. "The Sociology of Time." *Current Sociology* 37, No. 3.
- Roth, J. 1963. *Timetables. Structuring the Passage of Time in Hospital Treatment and Other Careers*. New York.

- Schütz, A. 1960. *Der sinnhafte Aufbau der sozialen Welt: Eine Einleitung in die Verstehende Soziologie*. Wien: Springer Verlag.
- Schütz, A. und T. Luckmann. *Strukturen der Lebenswelt*, Bd. 1 (1979), Bd. 2 (1984). Frankfurt am Main.
- Simmel, G. 1957. *Brücke und Tür: Essays des Philosophen zur Geschichte, Religion, Kunst und Gesellschaft*. Stuttgart: K. F. Koehler Verlag.
- Simmel, G. 1958. *Philosophie des Geldes*. Berlin: Duncker-Humblot.
- Simmel, G. 1983. *Schriften zur Soziologie*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Sociological Theory, Values, and Sociocultural Change: Essays in Honor of Pitirim A. Sorokin*. 1963. Ed. by E. A. Tiryakian. New York: The Free Press of Glencoe.
- Sombart, W. 1902. *Der moderne Kapitalismus*, Bd. 2. Leipzig: Duncker-Humblot.
- Sombart, W. 1916. *Der moderne Kapitalismus*, Bd. 1. Leipzig: Duncker-Humblot.
- Sorokin, P. A. 1964. *Sociocultural Causality, Space, Time: A Study of Referential Principles of Sociology and Social Science*. New York: Russell-Russell, Inc.
- Sorokin, P. A. and R. K. Merton 1937. "Social Time: A Methodological and Functional Analysis." *The American Journal of Sociology*, No. 5.
- Srubar, I. 1974. *Glaube und Zeit: Über die Begründung der Metaentwürfe der sozialen Welt in der Struktur der sozialen Zeit*. Frankfurt am Main: J. W. Goethe Universität.
- The Rhythms of Society*. 1988. Ed. by M. Young and T. Schuller. London-New York: Routledge.
- Wüstemeyer, M. 1967. Die "Annales": Grundsätze und Methoden ihrer "neuen Geschichtswissenschaft". *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*: 1-45.
- Zeit als Strukturelement von Lebenswelt und Gesellschaft*. 1986. Hrsg. von F. Fürstenberg und I. Mörtz. Linz: R. Trauner Verlag.
- Zeit-Zeitlichkeit-Zeiterleben*. 1986. Hrsg. von R. Freig and D. Erlinger. Essen: Die Blaue Eule.
- Zerstörung und Wiederaneignung von Zeit*. 1988. Hrsg. von R. Zoll. Frankfurt/M.: Suhrkamp.
- Zerubavel, E. 1981. *Hidden Rhythms: Schedules and Calendars in Social Life*. Chicago-London: The University of Chicago Press.

Summary

In the early phases of the history of sociological thought we encounter the question of time primarily in connection with reflections on the changes in the perception of time as brought about by the modern industrial society. Authors such as K. Marx and W. Sombart drew attention to the significance of the role of time in the capitalist mode of production from a range of varying standpoints. In addition we of course find evidence of stimuli and inspiration from other scientific disciplines and fields of human knowledge influencing sociological thought on time. A decisive influence in the first decades of this century was that of philosophy. For example the impact of Husserl's suggestions are evident in a phenomenologically orientated approach i.e. Schütz's (and later Luckmann's) analysis of action in which time and time distribution played an important part. A key complementary role in this context was, of course, played by H. Bergson's ideas, especially his concept of the "durée" and the distinction he draws between inner, subjective awareness of time and the objectively measurable time of the external world. We find an echo of these ideas in the work of Hubert Mauss and Halbwachs (the Durkheim school) as well as in the work of Schütz, Sorokin or Luhmann.

Among the classics of sociological thought, extensive comment on the problem of time was made in particular by G. Simmel (time is an important mechanism of human sociation),

E. Durkheim (time has a social character, it is similar to religion and socially constructed), G. H. Mead (a specific structure of human conduct is the precondition of the constitution of time). Other important names in the history of sociology who devoted thought to the subject were, above all, P. A. Sorokin (the distinction between social i.e. socio-cultural time and so-called quantitative time), G. Gurvitch (the emphasis on the multiplicity and heterogeneity of social times) and W. E. Moore (on investigation of time dimensions on different social levels).

Within sociology's theoretical research on time we can distinguish two basic lines of development. One line takes as its starting point the investigation of society as a whole while the other, on the contrary, starts from the individual in its analyses. In this sense it is possible to speak of a sociological paradigm and an individualist paradigm. A typical representative of the sociological approach is E. Durkheim and his sociological school while the individualist approach is characteristic of the Weberian-orientated theory of action and interactionism. In contemporary sociology we find attempts to bring these positions closer together and to incorporate both into one explanatory scheme of complementary approaches. This is evident, for example, in Luhmann's system theory or in Giddens' attempt to reconstruct social theory.

In almost all of N. Luhmann's numerous writings we encounter the problem of time, although sometimes only in the form of marginal notes. Luhmann touches on a wide range of problems: the intersubjective constitution and the social production of time, questions of world time (*Weltzeit*), self-reference in complex social systems, the basic ordering of time, the calculation of time, chronology, linearity and cyclical conceptions, time horizons of the past and future, social change, the temporal structures of individual social sub-systems and so-called time pressure (*Zeitknappheit*).

The British sociologist Anthony Giddens regards the problem of order - defined as the problem of the organization of society in time and space - as sociology's most fundamental problem. According to Giddens' theory of structuration, each moment of social reproduction involves three intersecting levels of time: 1. the temporality of immediate experience i.e. the continuous flow of day-to-day life - what Schütz, following Bergson, called the *durée* of activity, 2. the temporality of *Dasein*, i.e. the life-cycle of the organism, 3. the *longue durée* (F. Braudel's term) of institutional time, linked to the development and reproduction of social institutions.

The development of theoretical conceptions on the problem of time has a number of interesting episodes which reflect, in no small degree, the overall movement of opinion and discussion taking place in sociology. Despite the existence of the conceptions mentioned, however, it must be stated that, for many decades, the question of time remained a rather marginal theme, being far removed from the main current of sociological research. The situation changed in the later 1970s when interest in the phenomenon grew: this interest has lasted throughout the 1980s.

It is debatable whether the focus on the sociology of time has a long-term future and whether or not what we are seeing is one of those characteristic waves of fashion which reach their peak in sociology at a certain time and then gradually subside. The recently published work on this theme indicates that the subject is still far from exhausted.

Volby a okresy

Rozdíly v postojích k politickým stranám mezi okresy a jejich souvislosti s některými sociálními charakteristikami

MIROSLAV GREGOR*

LIBOR ČAHA

Filozofická fakulta Masarykovy univerzity, Brno

Elections and districts

Abstract: In 1992 elections were held for the Czech National Council, i.e. for the present Parliament of the Czech Republic. The results of these elections were published as total sums for individual districts. It therefore became possible to consider the districts as statistical units in the statistical analysis of some aspects of the election results. The set investigated comprises all districts of the Czech Republic, while the characteristics under analysis include the numbers of votes for individual parties and some selected particulars concerning the districts. The analysis covers only those political parties that gained at least 2.5% of votes in the whole Czech Republic. The value of conceiving of a district as a statistical unit is based on the assumption that the situation in the district in which the voter lives is also reflected in his/her election preferences. It has been proved that voters' decisions are determined by the specific conditions prevailing in their districts. Factor analysis showed three factors that cover 36, 27, resp. 13 per cent of the total variance. They can be interpreted as 1) the attitude to the former Civic Forum and its programme, 2) the attitude to the demand that the State should organize the redistribution of values produced in the society for the benefit of socially weak individuals and, lastly 3) the attitude to state support of cooperative and small private businesses. It seems that the widely-adopted description of voters' behavior as following the one-dimensional left wing - right wing scheme is an oversimplification of reality.

Sociologický časopis, 1993, Vol. 29 (No. 4: 493-515)

O tak důležité události v životě státu, jako jsou volby, se přirozeně hodně píše. Nesčetné teoretické úvahy jsou konfrontovány s předvolebními výzkumy i s výsledky voleb. Údaje o počtech potenciálních i skutečných voličů jsou však zpravidla zpracovány jen jednoduchými statistickými prostředky, berou se v úvahu současně maximálně dva statistické znaky. Mezi zjištěnými kvantitativními údaji a úvahami o profilech stran je pak téměř nezaplňný prostor.

Tento článek referuje o pokusu využít složitějších statistických technik pro užší propojení dat a úvah. Podnětem byl nepropracovaný nápad o tom, že dimenzi levice - pravice bychom neměli chápat lineárně, ale spíše kruhově: krajní levice a

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: PhDr. Miroslav Gregor, resp. Ing. Libor Čaha, katedra sociologie, sociální politiky a práce, FF MU Brno, Arne Nováka 1, 660 88 Brno, tel.: (05) 41 32 12 58, fax (05) 41 21 12 41, E-mail: sclg@phil.muni.cz.

krajní pravice jsou si velmi blízké. Faktorová analýza nemůže přímo prokázat takovou "kruhovost" dimenze, ale může poukázat na přítomnost několika faktorů současně, neboli na neoprávněnost redukce na jedinou lineární dimenzi.

Předkládané zpracování výsledků voleb by patrně mohlo a mělo být dotaženo statisticky i politologicky, není vyloučeno, že by se pak mohla objevit významná doplňující nebo i korigující zjištění, ale autorům se zdá být nesporné, že se prokázala metodologická oprávněnost a užitečnost zvolených postupů. A věcné výsledky přinejmenším provokují úvahy o udržitelnosti publicistické redukce relací mezi stranami na jednorozměrný vztah levice a pravice. Struktura stran byla v době voleb možná ještě nevyhraněná, možná, že se časem strany seskupí do lineárního uspořádání zleva doprava, ale v době voleb bylo rozhodně ve hře více aspektů a dimenze levice - pravice se vlastně v plném smyslu neobjevila. Zdá se, že si politické strany ani neuvědomují zřetele, které tvoří voličům rámec pro posuzování stran. Voliči viděli při volbách v roce 1992 politický prostor značně komplexně.

Článek by tedy měl být podnětem k zamyšlení a k diskusi o způsobech, jak konfrontovat pomocí složitějších statistických technik empirická data z voleb a politologické úvahy. O smysluplnosti takových konfrontací jsou autoři přesvědčeni. Je možná jen důsledkem jejich nedostatečné informovanosti, že jim není známo, že by již někdo takovou analýzu udělal.

Cíl a metoda

Naše běžná publicistika rozlišuje politické strany podle jejich umístění na škále pravice - levice, případně na škále pozice ve vládě - opozice. Tento výzkum ukazuje, že voliči vidí politický prostor v ČR komplexněji.

Vstupními daty byly výsledky voleb 1992 do ČNR v jednotlivých okresech a některé charakteristiky těchto okresů. Okresy ČR jsou tedy zkoumaným základním souborem a relativní četnosti hlasů pro strany jsou zkoumanými proměnnými.

Politické strany jsou značeny těmito zkratkami:

ODA	Občanská demokratická aliance
ČSSD	Československá sociální demokracie
HSD	Hnutí za samosprávnou demokracii - Společnost pro Moravu a Slezsko
HDŽJ	Hnutí důchodců za životní jistoty
KDU	Křesťanská demokratická unie
SČPŽR	Strana českých podnikatelů, živnostníků a rolníků
LSU	Liberálně sociální unie
OH	Občanské hnutí
SPR	Sdružení pro republiku - Republikánská strana Československa
KAN	Klub angažovaných nestraníků
LB	Levý blok
ODS	Občanská demokratická strana

Pojetí okresu jako statistické jednotky je opřeno o předpoklad, že se reálná situace, charakteristická pro okres, v němž volič žije, projevuje v jeho volebních

preferencích. Rozdíly ve volebním chování voličů v jednotlivých okresech jsou pak determinovány i rozdílnou situací v těchto okresech.

Data za okresy jsou pracovními sumacemi výsledků voleb ve volebních okrscích, na výsledky voleb měly však vliv až souhrny za volební kraje, které se územně kryly s dřívějším rozdělením České republiky do krajů.

Okresy jsou označeny těmito zkratkami:

P1-P13 obvody hlavního města Prahy

BE Beroun, BN Benešov, KD Kladno, KH Kutná Hora, KO Kolín, MB Mladá Boleslav, ME Mělník, NB Nymburk, PB Příbram, PY Praha-východ, PZ Praha-západ, RA Rakovník

CB České Budějovice, CK Český Krumlov, JH Jindřichův Hradec,

PE Pelhřimov, PI Písek, PT Prachatice, ST Strakonice, TA Tábor

DO Domažlice, CH Cheb, KT Klatovy, KV Karlovy Vary, PJ Plzeň-jih,

PM Plzeň-město, PS Plzeň-sever, RO Rokycany, SO Sokolov, TC Tachov

CL Česká Lípa, CV Chomutov, DC Děčín, JN Jablonec nad Nisou, LI Liberec,

LN Louny, LT Litoměřice, MO Most, TP Teplice, UL Ústí nad Labem

CR Chrudim, HB Havlíčkův Brod, HK Hradec Králové, JC Jičín, NA Náchod,

PU Pardubice, RK Rychnov nad Kněžnou, SM Semily, SY Svitavy, TU Trutnov,

UO Ústí nad Orlicí

BI Brno venkov, BK Blansko, BM Brno-město, BV Břeclav, HO Hodonín,

JI Jihlava, KM Kroměříž, PV Prostějov, TR Třebíč, UH Uherské Hradiště,

VY Vyškov, ZL Zlín, ZN Znojmo, ZR Žďár nad Sázavou

BR Bruntál, FM Frýdek-Místek, KI Karviná, NJ Nový Jičín, OC Olomouc,

OP Opava, OV Ostrava - město, PR Přerov, SU Šumperk, VS Vsetín

Zaznamenaná vstupní data byla zpracována programem SPSS, a to faktorovou a klastrovou analýzou. Faktorová analýza odhaluje strukturu prostoru, do kterého voliči podvědomě lokalizují strany. Je dána "souřadnicovými osami" - tedy latentními faktory, podle nichž voliči strany posuzují. Klastrová analýza pak seskupuje okresy podle typů volebních preferencí.

Použití faktorové analýzy na soubor dat za okresy podle výsledků voleb je poněkud nekonvenční, zajímavost výsledků analýzy ukazuje oprávněnost a inspirativnost zvoleného postupu.

Prostor lokalizace stran

Faktorová analýza vypočetla nejdříve vzájemné korelace volebních výsledků jednotlivých stran. Byly vybrány strany, které obdržely alespoň 2,5 % hlasů do ČNR. Při výpočtu korelací se přihlíželo k počtu hlasů odevzdaných v jednotlivých okresech.

Samotná matice vzájemných korelací (tabulka 1) je zajímavá (korelace, jejichž absolutní hodnota je menší než 0,2 jsou vypuštěny).

Tabulka 1. Matice vzájemných korelací

Strana	ODA	ČSSD	HSD	HDŽJ	KDU	SČPŽR	LSU	OH	SPR	KAN	LB
ČSSD											
HSD	-0,58	-0,58									
HDŽJ	0,67	-0,50									
KDU	-0,57	-0,53	0,68	-0,54							
SČPŽR	0,38	-0,45	0,43								
LSU			-0,36		0,73						
OH	0,56		-0,57	-0,47							
SPR	-0,34	0,35					-0,40				
KAN	0,48		-0,70	-0,44			0,73	-0,32			
LB		0,33		0,34			-0,46	0,39	-0,41		
ODS	0,61		0,55	-0,56	-0,35	0,81	-0,35	0,68	-0,56		

Pohled na tabulku 1 napovídá, že se voliči jednotlivých okresů rozhodovali mezi stranami příbuzné orientace, tedy že se např. rozhodli podpořit některou ze stran vzniknuvších z dřívějšího OF a pak si teprve vybírali určitou stranu, tedy ODA, OH, KAN nebo ODS. Úkolem faktorové analýzy je právě odhalit smysl těchto základních orientací, podle nichž se voliči rozhodovali mezi stranami.

Skutečně se potvrdilo, že existují takové základní orientace voličů v okresech a že stačí tři tyto orientace (faktory) k vysvětlení 77 % variability v počtech hlasů, které v okresech získaly jednotlivé strany. Nepřítomnost společného faktoru je důsledkem metody voleb: dostala-li v některém okrese určitá strana více hlasů, musely ostatní dostat méně. Proto se téměř rovnoměrně vyskytují korelace záporné i kladné. Neznamená to však, že strany, nebo alespoň většina z nich, nemají společný cíl - prospěch celé společnosti a státu, který ji reprezentuje.

Dále uvedená tabulka 2 zachycuje korelace faktorů s původními proměnnými, neboli faktorová sycení (byla použita metoda varimax, ale výsledky se téměř neliší, je-li rotace provedena jinými metodami).

Tabulka 2. Faktorová sycení

Strana	Faktor 1	Faktor 2	Faktor 3
ODA	0,76	0,07	-0,12
ČSSD	0,17	0,77	0,30
HSD	-0,74	-0,43	-0,45
HDŽJ	0,11	0,81	0,24
KDU	-0,64	-0,68	0,09
SČPŽR	0,00	0,23	0,88
LSU	-0,14	0,06	0,92
OH	0,89	-0,13	-0,11
SPR	-0,39	0,64	-0,02
KAN	0,84	-0,07	0,27
LB	-0,47	0,64	-0,01
ODS	0,91	-0,08	-0,23

V tabulce 2 je skryta interpretace jednotlivých faktorů. Pro odhalení jejich obsahu je vhodné uspořádat pořadí stran tak, aby vysoká syčení byla vedle sebe a vynechat syčení menší než 0,30. Takto uspořádaná syčení jsou v tabulce 3.

Tabulka 3. Uspořádaná faktorová syčení

Strana	Faktor 1	Faktor 2	Faktor 3
ODS	0,91		
OH	0,89		
KAN	0,84		
ODA	0,76		
HSD	-0,74	-0,43	-0,45
KDU	-0,64	-0,68	
ČSSD		0,77	0,30
HDŽI		0,81	
SPR	-0,39	0,64	
LB	-0,47	0,63	
SČPŽR			0,88
LSU			0,92

Odhad významu faktorů je obtížným úkolem. Především je třeba vzít v úvahu, že se voliči nerozhodují racionálně podle studia programů - ostatně úplně jasno v programech nemívají ani všichni kandidáti, ani všichni propagátoři stran. Určit smysl faktorů tedy není jednoznačný úkol. Možnou objektivací je jen snaha o nezaujatý kritický úsudek a hlavně výměny názorů odborníků. Prosíme čtenáře, aby se nad oprávněností naší interpretace zamyslel.

(Na tomto místě je ještě nutná poznámka o Hnutí pro samosprávnou demokracii - Společnosti pro Moravu a Slezsko. I když se rétorika tohoto hnutí zaměřuje převážně na autonomii Moravy, voliči vnímali toto hnutí jako velmi blízké KDU, které se o Moravu příliš nestará (faktor 1 a 2). Její výlučnost jako jediné regionální strany se neprojevila ani ve třetím faktoru, nejvíce saturovaném LSU a SČPŽR, kde HSD jim tvoří jen nevýraznou protiváhu, patrně svým nezájmem o podnikání. Moravanství HSD by se patrně objevilo jako specifická proměnná HSD, která vlastně není začleněna do úvah o interpretaci faktorů.)

První faktor (F1) sdružuje na jednom pólu strany vzešlé z proreformního křídla bývalého Občanského fóra, tedy ODS, ODA, OH a KAN. Označíme je pro jednoduchost v dalším textu (OF). Je pozoruhodné, že protipól tvoří HSD a KDU, s menší intenzitou LB a SPR. Faktor tedy rozděluje okresy podle toho, jak se voliči v nich stavějí k politické a hospodářské reformě.

Druhý faktor (F2) odpovídá na svém pozitivním pólu nejvíce programu ČSSD a HDŽI, ale také LB a SPR. Bylo by to možno interpretovat jako požadavek, aby stát organizoval přerozdělování ve prospěch ekonomicky slabých jednotlivců. Je to paradoxní, ale první a druhý faktor jsou nezávislé, neznamenají tedy protiklad levice a pravice, ale jsou to samostatné politické orientace. První orientaci pro reformu podporují příznivci ODS, ODA, OH a KAN a stoupenci

ČSSD a HDŽJ jsou zde neutrální, orientaci pro zabezpečení sociálních jistot státem prosazují příznivci HDŽJ, ČSSD, SPR a LB a neutrálními jsou na oplátku strany sdružené kolem ODS. Patrně by nebylo vhodné tvrdit, že proti sociálním jistotám je HSD a KDU. Vhodnější interpretace asi je, že se o tyto jistoty nestarají, že vidí priority jinde.

Třetí faktor (F3) lze chápat jako orientaci na státní podporu drobnému a družstevnímu podnikání. HSD i zde se jeví jako směr, který má jiné starosti. Strany, které určovaly obsah prvního a druhého faktoru, se opět jeví jako neutrální u třetího faktoru.

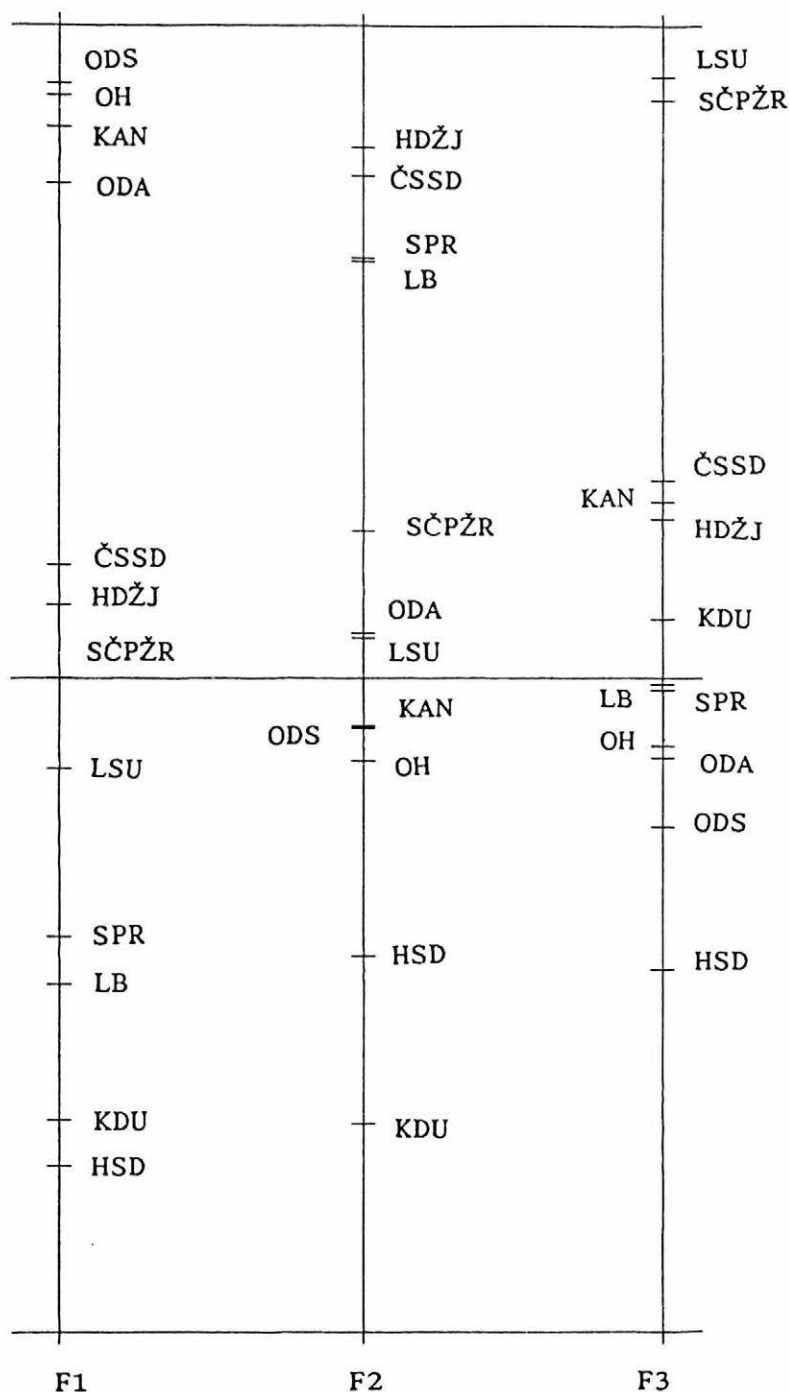
Podle chování voličů v jednotlivých okresech je tedy prostor, do něhož voliči lokalizují politické strany, v podstatě trojdimenzionální a žádná z těchto dimenzí neodpovídá klasickému pojetí levice a pravice.

Považujeme tuto interpretaci za počáteční a pokusme se ji ještě upřesnit dalším prohlížením výsledků statistické analýzy, znázorněných graficky. Na obr. 1 jsou faktorová sytění, tedy korelace počtu hlasů odevzdaných pro strany v okresech a faktorů, na obr. 2 jsou strany zobrazeny v rovinách určených faktory jako souřadnicovými osami. Zde je pozoruhodně doloženo, že zaplňování našeho politického prostoru ještě není ukončeno, i když se jednotlivé strany od sebe poměrně zřetelně odlišují a celkem se nepřekrývají. Dá se očekávat, že ČSSD si uvědomí možnost rozšířit si řady voličů splynutím s HDŽJ a že se budou v myslích voličů diferencovat i strany vzešlé z OF (zatím jsou rozdíly patrné vedoucím osobnostem těchto stran, v době voleb je však voliči neregistrovali).

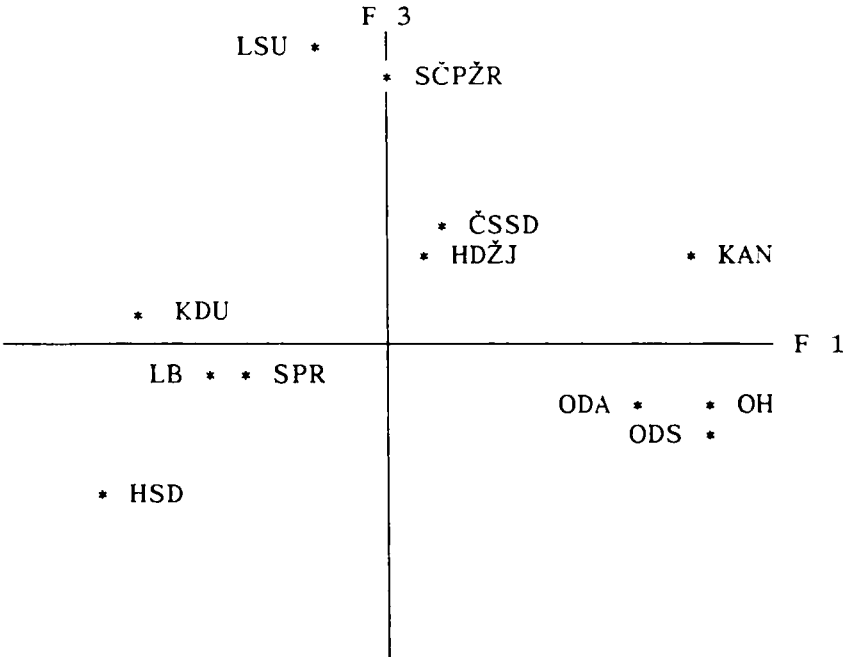
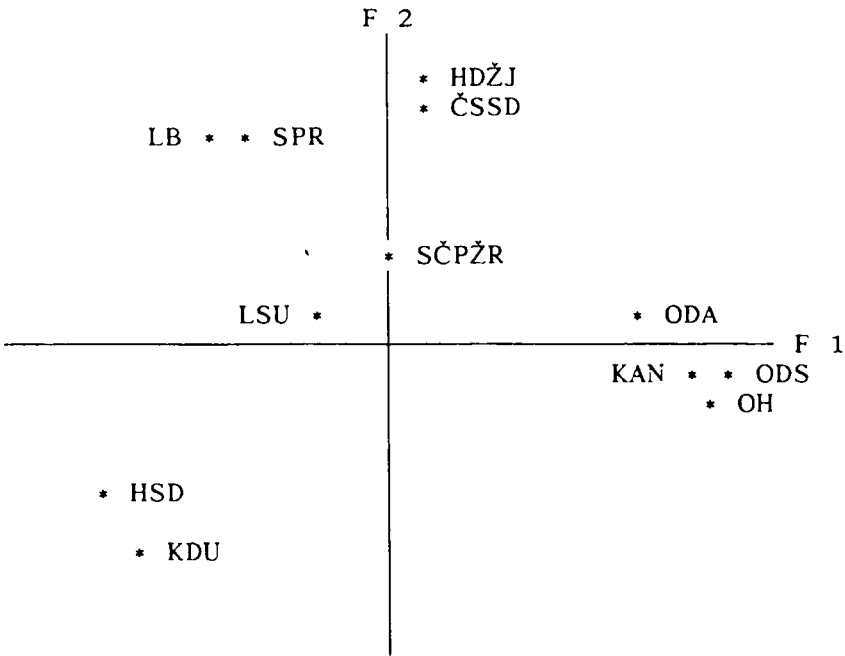
Dvojice ODS - ODA (kterou by zřejmě podporovali i voliči OH a KAN, kdyby si uvědomili, že tím dosáhnou svých cílů lépe než hlasováním pro strany, které ve volbách neuspěly), nemá přímé oponenty. Proti politické a ekonomické reformě tedy vlastně nikdo není, jen někteří myslí na jiné cíle, jako HSD a KDU. Tyto zmíněné dvě strany jsou také jen nepřímou opozicí proti životním jistotám prosazovaným především ČSSD a HDŽJ. A do třetice ani cíle LSU a SČPŽR, které jsme interpretovali jako požadavek státní intervence do družstevního a soukromého (malého a středního) podnikání, nemají přímé oponenty. To vybízí k úvaze o dvou možnostech dalšího vývoje. Buď se najde řešení, které dosáhne konsensu mezi cíli, které se zatím jeví jako samostatné, (tedy se zmenší počet významných faktorů), nebo se projeví jejich neslučitelnost a pak se musí proti sobě postavit jejich stoupenci (faktory budou mít přímé reprezentanty pro své pozitivní i negativní póly). A protože jde o tři faktory, nabízí se hned několik variant dalšího vývoje.

Přirozeně je tu vyhlídka i na jiný druh změn, který vyplývá z rozdílu mezi tím, jak vidí poslání svých stran jejich vedení, a tím, jak se tyto strany jeví voličům. Kdyby se o vládní koalici měli dohodovat přímo voliči, pak by nebyla možná koalice ODS - ODA - KDU. KDU má asi před sebou složitou etapu vyjasňování mezi vedením a stoupenci.

Obr. 1. Faktorová sycení - faktorová analýza výsledků voleb do ČNR konaných v roce 1992

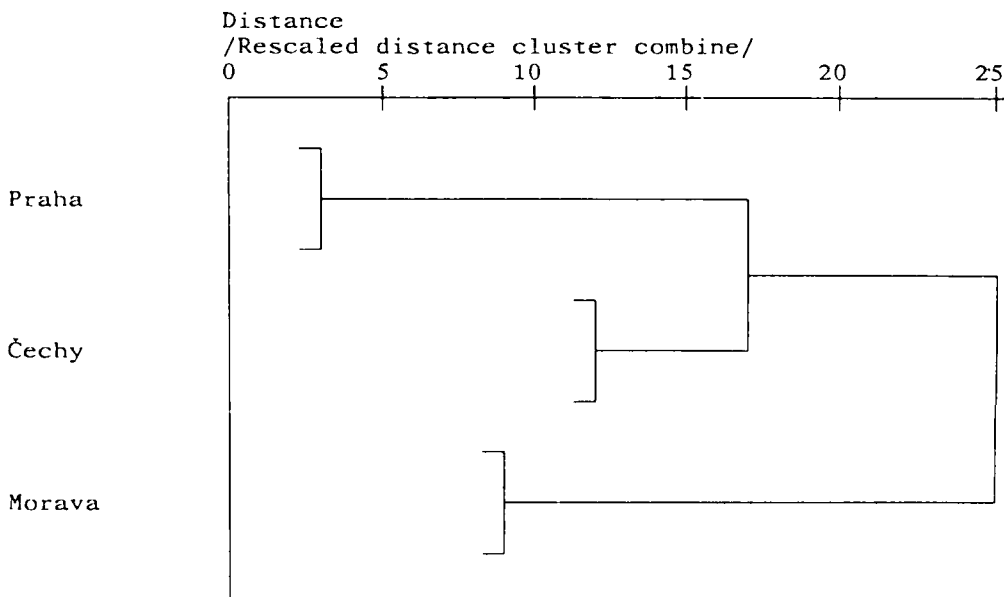
Obr. 2. Zobrazení stran v rovinách určených faktory

Diferenciace území republiky

Prostor, do něhož voliči lokalizovali politické strany, je tedy dosti složitě strukturován. Přirozeně se klade otázka diferenciací území republiky. Zcela zřetelné jsou tři oblasti: Praha, ostatní okresy Čech (k nimž se řadí i okres Jihlava a volně navazují i Svitavy) a okresy Moravy. Mezi jednotlivými obvody Prahy jsou jen nepatrné rozdíly,¹ (maximální úroveň distance mezi obvody Prahy je 3), ale i české okresy se navzájem liší jen málo (maximální distance 8, jen Beroun a Kladno navazují na ostatní na úrovni 9 a Svitavy na úrovni 12). Maximální moravská distance je 7, uvnitř Moravy jsou tři bloky s vysokou homogenitou. Velké jsou však rozdíly mezi oblastmi: rozdíly mezi obvody Prahy a okresy v Čechách dosahují až úrovně 12, Čechy a Morava se sjednocují až na hladině 25. Bylo by třeba dalšího zkoumání, aby bylo možno odlišit vliv sociálních charakteristik (profesní, vzdělanostní a kulturní struktury) a aktuální i dlouhodobé politické situace. Sociální charakteristiky voličů nesporně mají na volební preference značný vliv, ale k jejich úplnému vysvětlení nestačí. To se týká nejen odlišných postojů u Prahy a na Moravě, ale i některých jemnějších rozdílů.

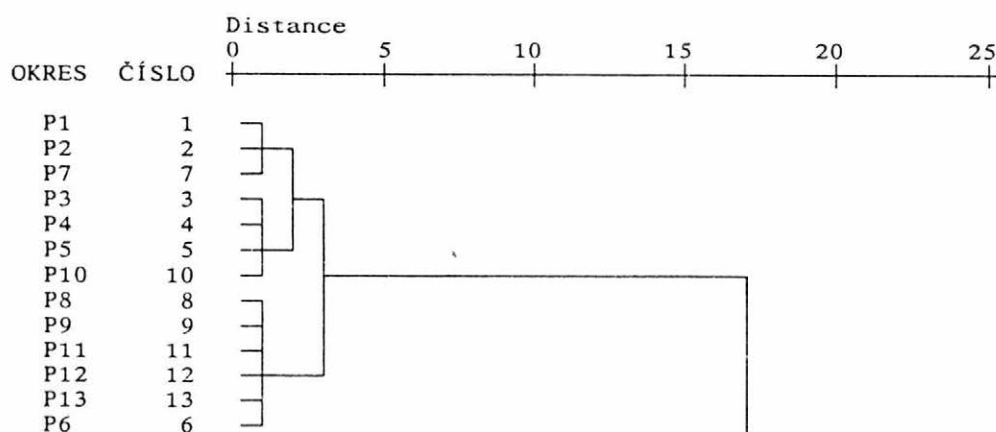
Obr. 3. Výsledky klastrové analýzy při výpočtu z proměnných zachycujících relativní počty hlasů pro jednotlivé strany v okresech

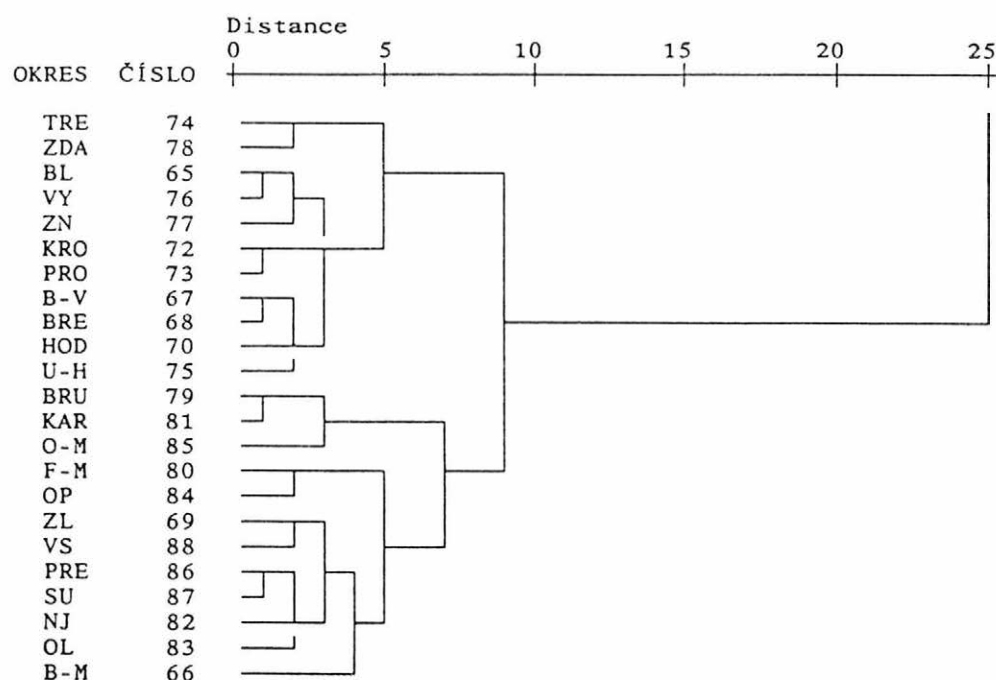
Obr. 3 zachycuje výsledek klastrové (trsové) analýzy metodou průměrných vzdáleností mezi skupinami při použití původních proměnných zachycujících relativní počty hlasů pro jednotlivé strany v okresech. Uvedme v obr. 4, 5, 6 i vnitřní uspořádání těchto tří klastrů.

¹) Distance mezi skupinami byly vypočteny eukleidovskou metodou a technikou Rescaled Distance Cluster Combine.

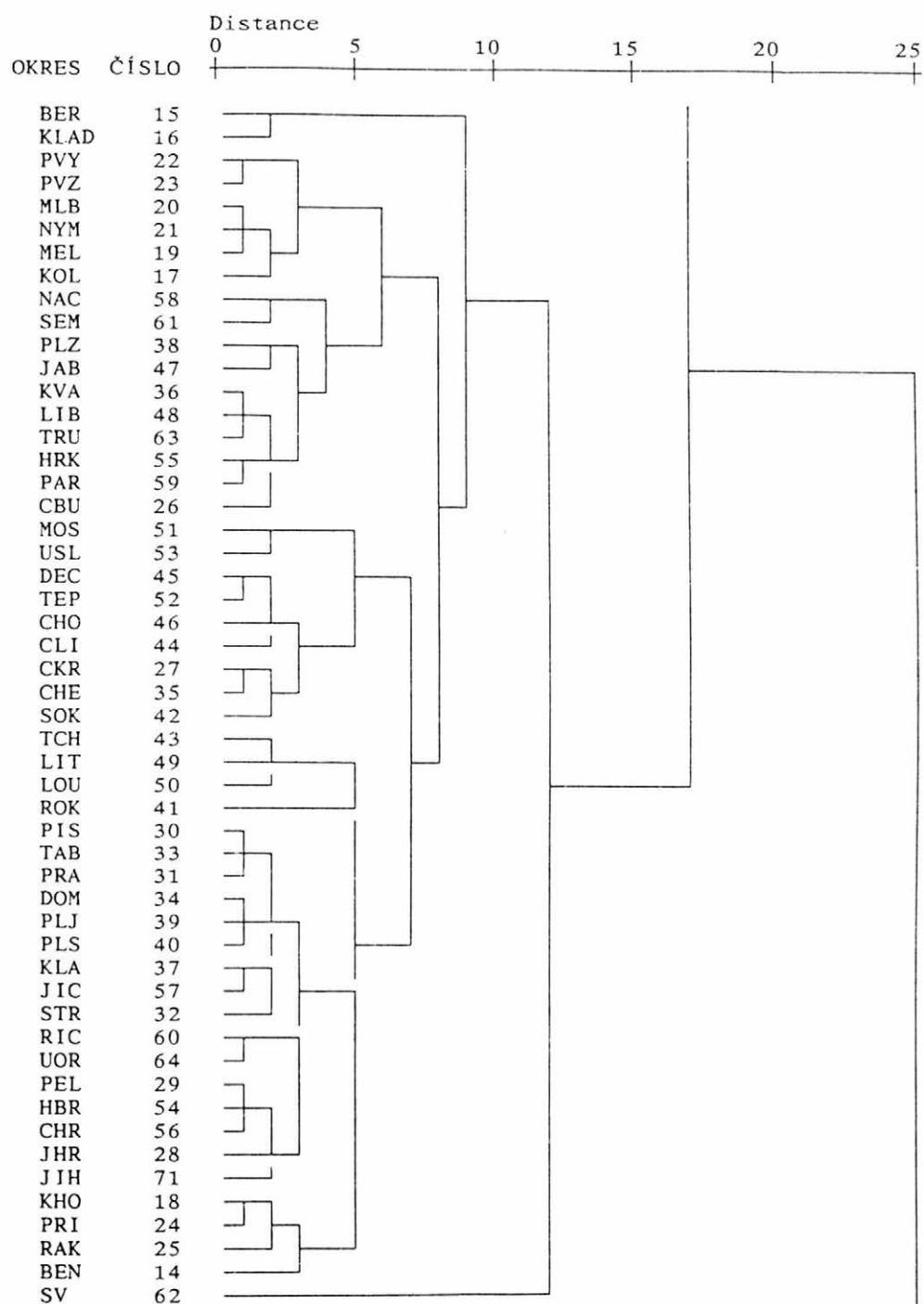
Obr. 4. Vnitřní uspořádání klastru Praha

Obr. 6. Vnitřní uspořádání klastru Morava

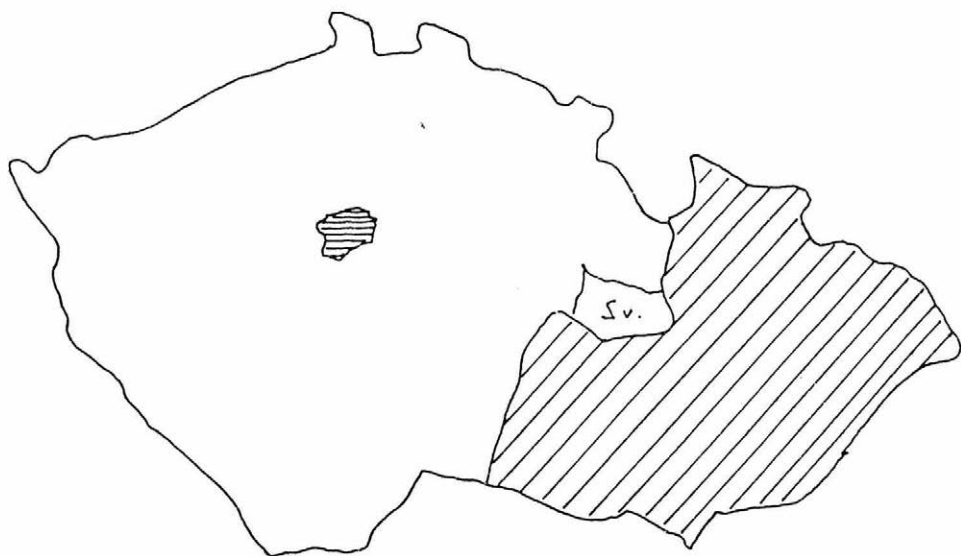

Obr. 5. Vnitřní uspořádání klastru Čechy

Zajímavé je ovšem i geografické zobrazení výsledků klastrové analýzy, která při hrubším členění vytvořila tři oblasti (kartogram 1):

Kartogram 1. Geografické zobrazení výsledků klastrové analýzy - hrubší členění

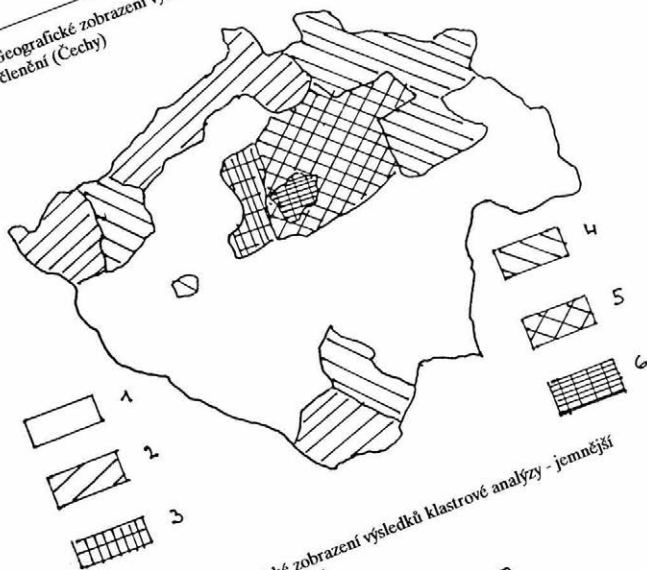
Při jemnějším členění je v Čechách kromě Prahy ještě 5 oblastí (kartogram 2):

1. ostatní okresy Čech, Jihlava, Svitavy
2. Cheb, Sokolov, Chomutov, Most, Teplice, Ústí nad Labem, Děčín, Česká Lípa a Český Krumlov
3. Beroun a Kladno
4. Karlovy Vary, České Budějovice, Liberec, Jablonec, Semily, Trutnov, Náchod, Hradec Králové a Pardubice
5. Praha východ, Praha západ, Mělník, Mladá Boleslav, Jičín, Nymburk, Kolín
6. Praha

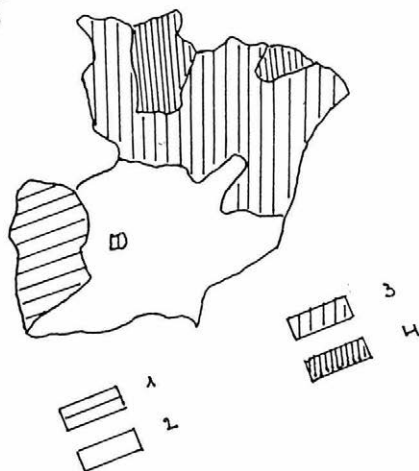
Na Moravě jsou tyto skupiny okresů (kartogram 3):

1. Žďár a Třebíč
2. Blansko, Prostějov, Kroměříž, Uherské Hradiště, Hodonín, Břeclav, Znojmo, Vyškov, Brno-venkov
3. Šumperk, Olomouc, Opava, Přerov, Zlín, Vsetín, Nový Jičín, Frýdek-Místek a Brno-město (!)
4. Bruntál, Ostrava-město a Karviná

Kartogram 2. Geografické zobrazení výsledků klastrové analýzy - jemnější členění (Čechy)

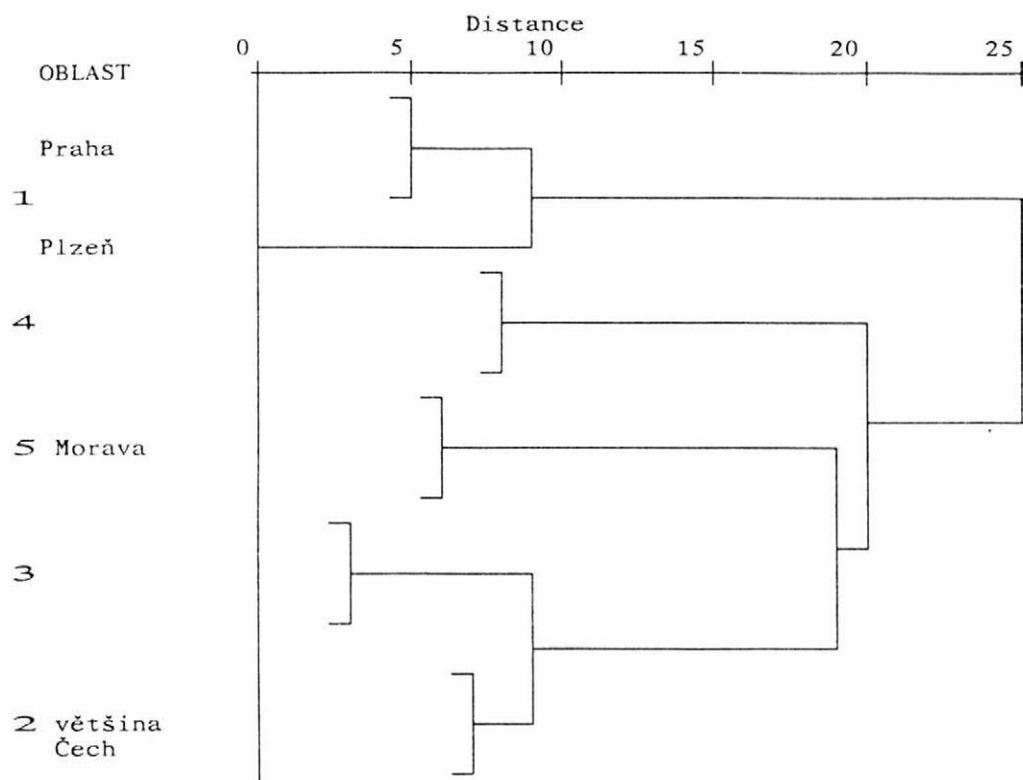

Kartogram 3. Geografické zobrazení výsledků klastrové analýzy - jemnější členění (Morava)

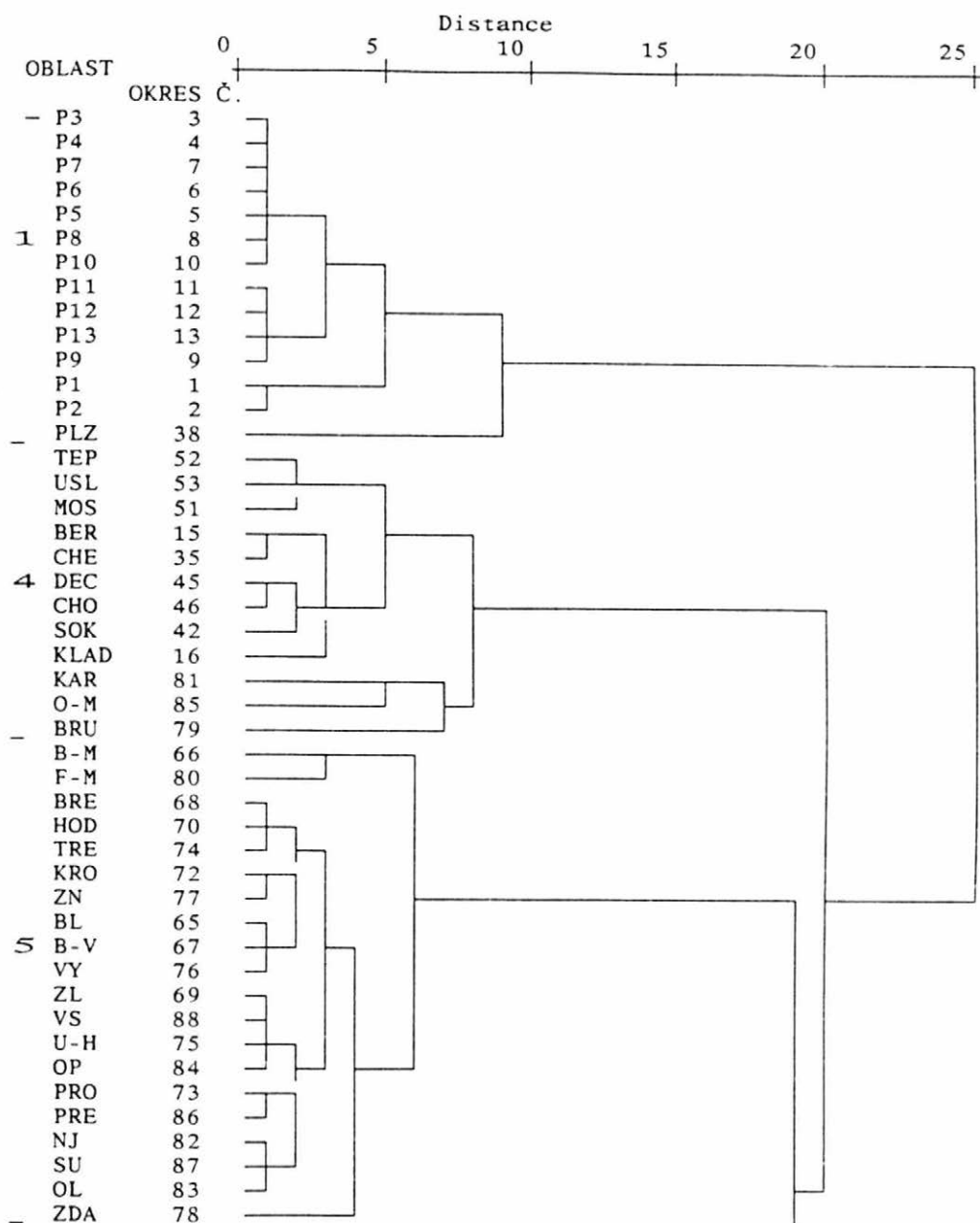

Dosud uvedené výsledky klastrové analýzy vycházely ze vstupních údajů o všech volebních výsledcích. Poněkud jinak vypadají závěry klastrové analýzy, použijí-li se jako vstup faktorová skóre, tedy lokalizace stran na faktorech jakožto, proměnných což má výhodu vzájemné nezávislosti proměnných - faktorů. Obr. 6-8 a kartogram 4 ukazují strukturu vzájemných vztahů oblastí a jejich vnitřní uspořádání. Určité odlišnosti v závěrech z obou postupů klastrové analýzy vybízejí k obezřetnosti při interpretování. Výsledky je třeba chápat především jako inspiraci k dalším úvahám, nikoli jako dokázané skutečnosti.

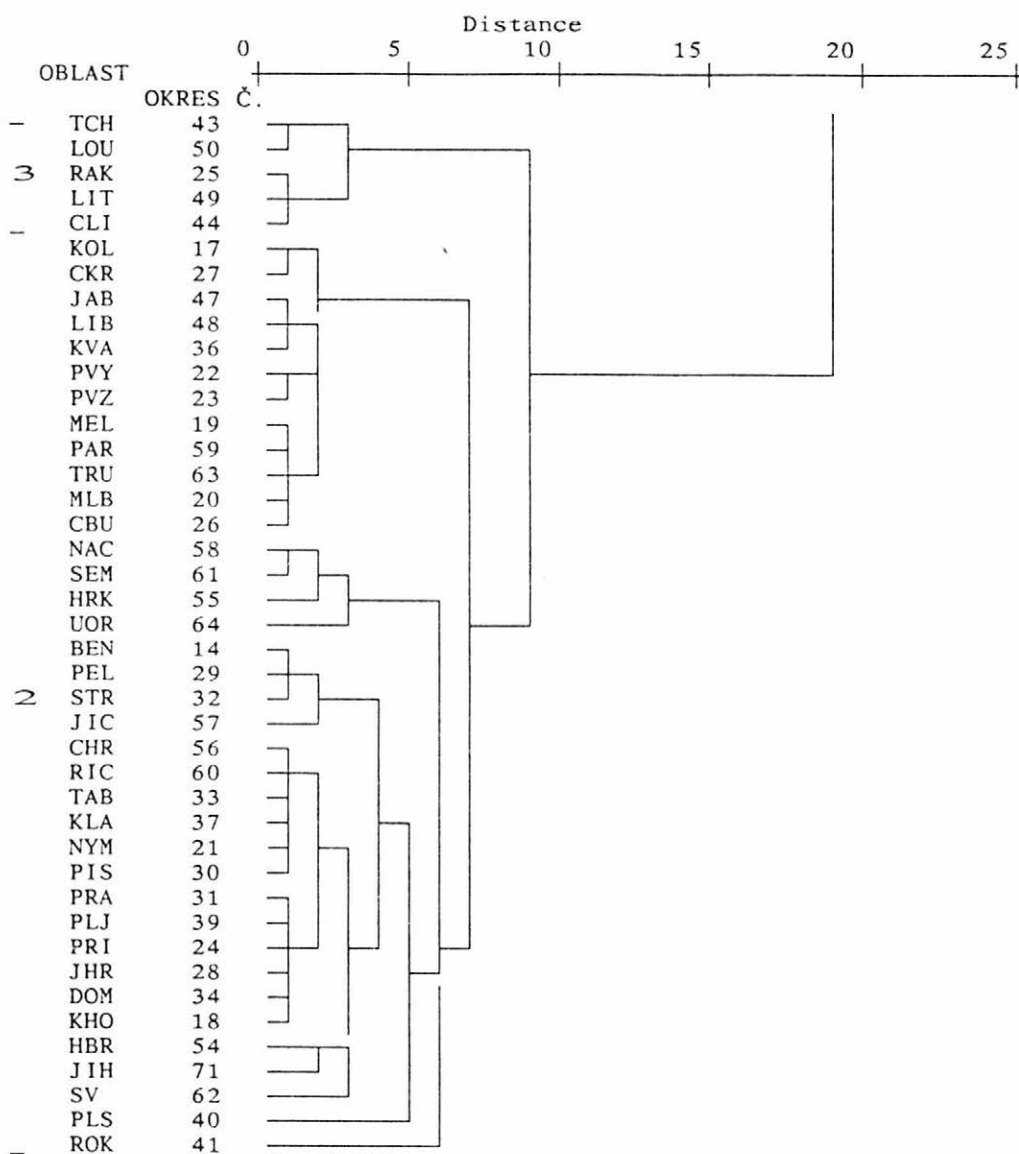
Obr. 7. Výsledky klastrové analýzy při výpočtu z faktorových skóre

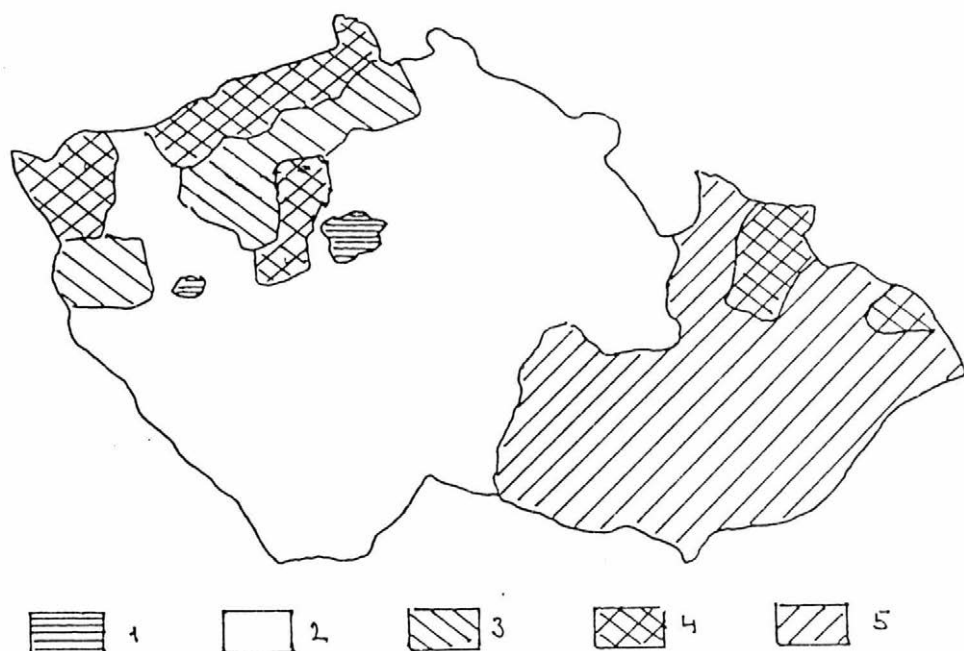
Obr. 8. Vnitřní uspořádání oblastí 1, 4, 5

Obr. 9. Uspořádání oblastí 2, 3

Kartogram 4. Oblasti 1 - 5

Těchto pět klastrů se zřetelně odlišuje relativními četnostmi hlasů odevzdaných pro jednotlivé strany (viz tabulka 4):

Tabulka 4. Relativní četnosti hlasů odevzdaných pro jednotlivé strany v klastrech 1 - 5

Strana	Klastr					Celkem
	1	2	3	4	5	
ODA	11,0	6,5	5,7	4,8	3,3	5,9
ČSSD	5,5	7,3	8,4	7,3	5,0	5,0
HSD	0,4	0,6	5,0	0,4	15,4	5,9
HDŽJ	3,3	4,0	4,9	5,0	3,0	3,8
KDU	2,8	5,7	2,7	2,2	10,5	6,2
ŠČPŽR	2,4	3,8	2,8	4,3	2,7	3,1
LSU	3,5	9,2	4,5	10,5	5,3	6,5
OH	8,1	4,7	4,1	3,6	3,3	4,6
SPR	3,5	5,7	8,9	8,0	5,7	6,0
KAN	3,9	3,4	2,1	2,1	1,8	2,7
LB	11,7	13,4	17,5	18,1	13,5	14,0
ODS	40,7	30,3	27,4	27,7	25,7	29,7
(OF)	63,7	44,9	29,3	38,2	33,1	42,9
LSU a ŠČPŽR	5,9	13,0	7,3	14,8	8,0	9,6
ČSSD a HDŽJ	8,8	11,3	13,3	12,3	8,0	10,3

Praha a Plzeň jsou tedy charakterizovány především vysokou preferencí (OF), druhý klastr nemá dominantního vítěze, třetí klastr má vysoký podíl LB, SPR a sociálních demokratů, podobně jako klastr čtvrtý, v němž mají své nejsilnější pozice LSU a ŠČPŽR, a konečně pátá oblast je charakterizována silným podílem HSD a KDU.

Některé souvislosti s vybranými sociálními charakteristikami okresů

Volební okresy se kryly s okresy jako jednotkami státní správy, o nichž existují údaje. Nasnadě je tedy otázka, zda a jak souvisejí počty hlasů odevzdaných ve volbách pro jednotlivé strany s těmito údaji. Pro tuto analýzu jsme zvolili jen několik znaků, použitých při sčítání lidu, jak jsme je převzali z předběžných výsledků sčítání lidu. Údaje o nezaměstnanosti v okresech jsme převzali z materiálů ministerstva práce a sociálních věcí.

Míra nezaměstnanosti koreluje pozitivně s počty hlasů pro Levý blok, ale poměrně nevýrazně ($r = 0,33$), silnější jsou korelace u KDU (0,46) a u HSD (0,47). Poměrně vysoké jsou negativní korelace u ODS, ODA, KAN a OH (které budeme dále označovat symbolem (OF)), a to od -0,55 po -0,68. Ostatní strany mají koeficient lineární korelace blízky nule. V pozadí zde patrně je stupeň urbanizace, jako ostatně u dalších znaků, jak jsme je vybrali z předběžných výsledků sčítání lidu. Bylo by ovšem ukvapené hned usuzovat, že rozdíly v míře nezaměstnanosti jsou příčinou volebních výsledků. Konstatujeme zde jen, že porovnání výsledků voleb s mírou nezaměstnanosti prokázalo značnou souvislost obou

proměnných. Bylo by třeba ještě dalšího zkoumání, aby se mohla formulovat hypotéza o příčinných vazbách. To přirozeně platí pro všechny zjištěné souvislosti.

Počty hlasů odevzdaných pro (OF) korelují pozitivně s průměrnou velikostí obce v okrese, s počtem telefonů na 1000 obyvatel a negativně s průměrnou velikostí bytu. Za povšimnutí stojí, že u velikosti obce a telefonizace tvoří protipól (OF) strany LSU a SČPŽR. Největší byty jsou u okresů s převahou venkovského osídlení, kde mají silné pozice KDU a HSD, proto je u nich vysoká pozitivní korelace.

KDU a HSD dostaly nejvíce hlasů v okresech, kde je vysoký podíl katolíků a naopak málo tam, kde hodně občanů uvádí, že jsou bez vyznání. U těchto dvou proměnných jsou si blízké korelace u stran OF a u dvojice ČSSD a HDŽJ. Okresy s vyšším podílem evangelíků se jen málo odlišují od ostatních okresů, zato vyšší podíl stoupenců Československé církve husitské dosti silně koreluje s příklonem k (OF), negativně pak s volbou HSD, KDU, ale také LB a SPR. Velmi zajímavé je, že rozlišení okresů podle podílu těch, u nichž nebylo náboženství zjištěno, diferencuje okresy dosti výrazně, ale hlavně jinak než u proměnné bez vyznání. Mezi těmi, kteří volili (OF), bylo jen málo těch, kteří svůj vztah k náboženství při sčítání lidu neuvedli, stoupenci HSD a KDU se zde chovali průměrně a stoupenci šesti zbývajících stran odmítli častěji než ostatní vyjádřit svůj vztah k náboženství.

Zajímavě souvisí výběr strany ve volbách s rozložením okresů podle migrace. Okresy s kladným saldem, tedy s převahou přistěhovalých nad odstěhovanými, se nadprůměrně často rozhodovaly pro (OF), ty, do nichž se málo přistěhovává, ale i málo vystěhovává, pro KDU a HSD a ty, odkud se mnoho lidí stěhuje, pro HDŽJ, ČSSD, LB a pro strany s podobnou orientací.

Vysoká porodnost je typická pro okresy, kde získaly hodně hlasů zvláště SPR a LSU a málo (OF). V okresech méně tolerantních k rozvodům, tedy s menší rozvodovostí, má mimořádně mnoho stoupenců KDU, ale v menší míře také HSD a LSU. Rozložení okresů podle sňatečnosti a úmrtnosti souvisí s výsledky voleb poměrně slabě.

V tabulce 5 jsou uvedeny velikosti korelačních koeficientů u některých proměnných. Korelace menší než 0,1 jsou vypuštěny.

Snad nejzajímavější, ale také interpretačně nejobtížnější, jsou souvislosti hlasů pro politické strany s podílem občanů ve vybraných věkových kategoriích. Volili občané ve věku od 18 let, proto můžeme jen nepřímou usuzovat, že tam, kde je hodně dětí do 14 let, bylo více mladých voličů. Strany (OF) mají negativní korelace u okresů podle podílu dětí do 14 let, pozitivní u okresů s vyšším počtem občanů v postaktivním věku. To se dá shrnout: preference (OF) ve volbách rostla s přibývajícím věkem. Jen u ODS můžeme odhadnout, že důvěra k ní poněkud ochabuje u nejstarších občanů. Opačný trend se vyskytuje jen u jediné strany: HSD má největší důvěru u mladých, s rostoucím věkem tato důvěra slábne.

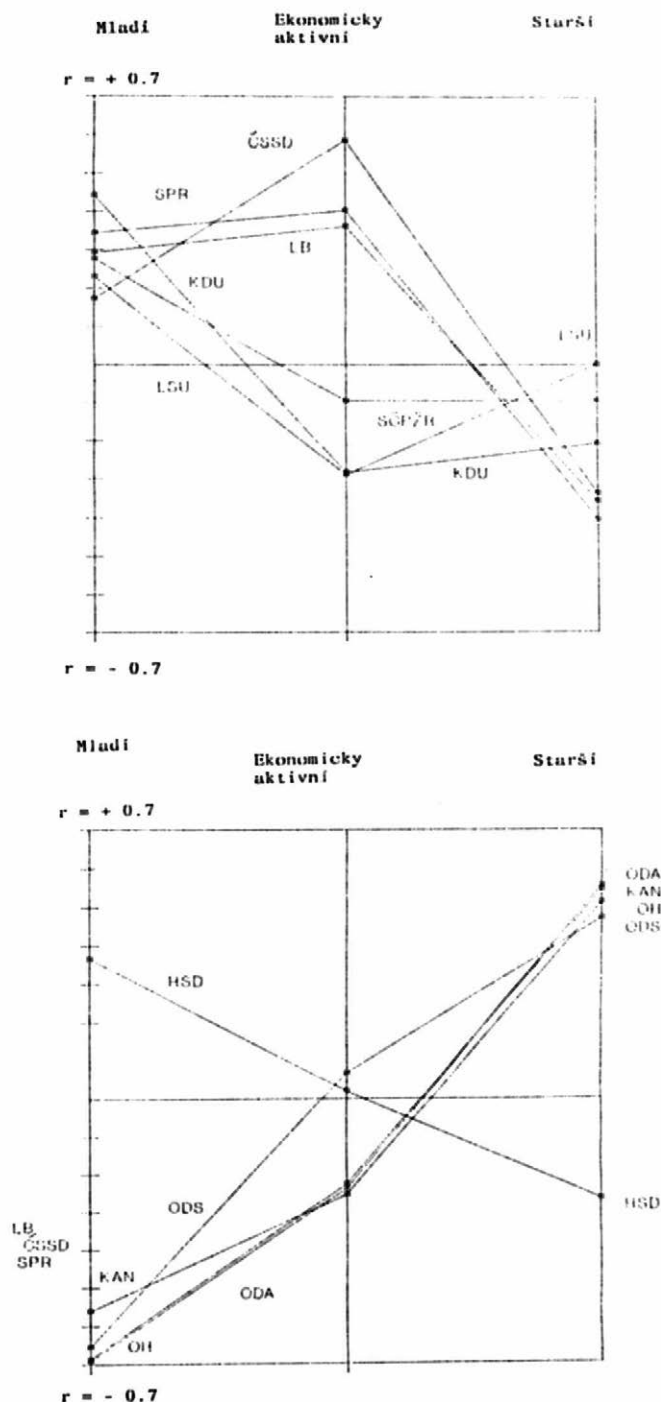
U ostatních stran se objevily nelineární trendy. ČSSD, LB a SPR mají nejvíce příznivců u ekonomicky aktivních občanů, naopak zrcadlový trend je u KDU, LSU a SČPŽR. Tyto souvislosti zobrazuje obr. 10.

Tabulka 5. Korelace počtu hlasů odevzdaných jednotlivým stranám
s vybranými charakteristikami okresů

vybrané charakteristiky okresů	Strana												
	ODA	ČSSD	HSD	HDZ	JKD	USČP	ŽRL	SU	OH	SPR	KAN	LB	ODS
míra nezam.	-0,56	0,46		0,46		0,17	-0,68	0,19	-0,56	0,33	-0,61		
průměrná													
vel. bytu	-0,59	-0,15	0,51	-0,11	0,73	0,25	0,26	-0,69		-0,53	0,16	-0,71	
telef. na													
1000 obyv.	0,59	-0,20	-0,28	-0,27	-0,42	-0,48	-0,45	0,78	-0,32	0,51	-0,33	0,76	
Prům. vel.													
obce	0,58	-0,34	-0,21	-0,30	-0,34	-0,46	-0,44	0,77	-0,40	0,43	-0,35	0,70	
bez vyznání	0,56	0,43	-0,65	0,52	-0,85			0,47	0,19	0,47	0,16	0,48	
katolíci	-0,54	-0,38	0,60	-0,51	0,77	-0,11	0,13	-0,42	-0,17	-0,45		-0,48	
husité	0,45		-0,47		-0,38	0,15		0,43	-0,23	0,57	-0,25	0,48	
evangelíci				-0,16	0,14	-0,11			-0,22		-0,19	0,10	
vyzn. nezj.	-0,35	0,45		0,46		0,47	0,40	-0,67	0,54	-0,36	0,50	-0,57	
saldo ¹	0,34	-0,31	-0,14	-0,32	-0,16	-0,26	-0,33	0,58	-0,34	0,39	-0,40	0,59	
přistěh.	0,39	0,23	-0,41	0,26	-0,59	0,14		0,32		0,27	0,11	0,36	
vystěh.	0,13	0,48	-0,30	0,51	-0,46	0,35	0,30	-0,14	0,30		0,42	-0,11	
zemřelí	0,48	-0,14	-0,33		-0,21	0,19	0,24	0,29	-0,19	0,28		0,14	
sňatky		0,27	-0,17	0,23	-0,21				0,22		0,30		
rozvody	0,33	0,46	-0,43	0,50	-0,76	-0,09	-0,25	0,31	0,36	0,21	0,24	0,39	
narození	-0,18	0,36	-0,26	0,38		0,76	0,73	-0,31	0,16		0,31	-0,45	

¹⁾ rozdíl mezi přistěhovalými a vystěhovalými

Obr. 10. Souvislost hlasů odevzdaných jednotlivým stranám s podílem občanů ve vybraných věkových kategoriích

Závěry

Faktorová analýza rozdílů v rozložení hlasů odevzdaných pro jednotlivé strany ve volbách do ČNR v roce 1992 zjistila, že chování voličů bylo názorově i územně strukturováno, a to výrazněji, než se běžně soudí v publicistice.

- 1) Politické strany jsou posuzovány v prostoru, který má tři výrazné dimenze. Analýza hlavních komponent určila, že tyto dimenze vyčerpávají postupně 36,2, 27,4 a 13,3 procent z celkové variance hlasování.
- 2) Největší přízeň získaly strany vzešlé z Občanského fóra - (OF). V očích voličů jsou spolu překvapivě úzce spojeny a jsou dosti jasně odděleny ode všech ostatních stran (první faktor).
- 3) (OF) nemá přímé oponenty. Strany, které se umístily blíže k opačnému pólu prvního faktoru, patrně nejsou vnímány jako protireformní (politicky i ekonomicky), ale jako strany sledující jiné cíle, snad tradiční (u člena vládní koalice KDU), "moravské" (HSD), jen u LB autoritativní, protireformní. (SPR si netroufneme charakterizovat.)
- 4) Nositelem typicky paternalistických tendencí se jeví být ČSSD, HDŽJ a LB na jednom pólu druhého faktoru (k nim se řadí i SPR). Ale: (OF) se zde jeví jako neutrální! A na druhém pólu jsou opět HSD a KDU!
- 5) Třetí faktor lze interpretovat jako polaritu státní intervence ve prospěch družstevního a drobného podnikání a lokálního patriotismu.
- 6) V lokalizaci stran do struktury volebního prostoru se jeví některé paradoxy, které patrně povedou k vnitrostranickým krizím nebo alespoň proměnám, ale také k posunům stran v tomto prostoru. Platí to zejména pro KDU a její účast ve vládní koalici.

Chování voličů podle okresů vykazuje značné rozdíly, z nichž vyplývá naléhavost vnitrostátního členění do regionů a na respektování přirozenosti tohoto členění.

- 1) Odlišují se tři velké celky: Praha, Čechy a Morava. Rozdíly uvnitř těchto tří celků jsou méně výrazné, ale i ty by měly být respektovány (např. severozápad Čech, sever a jih Moravy).
- 2) Rozdílnost okresů a oblastí lze vysvětlit jen odlišností subkultur, které ovlivňují jak voliče, tak strany. Činnost a prezentace politických stran se modifikuje pod vlivem subkultury v jednotlivých okresech a tak se zde vlastně prezentují odlišné strany odlišným voličům.
- 3) Z toho plyne, že chování voličů je značně lokálně determinováno. Mohou být takto determinováni přímo voliči nebo alespoň rádcové, k nimž se obracejí o radu. Účinnost volební kampaně nelze tedy proti účinnosti průběžné práce stran přeceňovat.

MIROSLAV GREGOR působil na katedře sociologie, sociální politiky a práce filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Publikoval články a skripta z oblasti metod sociologie a ze sociologie práce. Nyní je v důchodu.

LIBOR ČAHA je pracovníkem katedry sociologie, sociální politiky a práce filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Zabývá se využitím výpočetní techniky v sociologii a statistickým zpracováním dat.

Literatura

- Linhart, J., D. Holda 1970. "Faktorová analýza. Nematematický úvod do studia problému." *Sociologický časopis* 6: 575-592.
- Mareš, P., L. Musil, L. Rabušic 1992. *Vox populi, vox dei?* Brno: Filozofická fakulta MU.
- Politická orientace obyvatelstva ČR po volbách 1992. 1993. Praha: Středisko empirických výzkumů.
- Předběžné výsledky sčítání lidu, domů a bytů. 1992. Praha: Federální statistický úřad.
- Říčan, P., O. Hampejsová 1972. *Prolegomena k faktorové analýze*. (Skriptum.) Praha: SPN.
- Strmiska, Z. 1991. "Poznámky ke vztahu sociální struktury a politické kultury." *Sociologický časopis* 27: 397-424.
- Überla, K. 1976. *Faktorová analýza*. Bratislava: Alfa.
- Uchazeči o zaměstnání a volná pracovní místa k 31. 3. 1992. 1993. Praha: Ministerstvo práce a sociálních věcí.
- Výsledky voleb do FS a ČNR 5. a 6. června 1992, politické strany. 1992. Praha: Český statistický úřad.

Sociologický časopis

The Sociologický časopis (the Sociological Review) is a quarterly publication of the Institute of Sociology of the Czech Academy of Sciences. With contributions from both Czech sociologists and foreign authors, the journal focusses on the latest developments in the current transformation of Czech society and the other Central and Eastern European societies. Each issue contains around 144 pages of articles, reports on sociological research and methodological information as well as reviews of current titles, local news, information, debates and responses to recent contributions. Each article is accompanied by an abstract and a summary in English.

A selection of the most interesting articles appearing in this review is published in English in the Czech Sociological Review, a special biannual edition of around 144 pages.

The Sociologický časopis and the Czech Sociological Review are an invaluable source of up-to-date and informed analysis for social and political scientists, journalists, business people and any one with a special interest in the political and social developments in the Central European context.

A yearly combined subscription (Sociologický časopis and the Czech Sociological Review) costs \$88 (DM 150) for institutions, \$57 (DM 96) for individuals and \$34 (DM 58) for students. A subscription to the English edition alone costs \$30 (DM 50) for institutions, \$19 (DM 32) for individuals and \$12 (DM 20) for students. Please send your subscription orders and requests for individual issues to:

Sociologický časopis

Jilská 1

110 00 Praha 1

Česká Republika

tel. +42 2 24 22 08 42

fax +42 2 24 22 02 78

**CZECH
SOCIOLOGICAL
REVIEW**

Hudba jako šance

ELIŠKA NOVOTNÁ*

Katedra filozofie a sociologie Jihočeské univerzity, České Budějovice

Music As an Opportunity

Abstract: The musical education made available for visually-handicapped people by the Prague Conservatory and the Jan Deyl Vocational Tuner School trains and qualifies them as professional music teachers and tuners. About four hundred of the institute's graduates currently working in the former Czechoslovakia have thus been given an opportunity which is unique within Europe. The democratization and economic transformation of the society has placed this institute - its graduates, pupils and teachers - in new situations and has forced them to confront new and urgent questions. The sociological research on visually-handicapped music teachers and tuners examines the problems of their profession, their education and the relations amongst fellow students and colleagues, as well as the role music plays in their lives.

Sociologický časopis, 1993, Vol. 29 (No. 4: 517-524)

Vstup slepého houslisty na operní scénu v roce 1834 s dojemnou písní "Kde domov můj" tážající se, popisující a vzápětí nalézající odpověď nebyl extravagancí Tyla či Škroupa, ale odpovídal tehdejší situaci nevidomých harfenic, houslistů a harmonikářů procházejících hospodami a postávajících na nárožích ulic. Ona vstupní otázka nepozbyla s postupujícími desetiletími své naléhavosti, leč mýtus speciálních hudebních dispozic zrakově postižených doznal značných trhlín.

Situace: hudba jako profese

Nadále existují sociální skupiny zrakově postižených spjatých s hudbou svojí profesí. Jsou to především učitelé hudby základních uměleckých škol a ladiči (nevidomí, těžce a lehce slabozrací), absolventi Konzervatoře a ladičské školy Jana Deyla,¹ jichž působí na území bývalého Československa na čtyři sta. Hudební vzdělání jim umožňuje jedno z nejlepších možných existenčních uplatnění ve spektru povolání zúženém jejich handicapem. Čím dále hledíme do minulosti, tím omezenější byly pro zrakově postižené šance získat odborné středoškolské vzdělání a exkluzivita šancí obsazování sociálních pozic jako důsledek hudebního vzdělání je zřejmější. Jestliže se ve druhé polovině 20. století rozšiřují institucionální možnosti vzdělání zrakově postižených i mimo oblast hudby, pak faktické "ohrožení" této exkluzivity představuje až používání technických kompenzačních prostředků umožňujících razantní vstup do oblasti "černotisku",² což souvisí, právě tak jako rozšíření osobních počítačů, s polistopadovou situací společnosti. Tento vstup je

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Mgr. Eliška Novotná, katedra filozofie a sociologie Jihočeské univerzity, Jeronýmova 10, 370 01 České Budějovice.

1) Současný název původního Deylova ústavu pro slepé.

2) Typu Optacon, Heuréka.

ovšem zatím (vzhledem k ekonomické situaci naprosté většiny zrakově postižených a transformující se sociální péči, včetně státní) spíše proklamací než realitou, nedotkl se výrazně každodennosti handicapovaných a ohrožení této exkluzivity je spíše potenciální.

Jaká je ale skutečná role hudby v životě zrakově handicapovaných? Lze uzavřený svět zrakově postižených otevřít klíčem odborné kvalifikace a integrovat je tak do společnosti? Tyto a další otázky jsme si kladli ve výzkumu, který se dotýkal kvality života zrakově postižených.³ Nejsou to otázky nijak "akademické", představují současné dilema instituce, která takové hudební vzdělání poskytuje a která se nyní navíc ocitá v proměňující se sociální situaci.

Východiska: hudba jako rutina

Hudební vzdělání nevyhledali pouze nebo především zrakově postižení s pozitivním vztahem k hudbě a priori, talentovaní, s vyhraněným postojem k hudbě jako životní hodnotě. Toto konstatování opíráme především o subjektivní zkušenosti těch, kteří hudební vzdělání jako profesionální přípravu zrakově postiženým po léta poskytují:

1. Hudba byla pro zrakově postižené učitele hudby a ladiče v době, kdy se rozhodovali nebo bylo za ně rozhodováno, založit na ní životní existenci, prostředkem, jak získat sociální pozici. A to takovou, která je společností akceptována v síti sociálních pozic jako plnohodnotná, ve společenské struktuře funkční (a není tedy konstruována "na tělo" handicapovaným) a současně taková, která je společenstvím zrakově postižených vnímána jako prestižní.

Tato výchozí situace velké části zrakově postižených na začátku jejich středoškolského hudebního vzdělávání vyústila v jejich každodenní setkávání s hudbou v průběhu studia. Můžeme předpokládat proměny postojů k hudbě, ať již ve smyslu posilování, potvrzování postojů výchozí situace "hudba jako prostředek" (snad s větší pravděpodobností u "dřičů" škál a etud), či "hudba jako zdroj" (snad s větší pravděpodobností u talentovaných muzikantů), nebo ve smyslu zaplňování postojového kontinua mezi těmito extrémy. A můžeme předpokládat spolu s překonáváním technických překážek provozování hudby, že přibývaly pozitivní vazby vůči ní - jak se obecně má za to i u zrakově nepostižené populace. Koneckonců se svět hudby otevírá na začátku středoškolských studií ve věku vytváření hodnotových hierarchií;

2. Úspěšné studium hudby napomáhá vytvářet či potvrzovat pozitivní postoje vůči světu i vůči sobě samému a je zdrojem sebevědomí zrakově postiženého.

S ukončením studia se pro naprostou většinu hudebně vzdělaných zrakově postižených⁴ stabilizuje situace, v níž je hudba jejich zaměstnáním. Vyučují ji, hrají, opravují a ladí hudební nástroje;

³) Výzkum "Absolventi Deyláku", N = 202, sběr dat prosinec 1992: Jihočeská sociologická agentura pro Deylovu společnost.

⁴) Tj. pro 90 % absolventů Konzervatoře a ladičské školy Jana Deyla.

3. Hudba je pro zrakově postižené učitele hudby a ladiče spjata s jejich každodenní rutinní prací a představuje pro většinu z nich především životní existenci, obživu, jistotu. V "druhém plánu" se pak stává zdrojem uspokojení z toho, že obstál v sociální roli, která díky hudbě zajistila sociální pozici s možností sociálních kontaktů určitého typu a dostavuje se pocit sociální zakotvenosti.

Především tyto, ale i další výchozí úvahy byly vyjádřeny v hypotézách, pro jejichž ověřování jsme zvolili techniku standardizovaného rozhovoru, kdy jsme na téma "hudba" nasadili baterii otázek zahrnující i otázku otevřenou.

Ověřování: hudba jako prostředek a hudba jako zdroj

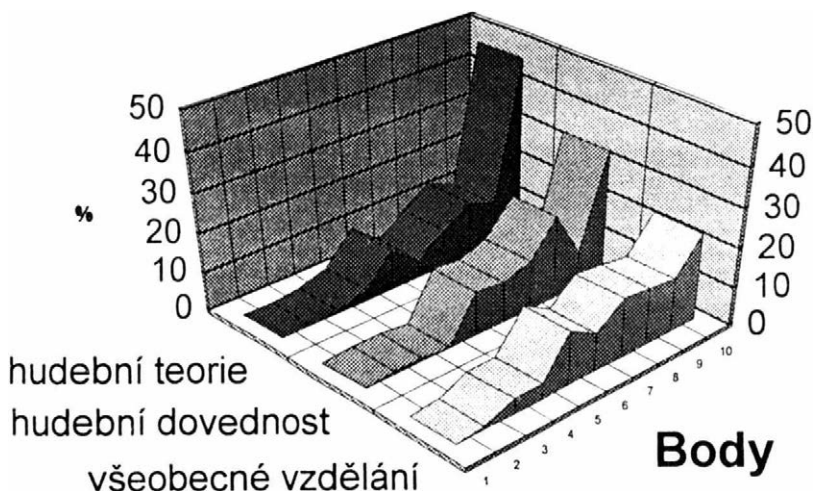
První ano: sebevědomí

Čím lépe se cítí být zrakově postižený učitel hudby nebo ladič hudebně vzdělán, tím významnější roli přikládá ve svém životě hudbě.

Zdůrazňujeme "cítí být", neboť se pohybujeme v rovině subjektivních výpovědí a případná komparace s objektivními indikátory vzdělanosti této sociální skupiny by mohla dát vzniknout zcela jinému zobrazení tohoto sociálního jevu. Faktem je, že výrazná dvoutřetinová většina hodnotí své vlastní vzdělání pouze v horní polovině desetibodové vzestupné škály a čtvrtina považuje svoje hudební vzdělání za "špičkové".

A zdůrazňujeme "hudebně vzdělán", přičemž tento pojem ještě specifikujeme na hudebně teoretické vzdělání, protože je to právě sebehodnocení tohoto aspektu získaného vzdělání (a nikoliv hry na nástroj, resp. zpěv nebo všeobecného vzdělání), které je zdrojem jeho sebevědomí a které statisticky významně souvisí s jeho dalšími postoji.

Graf č. 1

První ne: sociální pozice

Ustavičné vstupování do světa hudby v době studií a poté i profesionálně zatlačilo sociální funkci hudby (dominující výchozí situaci počátku středoškolských studií většiny budoucích učitelů hudby a ladičů) do pozadí. Ať už nyní učitelé hudby a ladiči vnímají hudbu jako hodnotu svého života jakkoliv významně,⁵ vstoupila do něj a stala se jeho součástí do té míry, že si 90 % z nich nedovede svůj život bez hudby představit - i v té hypotetické situaci, kdy by nebyli zrakově postižení.

Druhé ano: sociální kontakty

Čím lépe se cítí být zrakově postižený učitel hudby nebo ladič hudebně vzdělán, tím pravděpodobněji rozšiřuje svoje sociální kontakty mimo společenství zrakově postižených a tím pravděpodobněji považuje svoje pracovní kontakty (s kolegy, žáky, jejich rodiči, nadřízenými) za neproblematické. Čím si je v hudbě "jistější", tím více spoléhá na pomoc zrakově nepostižených kolegů a čím je jeho sebevědomí menší, tím častěji se obrací o pomoc na osoby či instituce spojené s jeho smyslovým handicapem (bývalé spolužáky, školu, organizace).⁶ Asi 70 % zrakově postižených učitelů hudby a ladičů považuje za osoby sobě nejbližší (což jsou současně také osoby nejčastějších kontaktů) osoby zrakově nepostižené. Jak pro ně, tak i pro ty, kteří považují za osoby sobě nejbližší stejně postižené, se ukazuje být jednoznačně dominantním kritériem sociálních kontaktů hudební vzdělání - intenzivnější kontakty s hudebně nevzdělanými osobami, ať jsou či nejsou zrakově postižení, jsou v podstatě stejně výjimečné.

Druhé ne: obživa

Hudbu prioritně jako rutinní každodennost poskytující živobytí vnímá pětina zrakově postižených učitelů hudby a ladičů. Jsou to především nejméně zrakově postižení, tedy nikoliv nevidomí nebo těžce slabozrací, ale tzv. lehce slabozrací. Nicméně i v této skupině jsou nikoliv ojedinělé výroky propojující racionální uvažování s emotivním vnímáním typu "hudba je pro mě chleba, který mě živí a který mám ráda".

Vsuvka: psychoterapeutická funkce hudby

Čím je tedy hudba pro zrakově postižené "hudební profesionály", jakou je pro ně životní hodnotou, jaká je její funkce v jejich životě?

Pro nejpočetnější skupinu, třetinu z nich, je prioritní terapeutická funkce hudby. V souvislosti s hudbou jsou uváděny pojmy "příjemnosti, odpočinek, pohoda, uspokojení, požitek, vnitřní klid". Tuto funkci plní hudba pravděpodobněji pro ženy než pro muže a také pravděpodobněji pro nevidomé než slabozraké. Nejvýznamnější je psychoterapeutická funkce hudby pro nevidomé učitelky.

⁵) Průměrně hodnotou bodu 8,2 na desetibodové vzestupné škále.

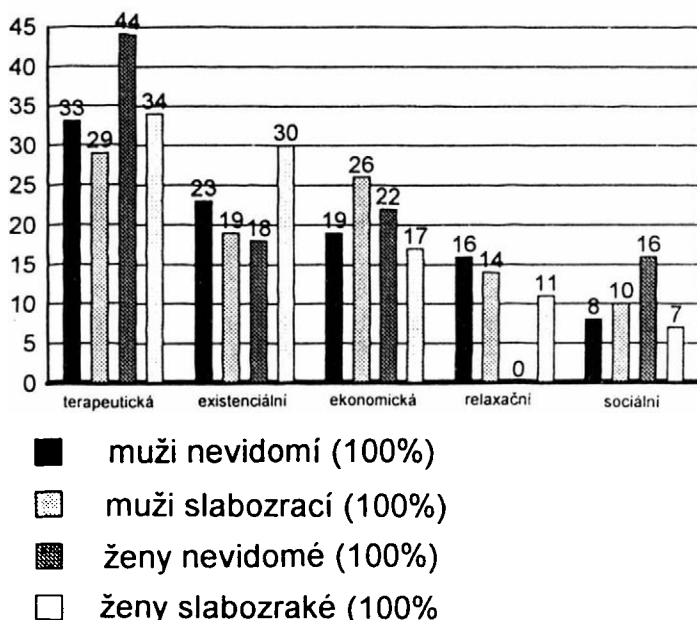
⁶) V takové situaci se nejčastěji nenacházejí lehce slabozrací a nevidomí, ale zejména těžce slabozrací (jejichž problémy se i v jiných souvislostech ukázaly být specifické).

Typické jsou výroky: "odreagování se od starostí, člověk se přenesle někam jinam", "dodává mi energii, povzbuzuje mě", "požitek z poslouchání", "je mi odpočinkem, radostí".

Obě další skupiny představují vždy asi pětinu zrakově postižených učitelů hudby a ladičů. Jedna tato skupina je tvořena těmi, kteří staví hudbu na špičce pomyslného žebříčku svých životních hodnot slovy "všechno, moc, smysl života, poslání". Oč méně často používají ženy pojem "všechno", o to více používají pojmy "moc, hodně" a tuto nuanci za všechny dokumentuje výrok jedné z nich: "vždycky pro mne znamenala moc, ale věděla jsem, že hlavní budou děti". Tato existenciální funkce hudby dávat smysl životu, je nejvýznamnější pro slabozraké učitelky hudby. Typické výroky: "můj smysl života", "všechno, stále hudbou žiji", "dá se pro ni žít, i kdyby člověk neměl nic jiného". Druhá skupina vnímá jako prioritní ekonomickou funkci hudby - živitelky. Jsou to především slabozrací učitelé hudby, pro které je hudba "práci, zaměstnáním, obživou, finanční jistotou". Typické výroky: "živím se tím", "samozřejmě zdroj obživy", "hmotné zabezpečení".

A konečně vždy asi desetina zrakově postižených učitelů hudby a ladičů vnímá jako dominantní funkci hudby ve svém životě funkci sociální a funkci relaxační náplně volného času. Pro ty, kteří považují hudbu za "hobby, zálibu, koření života" jsou typické výroky "příjemný koníček", "je to zábava". Tímto způsobem vnímají hudbu spíše muži než ženy, a to slabozraké ženy, protože u nevidomých učitelek hudby je takový postoj zcela vyloučen. Přitom právě ony jsou nejpravděpodobnějšími autorkami výroků: "kontakt s lidmi", "uplatnění ve společnosti", "otevřít cestu k lidem", indikujícími sociální funkci hudby v jejich životě.

Graf č. 2

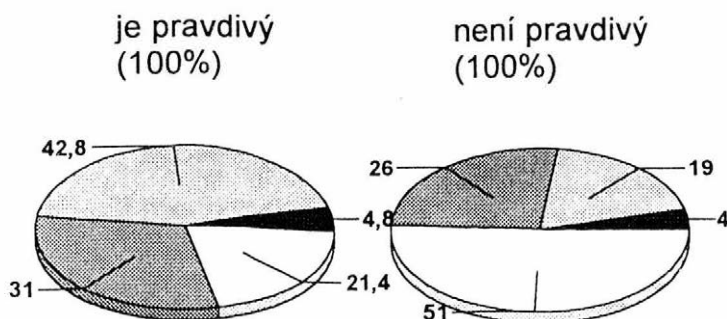

Třetí ne: mýtus

Ačkoliv se slovo "dřina" vyskytuje ve slovníku učitelů hudby a ladičů v souvislosti s jejich hudebním vzděláváním celkem běžně, přesto třetina z nich považuje mýtus zvláštních hudebních dispozic zrakově postižených oproti zrakově nepostiženým za pravdivý. Souvislost postojů k tomuto mýtu je zřetelná s intenzitou identifikace se společenstvím zrakově postižených vůbec. Ti učitelé hudby a ladiči, kteří se svými kontakty neuzavírají do společenství zrakově postižených, ustupují také od tohoto mýtu, a to především tehdy, identifikují-li se současně se společenstvím hudebně vzdělaných. Následující graf je možno považovat jak za ilustraci sebepotvrzování mýtu uzavřených společenství, tak v obecné rovině za exemplární ilustraci souvislosti mýtu a poznání.

Graf č. 3

Mýtus o zvláštních vlohách zrakově postižených pro hudbu:

osoby zrakově postiženému nejbližší jsou:

- zrakově postižení, hudebně nevzdělaní
- ▒ zrakově postižení, hudebně vzdělaní
- ▓ zrakově nepostižení, hudebně nevzdělaní
- zrakově nepostižení, hudebně vzdělaní

Všuvka: metodická

Jak je asi z dosavadního textu zřejmé, interpretujeme nejen data získaná kvantitativním zpracováním, ale také poznatky kvalitativní analýzy výpovědí. Výpovědi jsme získali otevřenou otázkou a pro takovou otázku jsme se rozhodli z těchto důvodů:

- akceptováním pojmu "svět hudby", tedy světa prožitků a emocí;
- akceptováním širšího pojmu "hudba", od žáčka předhudební výchovy po koncertního mistra či skladatele, od hráče po posluchače, "od Vlacha po Bacha";

- předpokladem relativně vysokého procenta těch respondentů, kteří s rozmanitých důvodů odmítnou vypovídat o svých emocionálních zkušenostech s hudbou a předpokladem, že toto procento s mírou otevřenosti otázky klesá;
- ve snaze postihnout "slovník" a frekvenci slov spontánně použitých ve spojení "hudba v mém životě";
- při vědomí výchozích úvah, neopravňujících nás ke kvalifikovanému "uzavření" takové otázky.

Tazatelé zaznamenávali doslovné znění spontánních odpovědí⁷ na otázku: "Zapomeňte chvilku na své každodenní starosti a pokuste se zamyslet nad rolí hudby ve Vašem životě - co pro Vás hudba znamená?" Protože odpovědi asi třetiny respondentů byly tvořeny dvěma výroky,⁸ shromáždili jsme 269 výroků, které jsme podrobili systematické obsahové analýze.

Pro otevřenou otázku jsme se rozhodli při znalosti úskalí, které s sebou nese jak její kladení, tak následná analýza odpovědí a data interpretujeme při vědomí metodické skepse k respondentově výpovědi.

Třetí ano: pozitivní svět

Kromě předchozích poznatků přispěla k ověření naší hypotézy o hudbě vytvářející či potvrzující pozitivní postoje vůči světu i vůči sobě samému právě analýza slovníku výroků. Z několika desítek pojmů, které výroky obsahovaly, uvádíme ty, které se vyskytly minimálně pětkrát.

Tabulka 1. Frekvence pojmů

pořadí frekvence pojem

1.	58	relaxace (odreagování, odpočinek, uvolnění, uklidnění)
2.	52	život (životní, žít)
3.-4.	23	smysl, všechno (podstata, nejdůležitější)
3.-4.	23	záliba (koníček, hobby, potěšení)
5.	21	obživa (chléb, živobytí, výdělek, finanční zajištění)
6.	17	zaměstnání (job)
7.	16	mít rád (láska)
8.-9.	15	člověk (lidé, zlidšťuje)
8.-9.	15	práce (pracovat)
10.	10	naplnění (vyplnění)
	5-9	časové obohacení nehmotné, poslech, povolání, radost, starost, zážitek, zdroj.

Povšimněme si jak "špičkového" umístění pojmu "život", tak "středového" umístění pojmu "obživa", neboť obě tato umístění korespondují s předchozími

⁷⁾ Instrukce zněla: "zapište spontánně pronesené první věty, výrazy, slova, neupravujte, netlumočte jejich obsah, pište doslovné znění" a zápis byl omezen prostorem tří řádků.

⁸⁾ K definování výroků jsme dospěli při kategorizaci výpovědí.

poznatky. Především však zaznamenejme celkové pozitivní vyznění tabulky dané charakterem pojmů včetně obou nejfrekventovanějších.

Závěr: SWB¹⁰

Hudební vzdělávání zrakově handicapovaných na Konzervatoři a ladičské škole Jana Deyla, které jim přináší kvalifikaci pro zastávání sociálních pozic učitelů hudby a ladičů, je sociálně zakotvuje ve struktuře společnosti. Protože jim je toto vzdělání poskytováno po několik generací jako exkluzivní šance získání odborného vzdělání,⁹ nemůžeme potvrdit ani vyvrátit tvrzení, že sociální kotvou je pro ně odborné vzdělání jako takové ze zásady. Můžeme to pouze předpokládat a mít na mysli, že pro ověření takové hypotézy se nám otevírá prostor spolu s rozšiřováním dosud velmi zúženého spektra sociálních šancí zrakově postižených průnikem nových technických zařízení.

Hudba je však pro zrakově handicapované nejen prostředkem legitimního obsazování sociálních pozic a navazování sociálních kontaktů. Současně je pro ně zdrojem konsenzuálního vnímání sebe a světa, pocitů "je mi dobře na světě" a těmito šancemi je hudba pro nevidomé a slabozraké unikátní.

ELIŠKA NOVOTNÁ přednáší od roku 1990 sociologii na Jihočeské univerzitě, kde vede kursy sociologických teorií, výzkumu, kvality života a sociologických aspektů urbanismu. Sociotechnickými doporučeními v závěru empirických výzkumů vstupuje do řešení aktuálních problémů především v jižních Čechách. V období 1970-1989 působila z důvodů politické perzekuce mimo obor, pracovala většinou manuálně a sedm let byla sociální pracovnící ve škole pro zrakově postiženou mládež.

¹⁰) "Subjective well-being", tj. SWB.

⁹) Tato česká tradice nemá v Evropě a pravděpodobně ani ve světě obdoby.

Za Bohumilem Jungmannem

Zarmoutila nás zpráva o odchodu ředitele Institutu pro výzkum veřejného mínění v Praze Bohumila Jungmanna. Zesnulý český sociolog se narodil v Plzni v roce 1940. Vystudoval filozofickou fakultu Univerzity Karlovy v Praze v oboru historie. Pracoval v letech 1963-1969 na Ústavu sociálně politických věd téže univerzity. (Z toho školní rok 1965-1966 věnoval studijnímu pobytu v Kolíně nad Rýnem pod vedením profesorů R. Königa a E. Scheucha.) Na ústavu byl jedním z klíčových pracovníků týmu pro výzkum sociální stratifikace a mobility československé společnosti. Po administrativním rozpuštění ústavu tzv. normalizačním režimem přešel v roce 1969 do Ústavu (později Kabinetu) výzkumu veřejného mínění. V roce 1973 byl přijat do pražské pobočky Ústavu práce a sociálních věcí. V ní působil až do roku 1990. V souvislosti s polistopadovou demokratizací veřejného života i české sociologie se na základě konkursního řízení stal ředitelem obnoveného Institutu pro výzkum veřejného mínění při statistickém úřadu. Zemřel po těžké a dlouhé chorobě ve věku 53 let.

Bohumil Jungmann vstoupil do české sociologie jako nováček v šedesátých letech, tedy v období jejího nového rozmachu naplněného dobrou vůlí zjistit a vyslovit pravdu o tehdejší společnosti a jejích problémech. Byl vzděláním historik (což přispělo k vytržení jeho smyslu pro empirickou přesnost sociologického zkoumání a pro dynamiku sociálních jevů), avšak základy sociologické teorie i metodologie empirického výzkumu zvládl v neobyčejně krátké době.

Ve věku, kdy se absolventi sociologie obvykle teprve doučují řemeslu, se již platně podílel - především z hlediska teoretického - na vytvoření projektu prvního reprezentativního výzkumu sociální stratifikace a mobility v zemích se státně socialistickým režimem v roce 1967. [1] Pro publikaci v knize *Československá společnost* (1969) napsal kapitolu analyzující tehdejší sociální realitu z hlediska původního a dodnes přínosného konceptu složitosti práce. [2, 3] Vypracoval definici sociologické verze tohoto konceptu, jeho metodologické určení a postupy jeho operacionalizace. V průběhu výzkumu zabezpečil jeho přesné uplatnění a podal brilantní analýzu shromážděných empirických dat. Právě Jungmannem propracovaný koncept složitosti práce umožnil podrobit seriózní sociologické kritice tehdy vševládou dogmatickou představu o rozhodujícím významu tzv. neantagonistických třídních vztahů. B. Jungmann se stal rovněž autorem dodnes jediné naší závažnější studie o percepci sociální struktury, o "obrazu společnosti". [4] Empirický výzkum této problematiky uskutečnil ještě jednou na sklonku šedesátých let. [5] Pro oba tyto směry jeho práce je kromě originality celkového řešení příznačné také spojení erudovaného teoretického přístupu s novátorstvím i akribií empirického popisu a interpretace dat. Zhodnocení dat ze stratifikačního a mobilitního výzkumu se věnoval i po nástupu normalizačního režimu, kdy to bylo již spjata se zjevnými riziky. [6, 7] V kontextu koncepční kritické analýzy vývoje státně socialistické sociální struktury spolupracoval také na explicitní - a prakticky jediné - sociologické kritice horlivě propagované, avšak

vědecky i společensky dvojznačné koncepce vědecko-technické revoluce, jež podle jeho názoru ignorovala objektivní překážky vývoje vědy a techniky vytvářené tehdejšími sociálními systémy. [8] Svou činnost ve stratifikačním výzkumu uzavřel svou účastí na obnovených koncepčních diskusích v letech 1987-1989 a na společné stati skupiny autorů knihy *Československá společnost*, která mohla spatřit světlo světa až v roce 1990. [9]

Bohužel, slibné dílo, které v šedesátých letech stačil B. Jungmann vykonat, bylo po porážce Pražského jara přerušeno surovým zásahem normalizačního režimu. Pro věrnost závěrům svých kritických analýz společenské reality, demokratickým i meritokratickým myšlenkám, jež z nich rezultovaly, jakož i přátelstvím uzavřeným při týmové spolupráci, ztratil možnost působení v univerzitní či akademické sociologii, příležitost k publikaci svých prací i přístup k zahraničním kontaktům. Krátká doba, po kterou tehdy působil ve výzkumu veřejného mínění byla pro něj příležitostí si osvojit specifiku tohoto oboru, v němž uplatnil svou vědeckou sociologickou erudici i bohaté zkušenosti z univerzitního vědeckého výzkumu. [10] Není proto divu, že hned také přispěl svým výrazným osobním podílem k vysoké úrovni tehdejších stále ještě vpravdě nezávislých výzkumů, [11-14] včetně několika z nich, jimiž pokračovaly ve své výzkumné práci týmy rozebrané normalizačním režimem. [5, 15-17]

Ve svém pozdějším působení ve Výzkumném ústavu práce a sociálních věcí vnášel B. Jungmann znovu svůj osobitý přínos erudovaného a zkušeného sociologa, tentokrát do řady kolektivních studií tohoto pracoviště, v nichž se v dosti pestrém tematickém záběru naskýtal možnost zachycení a aspoň omezené publikace pravdivých informací o některých aspektech života společnosti sedmdesátých a osmdesátých let. Viz např. [18-21]. Zvláštní řadu Jungmannových prací představuje jeho aktivní a koncepčně i metodologicky významná účast na komplexních sociokulturně pojatých empirických výzkumech teritoriálně podnikové sféry v sedmdesátých a osmdesátých letech. Viz [22-26].

Byli jsme všichni rádi, že se Bohumil Jungmann, poměrně mlád a připraven k nové tvůrčí práci, dočkal uznání své erudice, svého vědeckého přínosu rozvoji české sociologie i svého občanského postoje tím, že byl postaven do čela Institutu pro výzkum veřejného mínění, znovu založeného jakožto instituce funkčně oprávněná v demokratických polistopadových poměrech. Dostal tak příležitost uplatnit své koncepce a plány budoucího rozvoje české sociologie a výzkumu veřejného mínění, které intenzivně promýšlel a o kterých s kolegy diskutoval v osmdesátých letech. Za několik let svého působení na tomto poli vytvořil se svými spolupracovníky moderně pojatý ústav výzkumu veřejného mínění, soustavně a pružně fungující na dobré, mezinárodně srovnatelné úrovni. Pod jeho vedením našel ústav svou specifiku a dokázal uhájit své odborné postavení i v konkurenci několika dalších nových institucí daného oboru. Rostoucí prestiž výsledků šetření, která institut produkuje, jistě souvisí s tím, že jeho ředitel dokázal spolu s péčí o technicko-odbornou úroveň rutinních činností osobně přispět k originalitě a pestrosti tematiky výzkumů, zejména pak k jejich vědecké serióznosti a z ní plynoucí objektivitě.

Měli jsme v posledních letech několikrát příležitost obdivovat i zmužilost, s níž hájil a úspěšně prokázal objektivitu poznatků, k nimž výzkum veřejného mínění přičleněný ke státní statistice dospěl. Nebylo pro něj vždy lehké přesvědčit adresáty poskytované informace, že právě objektivita informace o veřejném mínění je jedním z konstitutivních pilířů moderní pluralitní demokracie.

Jeho výroky roztroušené v četných interview poskytnutých různým časopisům, jsou v tomto směru jednoznačné: "Naše společnost stojí před úkolem pomoci lidem stát se dobře informovanými, svérávnými občany... Takový občan má nárok na to, aby byl informován, jak jeho spoluobčané smýšlejí, a aby si s nimi mohl porovnat svůj názor." [27] "...my jako institut nepodléháme žádné politické straně či kterékoli politické orientaci, ani vládě. Ke všem... se chováme stejně. Všichni dostávají stejné informace, a to současně s veřejností." [28] "Jsou situace, kdy se některým politikům nebo uskupením naše výsledky nelíbí. Pokud nám to dají najevo..., snažíme se jim vysvětlit, že objektivní data jsou pro ně cennější než nevědomost." [29] Soudím, že jsou to výroky logicky a důstojně završující vědeckou i celou životní dráhu významného českého sociologa, jímž Bohumil Jungmann nesporně byl. Je velkou ztrátou pro naši sociologii, že mu předčasný odchod zabránil, aby v jejich duchu mohl dále pracovat. A je nenahraditelnou ztrátou pro mnohé z nás, kteří jsme jej blíže znali a patřili k jeho přátelům, že se s tímto citlivým, inteligentním, noblesním a milým člověkem již nesetkáme.

Pavel Machonin

Odkazy na práce, jejichž autorem nebo spoluautorem je B. Jungmann:

1. 1967. "Sociologicko-statistické výběrové šetření vertikální sociální diferenciace a mobility obyvatelstva ČSSR." (Spolu s P. Machoninem, M. Petrusem, Z. Šafářem.) *Sociologický časopis* 3: 670-702.
2. 1969. "Složitost práce jako rozměr diferenciace společnosti a individuální šance." Pp. 171-209 in *Československá společnost. Sociologická analýza sociální stratifikace*, ed. by P. Machonin. Bratislava: Epona.
3. 1965. "Sociální diferenciace socialistické společnosti a diferenciace v charakteru práce." (Spolu s P. Machoninem.) *Sociologický časopis* 1: 656-666.
4. 1969. "Sebeidentifikace a sebehodnocení." Pp. 351-376 in *Československá společnost. Sociologická analýza sociální stratifikace*, ed. by P. Machonin. Bratislava: Epona.
5. 1969. *Představy o společenském rozvrstvení*. Praha: ÚVVM.
6. 1969. "Prestiž povolání v Československu." In *Příspěvky k sociologické analýze sociální stratifikace*, ed. by J. Alan. Praha: UK.
7. 1972. "Intergenerační mobilita v profesionální sféře." In *Sociální a profesionální mobilita pracujícího obyvatelstva ČSSR*, ed. by V. Rollová. Bratislava: ČSVÚP.
8. 1968. "Vědeckotechnický pohyb a náš soudobý sociální systém." (Spolu s P. Machoninem.) *Sociologický časopis* 4: 427-441.
9. 1990. "Československá společnost po dvaceti letech." (Spolu s J. Alanem, P. Machoninem, R. Roškem, Z. Šafářem, J. Večerníkem.) *Sociologický časopis* 26: 129-145.
10. 1972. "Možnosti víceúrovňové analýzy ve výzkumu veřejného mínění." In *Společenský význam výzkumů veřejného mínění*. Praha: ČSSoS.
11. 1972. *Představy mládeže o práci a povolání*. Praha: ÚVVM ČSAV.

12. 1972. *Představy o životě a práci.* Praha: ÚVVM ČSAV.
13. 1972. *Představy o ideální práci.* (Spolu s L. Kalinovou.) Praha: ÚVVM ČSAV.
14. 1973. *Názory na současnost.* Praha: KVVM.
15. 1972. *Pražané o bydlení a výstavbě.* (Spolu s P. Machoninem a J. Večerníkem.) Praha: Sportunion.
16. 1973. *O bydlení a výstavbě.* (Spolu s P. Machoninem.) Praha: Sportunion.
17. 1974. *Cestování a rekreace.* (Spolu s P. Machoninem.) Bratislava: VÚCR.
18. 1980. *Systém sociálních informací, jejich analýza a využití při plánování sociálního rozvoje pracovních kolektivů.* Praha: ČSVÚPSV.
19. 1987. *Rozvoj efektivních forem sociální péče o staré občany.* (Spolu J. Douchovou a H. Kasalovou.) Praha: VÚSRP.
20. 1987. *Podmínky života a uspokojování základních životních potřeb tělesně postižených dětí, mládeže a dospělých v ústavech sociální péče.* (Spolu s J. Veselou, T. Čákrťovou, J. Douchovou.) Praha: VÚSRP.
21. 1981. "Sociální normativy a sociologické šetření v podniku." In *Normativy v sociálním rozvoji.* Praha: DT ČSVTS.
22. 1983. *Vztahy mezi podnikovou a územní sférou v sociálním rozvoji.* (Spolu s V. Haberlovou a J. Šanderou.) Praha: VÚSRP.
23. 1976. *Sociologický výzkum pracovníků TES Prakovce.* (Spolu s J. Alanem.) Bratislava: DT ČSVTS
24. 1976. *Sociologický výzkum obyvatelstva v okrese Tachov.* (Spolu s M. Illnerem.) Tachov: ONV.
25. 1977. *Sociologický výzkum obyvatelstva v okrese Trutnov.* (Spolu s M. Illnerem.) Pardubice: DT ČSVTS.
26. 1981. *Podkladové materiály pro plán sociálního rozvoje Hradce Králové.* (Spolu s F. Hollmannem a kol.) Pardubice: DT ČSVTS.
27. 1991. "Jak se zkoumá veřejné mínění." *Večerník Praha* 7. 6.
28. 1992. "Možeme veriť výsledkom prieskumov?" *Národná obroda* 12. 5.
29. 1993. "Výzkum a 'výzkum'." *Práce* 6. 10.

S-OBZOR

- neformální sociologický časopis

Psát recenzi na některý ze tří sociologických časopisů, které v současné České republice vycházejí, znamená současně podat nejzajímavější informace i o těch zbývajících, protože jen tak je možné zřetelně ukázat jeho specifické umístění v československé (a české) sociologické tradici, jeho odlišný původ, vývoj a postavení, jeho různé funkce a zacílení na jiné vrstvy čtenářské obce. Služebně nejstarší je "Sociologický časopis" (čtvrtletník se dvěma samostatnými anglickými čísly ročně), dá se snad říci oficiální a prestižní periodikum především profesionální části sociologické komunity. Od doby svého vzniku v polovině šedesátých let se "Sociologický časopis" snažil navazovat na tradici dvou meziválečných českých sociologických časopisů, na brněnskou "Sociologickou revue" a na pražské "Sociální problémy".

Druhý časopis, měsíčník "Sociologické aktuality" vznikl bezprostředně v průběhu "sametové revoluce" jako víceméně účelové periodikum, nabízející určité, teoreticky nebo i empiricky stabilizované prostředky sociologického poznání širším vrstvám a zejména rychle se politizujícím skupinám vznikající občanské veřejnosti. V průběhu dalšího vývoje se "Sociologické aktuality" staly platformou té části sociologické komunity, jejíž členové cítili potřebu systematictějšího a především trvalejšího kontaktu sociologie s životem společnosti a dalšího rozšiřování a intenzifikace tohoto kontaktu.

Třetím sociologickým časopisem je "S-obzor", který začal vycházet na jaře roku 1992. Ve skutečnosti je však starší a jeho počátky jsou autorský, problémové i koncepčně spojeny s - v mnohém smyslu unikátní tradicí - vydáváním samizdatového, tj. vlastně nelegálního sociologického časopisu "Sociologický obzor". Jeho celkem deset zhruba stostránkových čísel vyšlo v letech 1987-1989. Samizdatový čtvrtletník "Sociologický obzor" vydávali Josef Alan a Miloslav Petrusek. Vznikl v době perestrojové krize reálného

socialismu jako orgán druhé generace československých sociologů, tj. těch, kteří se sice přímo nepodíleli na obnovení sociologie v první polovině šedesátých let, nicméně se však začali rychle odborně prosazovat, a jejichž profesní kariéra byla násilně zastavena v procesu tzv. konsolidace po roce 1968, kdy, jak říká M. Petrusek, "...československá sociologie přežila pražské jaro sice institucionálně, nikoli však odborně" (Dvojí renesance československé sociologie, S-obzor 1 (1992), č. 2, s. 7.). Samizdatové vystoupení těchto sociologů přitom nebylo ani tak protestem proti oficiální, ideologicky i teoreticky okleštěné podobě vlastního oboru, jakkoli tento kritický motiv jistě hrál důležitou roli, nebo o nějakou "disidentskou" rehabilitaci sociologické obce, jako spíše pokusem o vypracování v našich poměrech nového, bohatšího a především ambicióznějšího paradigmatu sociologie jako kritického vědění o společnosti, které by se mohlo postavit vedle víceméně tolerovaného paradigmatu sociologie empirické (jejíž pokusy o teoretické přesahy do teorie sociální struktury, ekonomické sociologie, sociologie kultury a města a možná i dalších ovšem nelze podceňovat), ale především proti vládnoucí, empiricky sterilní a teoreticky mrtvé a hlavně doktrinářské sociologii marxisticko-leninské.

Budování nového paradigmatu "kritické sociologie" probíhalo dvojím směrem. Bylo charakteristické svou orientací na sféru každodennosti a interpretativní uchopení této sféry.

S masarykovským vědomím, že "fakta jsou každé vládě nebezpečnější než seberadičálnější ideje", snažil se "Sociologický obzor" ukazovat každodenní zkušenost průměrného občana jako nejlepší korektiv oficiálního, ideologicky zmanipulovaného obrazu skutečnosti. Neméně důležité však bylo, že se "Sociologický obzor" snažil své postavení legitimovat také teoreticky, přesněji řečeno: legitimovat už dosaženým sociologickým věděním a jeho standardy. Často ovšem - což bylo dáno konkrétními podmínkami i obecnou situací - to činil jen selektivně, především

v nejvydatnějších podnětech tzv. "kritické sociologie". Sociologické vědění zde přirozeně hrálo poněkud větší roli než sociologické poznání, což se právě projevovalo (a také ještě dnes projevuje) v samotném pojmu kritiky, v jeho teoreticky ne zcela jednoznačném založení. Je obrácena jednak směrem do sociální reality a je tak opravdu "kritickou teorií", jednak obrácena směrem k vědecké analýze této reality a zde je pak spíše "sociologií sociologie" nebo "kritikou ideologie". I když byla celková dramaturgie časopisu orientována na vzdělaného laika, který se o sociální, politické a ideologické problémy zajímá a chce jim hlouběji porozumět, právě tento důraz na teoretické komponenty sociologické vědy, na "sociologické myšlení" či na - jak to kdysi nazval C. W. Mills - "sociologickou imaginaci" je možné označit za největší pozitivum tohoto časopisu, a to jak v minulosti, tak v přítomnosti.

Relevanci nároku teoretičnosti na tehdejší československou (a v mnohých případech i na současnou českou) sociologii je třeba objasnit krátkým exkursem.

Funkce, postavení ve společnosti, možnosti a cíle, především ale vůbec bytí a nebytí sociologie jako samostatné vědní disciplíny, to všechno bylo v Československu v uplynulých zhruba 45 letech, tj. v údobí vlády komunistického režimu zásadně závislé na dvou faktorech. Jejich zdůraznění nechce být polemikou, ale spíše doplněním pozornosti hodných výkladů M. Petruska z již zmíněného článku, kde se upozorňuje na "trojí masaker" československé sociologie v tomto století, totiž po roce 1939, po roce 1948 a po roce 1968. Nelze ovšem přehlédnout, že tato data označují negativní přerývy i v ostatních vědách a že sociologie své masakry sdílí - vzdor všem rozdílům individuálního vývoje - přinejmenším s filozofií, s politologií a do značné míry i s národohospodářskou vědou.

Možnosti sociologie, stejně jako možnosti všech těchto právě uvedených i ostatních věd, byly závislé především na dobově se lišící razantnosti politických zásahů režimu do sféry vědy. Všechny společenské vědy, zejména však sociologie, ekonomie a politologie byly systematicky pustošeny filozofickou historickou koncepcí "zvědečtění" socialismu,

kteřá se opírala o přesvědčení, že marxismus-leninismus je takovým poznáním, které objevilo a definitivně zformulovalo zákonitosti společnosti a dějin, zákonitosti jejich vývoje i fungování, takže sociologie, politologie a vlastně i ekonomická teorie jsou vlastně nadbytečné.

Jejich poznávací funkci - řečeno zjednodušeně - převzala s dějinami bezprostředně spolupracující strana a její ústřední výbor. Tato - v zásadě osvícensko pozitivistická - iluze, že je možné propojit rozum a vůli, poznání a jednání, že to, co je, je třeba přímo spojovat s tím, co byti má (tzn. "Sein" se "Sollen"), že je tedy možné bezprostředně přecházet z teorie do praxe a z utopie do přítomnosti, znamenalo nejen absolutní politizaci všech sfér společnosti, ale bylo především pseudohistorickou a pseudovědeckou legitimizací čistě ideologických zásahů centra do kterékoli sféry života. Centralizace a kontrola společenského subjektu, proměňující politiku v pouhý boj o moc, znamenala likvidaci veřejnosti a vedla fatálně k univerzálním i decentralizovaným krizím, které se musely nutně neustále prohlubovat.

Utopie "nového počátku" a jeho absolutnosti, ostatně vlastní většině revolucí, se však ve střetu s realitou začala brzy vyčerpávat. Hledaly se jiné a subtilnější nástroje řízení a zejména nové zdroje informací o reálných procesech, což zhruba od nástupu skupiny N. S. Chruščeva a jeho kritiky tzv. "kultu osobnosti" vedlo k jisté, nicméně však stále podmíněné a na oficiální marxisticko-leninské doktríně závislé rehabilitaci speciálních společenských věd.

V Československu, kde sociologie měla poměrně dlouhou tradici, odvíjející se od konce minulého století a kde mohla navazovat na řadu nesporných teoretických i praktických výkonů (srv. k tomu např. Masarykův sociologický důkaz podvrženosti tzv. rukopisů královédvorského a zelenohorského), došlo k její částečné rehabilitaci zhruba v polovině 60. let jako sice relativně svébytné, ale v poslední instanci přece jen "pomocné vědy" historického materialismu a vědeckého komunismu. Nesvéprávné postavení sociologie se pak ještě utvrdilo v průběhu "konsolidačních" 70. a 80. let. To vše pak samozřejmě

velice zřetelně intervenovalo i do samotné koncepce "Sociologického časopisu", který byl založen v polovině 60. let jako jeden z největších výdobytků pokusů o rehabilitaci sociologie.

Tato specifická historická situace pak měla samozřejmě velký vliv na sebezpochope-ní sociologie, jejího vědeckého profilu a statu-tu, a tím samozřejmě také na její vlastní nároky, pokud jde o postavení a funkce ve společnosti. Tendence velké části českoslo-venských sociologů chápat svou disciplínu pokud možná co nejempiričtěji, a bránit ji tak proti ideologickým intervencím ze strany oficiální marxisticko-leninské doktríny vedla nakonec k zaměňování teorie a ideologické spekulace a k nedůvěře vůči teorii vůbec.

Empirizující tendence tedy nelze chápat výhradně jako nějakou, byť opožděnou reakci na obecnější procesy "zvědečt'ování" sociálních věd, jejich stále zřetelnějšího pro-měňování v "pouhý" výzkum, jak se to dělo od konce 2. světové války - s výjimkou "revolučních" šedesátých let v podstatě až do sou-časnosti. Zde upozorňujeme na jistý "kom-penzační" motiv nedůvěry k teoriím.

Zdá se mi, že význam samizdatového "Sociologického obzoru" spočíval v tom, že se tuto situační "roz dvojenost" oboru do ideo-logicko-teoretické podřízenosti a empirické služebnosti snažil překonat. Jednak svou orientací na problémy teoreticko-analytické, ale také orientací na popis a kritický rozbor dílčích problémů "reálně existujícího socialis-mu", při nichž navíc do sociologického vědo-mí zaváděl některé osvědčené teoretické koncepty (fenomén sociální exkluze jako definiční znak totalitárního systému, pojetí tohoto systému jako "společnosti retardova-ného času", "netriadickou", tj. mimo katego-rie dělníci, rolníci, pracující inteligence se pohybující analýzu sociální struktury ap.). Silnou "nescientistickou" rubrikou časopisu byla také sociologie kultury a zvláště sociologická, do sociální interdisdisciplinarit směřující ana-lýza literárních děl jako výpovědí o realitě "reálného socialismu".

Na humanistické hodnoty "Sociologické-ho obzoru", na jeho identifikaci problémů veřejnosti a občanské společnosti, na jeho metodologickou otevřenost, na dominanci

osobnosti i orientaci na širší čtenářskou obec tedy navazuje časopis, který začali J. Alan a M. Petrusek znovu vydávat v roce 1992, ten-tokrát pod zkráceným názvem "S-obzor". Jak zdůrazňují editoři v jeho prvním čísle, "...v záměně slova 'sociologický' za zkratku 'S-' v názvu časopisu je třeba spatřovat významný posun: chce být otevřenější vůči neodborné veřejnosti i vůči těm hlasům, v nichž nejeden sociolog může spatřovat zra-du své disciplíny, tj. pro hlasy filozofů, antro-pologů, politologů atd..." Tento program, jak je možné usuzovat z dosud vydaných čísel, je zatím plněn spíše idcově. Především se dosud nestabilizoval okruh autorů (fakt, že "všichni píší všude", ovšem není necností pouze S-obzoru). Snaha nabízet platformu a posky-tovat informace může v některých případech navozovat dojem nejednoznačnosti hledisek a smývárny rozdílů v předpokladech či východis-cích. Zde mám na mysli zejména určitou nevyváženost mezi teoretickým a "zajímavým" (až "osobním"), mezi sociologií, byť populari-zující a pouhou (kritickou) žurnalistikou. Jednotící hledisko je pak vytvářeno jakoby dodatečně, jistě potřebným a sympatickým duchem kritické reflexe, který ale sám není schopen zajistit stejnou odbornou úroveň jednotlivých příspěvků. Jejich většinou široké tematické rozrůznění a žánrová různotvarost (ve třech dosud zatím vydaných číslech cel-kem dvou ročníků je možno napočítat sedm-náct rubrik) pak může navozovat pocit roz-tržitěnosti.

Ovšem konkrétní pozitiva, která "S-ob-zor" přináší, jsou zřetelnější než tyto (uzná-vám, že poněkud) abstraktní výtky. Přitom nejde jen o již zmíněnou tendenci ke "zteo-retičt'ování" oboru. Úsilí o kritické vyrovnávání s minulostí - třeba J. Alan: Stalinovo dědictví (roč. 1, č. 1), M. Petrusek: Dvojí renesance československé sociologie (roč. 1, č. 2) a konečkonců i interview s V. Bělohradským: Co s naší minulostí (roč. 1, č. 1) - je možné chápat jako prostředek sebeidentifikace čes-ké "národní sociologie" od světa odlišné niko-li metodami, ale tématy, individuální kauzali-tou pojednávaných problémů. Pozoruhodná je obecná snaha o sociologické osvícenství zaměřené nejen na výklad velkých sociologic-kých koncepcí (M. Webera, E. Mishana,

F. Znanieckého) a na přiblížení zanedbaných témat sociální reality, třeba na stále živý problém šikanování, ale především na veřejnou "sociologickou laborator" sociálních a politických proměn současnosti, tedy na problémy aktuální. Zde je třeba zmínit diferencující analýzu sociálních souvislostí a důsledků tzv. lustračního zákona - M. Petrusek: Lustrační zákon a poučení ze sociologické teorie (roč. 1., č. 1), která může zároveň sloužit jako instruktivní příklad "sociologické terorie v chodu". Blízkému tématu je věnován také nekonvenční článek s dlouhým názvem "Zlato mlčení aneb kultura neudávání jako komplementární leč funkční sociální mechanismus totalitní společnosti" J. Premusové (roč. 1, č. 2). Za zmínku stojí také "Východoevropské převlékání kabátů" J. Kabeleho (roč. 2, č. 1), obracející se ke kontroverzní otázce, kdo vlastně profituje na porážce komunismu, či zevrubná studie F. Gála "Československá politická scéna po volbách 1992" v tomtéž čísle. Gál se pohybuje na hra-

nicích sociologie a politologie a nabízí liberální hodnoty zdůrazňující pohled na změny československé politické scény mezi posledními volbami a rozpadem republiky. Ve výčtu zajímavých příspěvků by bylo možné pokračovat.

Na závěr je možné asi konstatovat, že předností "S-obzoru" se mohou lehce stát jeho slabinami. Neformálnost, nekonvenčnost, pestrost, otevřenost, zajímavost, vstřícnost vzdělanému laikovi atd. mohou nejen sklouznout do hodnotové a kritické neurčitosti, na kterou jsem se snažil již upozornit, ale především se mohou minout s požadavky "kontroly, dozoru a kritiky". Editori dobře vědí, že tyto požadavky jsou závislé na jednoznačnosti hlediska, na "umístění pozorovatele", na možnostech nahlédnutí a šíři "obzoru". Jde přece právě o to, že v pohledu ze skutečné výše se prosazuje perspektiva, která spojuje linie, uzavírá otevřenost a zpřehledňuje pluralitu.

srpen 1993

Miloš Havelka

Hans Joas: Die Kreativität des Handelns Frankfurt am Main, Suhrkamp 1992, 414 s.

Hans Joas patří ke střední generaci německých společenskovědních pracovníků (nar. 1948). Studoval v Mnichově a v Berlíně sociologii, filozofii, germanistiku a historii. Je profesorem na Institutu J. F. Kennedyho na Freie Universität Berlin. V roce 1973 vyšla jeho kniha *Die gegenwärtige Lage der soziologischen Rollentheorie*. Stipendijní pobyt na univerzitě v Chicagu, kde působil dnes již velmi známý G. H. Mead, umožnil Joasovi podrobné studium Meadova díla z materiálů málo známých i z těch, o nichž se dříve nevědělo. Výsledkem stipendijního pobytu v Chicagu je rozsáhlá Joasova studie *Praktische Intersubjektivität*, která vyšla v roce 1980 v nakladatelství Suhrkamp ve Frankfurtu.

Tato práce měla velký ohlas v Německu i v zahraničí. V roce 1987 vydal Joas dvou-svazkové *Gesammelte Aufsätze* G. H. Meada. Hluboké studium Meada nutně vede toho, kdo se jím zabývá, k dalšímu studiu Meadových myšlenkových zdrojů a podnětů, zejmé-

na pak vlivů a souvislostí filozofie hlavních představitelů amerického pragmatismu Ch. Peirce, W. Jamese a J. Deweyho. Tito filozofové měli také vliv na veřejný a politický život v USA, sám H. Mead byl velmi aktivně zapojen do politického a veřejného života Chicaga. H. Joas se věnoval v řadě studií, stal a publikací těmto uvedeným problémům, neomezil se však výhradně jen na ně. Jeho badatelská činnost je mnohem širší. Studium sociologie s filozofií a historií mu umožnilo všestrannější zaměření, což se projevilo v jeho dalších studiích, příspěvcích v kolektivních pracích a zvláště pak v jeho poslední knižní práci, o níž pojednává tato recenze. Joas se pohybuje velmi suverénně v dějinách sociologie a filozofie, v rámci sociologie se zaměřuje i na otázky obecné a teoretické sociologie americké a anglické, je informován o teoretickém díle A. Giddense, zná teoretická a koncepční díla sociologů a teoretiků francouzských (Bourdieu, Touraine, Foucault a další). Filozofické a sociologické vzdělání se projevuje v jeho hlubokých znalostech německé filozofie a současných klíčových sociologů a filozofů (Habermas,

Luhmann, představitelé fenomenologické filozofie a sociologie i němečtí autoři, kteří reprezentují systémové teorie a prosazují "rehabilitaci" díla T. Parsonse - R. Münch aj.). Z amerických autorů sleduje Joas zejména ambiciózní dílo J. Alexandra. Ve svých pracích využívá kriticky a seriózně dílo K. Marxe.

Recenzovaná práce má své logické vnitřní členění. Po předběžné poznámce a úvodu následuje vlastní práce. Ta je rozčleněna na čtyři kapitoly. První kapitola má název O vzniku teorie jednání, druhá je nadepsána Metafory tvořivosti, protože Joas se domnívá, že to lépe vyjadřuje problém než název teorie nebo koncepce. Třetí kapitola má širší diferencovanější název Situace - tělesnost - socialita - Základní teorie kreativity jednání. Poslední kapitola svým názvem výrazně naznačuje závažné politické zaměření. Jde o problematiku kreativní demokracie.

H. Joas byl pro sepsání své práce připraven studiem děl G. H. Meada, ale také prací z německé filozofie a antropologie i studiem vztahu amerického pragmatismu k současným i minulým návrhům na teorii společnosti. Ostatně Joas o tom ve své úvodní poznámce říká toto: "Svou knihu jsem chtěl napsat již dávno. Zabýval jsem se myšlenkou vyjádřit ideje amerického pragmatismu ve vztahu k dnešním důsledkům pro teorii jednání a společnosti". V úvodu své práce pak zdůrazňuje, že "jednání je dnes klíčový pojem filozofie a skoro všech sociálních a kulturních věd. Teorie jednání jsou ve všech těchto oblastech ohniskem současného teoretického zájmu".

Vlastní původ teorie jednání Joas nachází v ekonomii druhé poloviny 18. století ve spojení s koncepcí "Homo oeconomicus". Typ racionální volby a racionálního jednání je výchozím bodem všech dalších úvah. Teorie racionálního jednání představuje nesporně paradigmatické jádro ekonomické disciplíny. Další vývoj směřoval od ekonomických modelů jednání přes neoweberovské a neo-parsonsové pokusy k velkým a samostatným pokusům o nové návrhy. Sem autor řadí Habermasovu teorii komunikativního jednání, Giddensovu teorii aktivistické struktury a tvořivost a novost zdůrazňující verzi aristo-

telovské praktické filozofie Castoriadis a jím ovlivněného A. Touraina.

Celkový terén následujícího výkladu spočívá hlavně podle Joase v sociologické teorii jednání, v níž však zůstávají určité ztráty, které ignorují stoupenci hospodářského subjektu v ekonomii nebo v behavioristické psychologii. Ústřední myšlenkou Joasovy knihy je tvrzení, že lze k převládajícím modelům racionálně a normativně orientovaného jednání přiřadit koncepci o kreativním charakteru lidského jednání. Nejde jen o to poukázat na další opomíjený typ jednání, nýbrž pro každé lidské jednání uhájit jeho tvořivý rozměr.

V první kapitole práce je pak tento úkol řešen analýzou Parsonsova pokusu o syntézu teorie jednání z několika zdrojů v jeho první velké práci *The Structure of Social Action*. Joas chce nejdříve zprostředkovat důvody, které vysvětlují specifický přístup teorie jednání a okrajové postavení tvořivosti jednání v této koncepci. Ve druhé kapitole se tvořivost jednání již posunula do středu tvorby teorie ovšem se specifickým zkreslením nebo falešnými generalizacemi. V první kapitole Joas analyzuje kriticky Parsonsův pokus o syntetickou teorii jednání a diskuse, týkající se Parsonsova díla. Výsledkem kritické analýzy je snaha rehistorizovat Parsonsovu konvergenční teorii jednání, kterou zpracoval na základě teorie jednání M. Webera, E. Durkheima a V. Pareta. Joas vytýká Parsonsovi, že věnuje malou pozornost Marxovi a vůbec žádnou koncepci sociální interakce a komunikace v americké pragmatické filozofii a zvláště pak v díle G. H. Meada. Prvky tvořivosti nachází Joas v díle M. Webera (charisma), u Durkheima v jeho pojetí náboženství a morálky. V souvislosti s filozofií života poukazuje též na prvky tvořivosti v díle A. Schopenhauera a H. Bergsona a určité zárodky v pracích F. Tönniese a G. Simmela.

Druhá kapitola je zaměřena na filozoficky orientované čtenáře. Joas používá pro určité zárodky tvořivosti v lidském jednání termín metafora tvořivosti. Analyzuje Herde-rovo pojetí výrazu (Ausdruck), Marxovu koncepci práce a revoluce. Marxovi vytýká podobně jako Habermas přílišnou redukci všech společenských jevů, včetně kultury, na

pojem práce. Uvádí americký myšlenkový proud pragmatismu jako nositele artikulace určitého pojetí tvořivosti. To se projevuje v pojmech intelligence, rekonstrukce, abdukce (Peirce) a konstituce významu.

Obsah kapitoly třetí je předznamenán jejími základními názvy. Jde o pojetí pojmu situace, těla a tělesnosti a základních rysů teorie kreativního jednání. Pojem situace, těla, tělesnosti a sociality přímo navozuje souvislost s dílem G. H. Meada.

Ve třetí kapitole Joas podrobuje kritice teleologický výklad intencionality jednání. S tím souvisí kritika schématu cíl-prostředek. U známého německého teoretika N. Luhmanna lze zjistit přechod od kritiky schématu cíl-prostředek k jeho podřízení systému. Pro Joase je však důležité, že reflexe o pojmu cíle vede nutně k respektování tělesnosti lidského jednání a jeho tvořivosti. Joas klade proti sobě neteleologické a sebe-reflexivní pochopení intencionality. Velmi zdůrazňuje význam předreflexivního úsilí v jednání člověka. Tělesnost má ještě další významnou souvislost, je totiž konstitutivním předpokladem kreativity. Konstituce tělesného schématu a ovladatelnost těla patří k velmi zajímavým a podnětným částem třetí kapitoly.

Termín socialita je originálním pojmem Meadovy koncepce. Podle Joase je u Meada teorie tvoření totožnosti ze schopnosti převzetí rolí spojena s obhajobou neindividualistického pojmu sociálního jednání. Terén, na němž rozvinul Mead svůj nejspěšnější myšlenkový pochod, je terénem antropologické specifiky lidské komunikace. Toto pojetí vede k pojmu sociality, který vyjadřuje orientaci na vzory vzájemně očekávaného chování. Jde evolučně historicky o zcela nový vzor koordinace chování.

Kapitola čtvrtá pojednává o kreativní demokracii. Joas tu zdůrazňuje, že myšlenka kreativity se zaměřuje předem na specifikum všeho lidského jednání, nejde jí jen o konkrétní typ lidského jednání, nýbrž o tvořivost lidského jednání vůbec. Počítá s programem teorie jednání, která je zdůvodněna jako nefunkcionalistická makrosociologie. Jde také o změněný status "funkcionální diferenciacie" v takové teorii. V této souvislosti je

pochopitelné, proč se Joas staví proti neofunkcionalistickým tendencím v pojetí amerického dnes již velmi známého sociologa J. Alexandra. Proto Joas zdůrazňuje zásadní význam myšlenky tvořivosti amerického pragmatismu pro diagnózu kulturní situace naší doby.

Velmi cenná je ve čtvrté kapitole analýza tvořivosti v souvislosti s novými přístupy k problematice kolektivního jednání, která byla a je rozvíjena v americké sociologii a znamená dosti zásadní převrat v pojetí takzvaného davového chování, jak bylo interpretováno ke konci 19. století autory typu Le Bona a později Ortegy y Gassetu apod. Souvisí s konjunkturou tématu nových sociálních hnutí, která se rozvinula v USA a ve Francii. Středem zájmu jsou otázky pluralizace a zevšeňování sociálních hnutí, otázky příčin vzniku, rekrutace členstva a vnitřní dynamiky. Jde také o pokusy společenských věd překonat neplodné stavění proti sobě teorie jednání a modely řádu, systému a struktur. Z autorů, které Joas uvádí jako ty, kteří teoreticky rozpracovávají teorie kolektivního jednání, jmenuje Ch. Tillyho, ale také Smelsera, který dříve spíše inklinoval ke spolupráci s Parsonsem v tradičním pojetí funkcionalismu. Z francouzských autorů Joas uvádí cenné analýzy kolektivního masového jednání A. Touraina. Sem zařazuje Joas i marxismus, který vždy akcentoval masová a revoluční hnutí, ale i představitele Chicagské školy (zvláště R. Parka), kteří se nedistancovali od sociálních hnutí a masové aktivity.

V poslední kapitole věnuje Joas značnou pozornost problematice funkcionalismu, který výrazně kritizuje. Poukazuje na funkcionalistické tendence u Luhmanna, jehož některé podněty pak přejímá podle Joase i Habermas ve své Teorii komunikativního jednání. Joas dokonce charakterizuje Habermasovu teorii jako "nešťastné manželství hermeneutiky a funkcionalismu".

Velmi přísný je Joas na amerického Alexandra i na německého R. Müncha. Nikoli za jejich snahu odmítnout paušální a křiklavé neobjektivní výtky vůči Parsonsovi, ale za to, že Münch popírá vnitřní napětí mezi různými tendencemi Parsonsova díla. Alexander přes svou obhajobu Parsonse

přesto s velkou bystrostí a důvtipem ukazuje, jak Parsons reifikoval své modelové hypotézy tak, že se dostal do rozporu s částmi své teorie. Kritika Müncha, Alexandra i Luhmanna je východiskem Joasovy analýzy problémů diferenciacce a demokratizace, kdy se přiklání k tomu, že existuje perspektiva nefunkcionalistické teorie společenského vývoje. Kritika funkcionalismu nemusí vést k metodologickému individualismu. Je však stále obtížnější použít teorii diferenciacce, která je součástí parsonsismu a neofunkcionalismu, jako univerzálního klíče ke zkoumání sociální změny.

Poslední dílčí část poslední kapitoly celé práce je věnována problematice tvořivosti v postmoderně. Postmoderní diskuse je podle Joase radikální roztržkou s předpokladem racionality a normativity v sociologické teorii jednání. Tato roztržka může být plodná, protože otevírá perspektivu obsáhlého pochopení lidského jednání ve smyslu teorie tvořivosti jednání. Chybou autorů postmoderny je orientace postmoderny na koncepci tvořivosti ve filozofii života. Vzdávají se šance na revizi sociologické teorie jednání a nenacházejí žádný produktivní vztah k sociologii. To se projevuje v jejich ztotožňování sociologie a modernistické víry v pokrok. Právem říká Joas, že současná krize víry v pokrok přece není jediná v dějinách myšlení a také ne první v dějinách sociologie. Joas poukazuje na Rousseaua a na německý romantismus, který neprojevoval žádné nadšení nad prvky materialismu a utilitarismu, jež přicházely

s osvícenstvím. Kulturní pesimismus a osvícenská víra v pokrok se střídaly podle historických událostí i ve 20. století - války, krize, dočasné vlny poválečného optimismu, fetišizace vědeckotechnického pokroku, ekologické katastrofy apod.

Závěrečná část Joasovy knihy je druhem polemiky s pesimismem a tendencí k amoralnosti postmoderny. Diskuse o morálce je nutná, když se myšlenka tvořivosti dostává do středu pozornosti. Podle Joase platí v romantickém i "postmoderním smyslu" otázka, jak má vypadat sociální řád, který tvoříme a chceme pro sebe. Odpadnutím metasociálních garancí při tvoření sociálního řádu nás reflexe vede k tvořivosti lidského jednání samotného.

Joasova práce o tvořivosti jednání je nesporně cenným a všestranně rozpracovaným dílem k problematice sociologie a filozofie, ale také významným dílem, které problémy tvořivosti a jednání spojuje se situací i perspektivami soudobé etapy vývoje moderní civilizace (či snad přesněji postmoderní?). Je bohatá myšlenkami, které provokují, obohacují i poučují, je to práce, která jistě čtenáře nenechá chladnými nebo nezúčastněnými. Má své otazníky i diskusní místa. Polemizoval proti nim jednotlivými připomínkami či kritickými poznámkami by však nebylo to nejužitečnější. K tomu by bylo asi nutné napsat vysoce erudovanou a kvalifikovanou práci, jakou napsal Joas o problematice tvořivého jednání.

Eduard Urbánek

Joffre Dumazedier: Kultúrna revolúcia vo voľnom čase (1968-1988)

Paríž, Méridien Klincksieck 1988, 312 s.

Joffre Dumazedier - nestor a zakladateľ sociológie voľného času. V 60. rokoch otvoril nové odvetvie v sociológii. Nová sociologická disciplína sa rozvíjala najmä vo Francúzsku, NSR a USA. Aj naši sociológovia v predvečer 70. rokov prejavili o ňu záujem (M. Švigová, B. Filipcová a ďalší). Tak ako prvá lastovička jar iba zvestuje, no ešte je nerobí, aj spomínaný záujem našich autorov

o problematiku voľného času bol v podstate len zvestovaním rozpracovanosti danej tematiky vo svetovej sociológii. Od 70. rokov sa záujem o problematiku voľného času v našej sociológii a pedagogike zamerával hlavne na voľný čas mládeže, jeho "aktívne" využívanie a organizovanie (Holinová, Brindza, Kučera) alebo na súvislosť voľného času a spôsobu života (Bartoš, Pacl). V záplave prác o voľnom čase v 70. a 80. rokoch sa však nenašlo miesto pre analýzu voľného času starých ľudí. V roku 1990 vydáva Pacl v Brne zaujímavú dizertačnú prácu o koreňoch myslenia

o voľnom čase. V súčasnosti možno podľa nášho názoru počítať ako akútny nedostatok analýzy voľného času nezamestnaných, obdobne i starých ľudí a postrádame i hlbšiu analýzu delikventnej činnosti mladých práve v ich voľnom čase. J. Dumazedier v recenzovanej knihe dokazuje, že význam voľného času v postindustriálnej spoločnosti stále vzrastá. Pritom si ale na konci práce povzdychne, že aj v spoločnosti, ktorú on nazýva spoločnosťou voľného času, je sociológia, skúmajúca tento výsek sociálneho času, na pokraji záujmu väčšiny sociológov. J. Dumazedier takmer celý svoj vedecký tvorivý život oddal tejto téme. V r. 1962 vydáva knihu, ktorá ho preslávila, *K spoločnosti voľného času?*, v r. 1966 *Voľný čas a kultúru*, v r. 1967 *Priestor a voľný čas*, v r. 1974 *Empirickú sociológiu voľného času...*, v r. 1988 nami recenzovanú *Kultúru revolúciu vo voľnom čase (1968-1988)*.

Kniha obsahuje šesť kapitôl, analyzujúcich zmeny vo vývoji voľného času v spoločnosti, ako aj v živote individua od šesťdesiatych rokov po roky osemdesiate. Zaujímavá je najmä argumentácia, že všetky premeny, ktoré sa uskutočnili a uskutočňujú v statuse jednotlivca v postmodernej spoločnosti, v rebríčku jeho hodnôt, vo vzťahu medzi generáciami, v rodinných vzťahoch, v životnom štýle adolescenta, dospelého v produktívnom a dôchodkovom veku vyplývajú zo zmeny postavenia voľného času v živote jednotlivca. Pozrime sa, aká je logika argumentácie J. Dumazediera.

V Úvode svojej práce porovnáva kultúrnu revolúciu vo voľnom čase s politickou revolúciou. "Kultúrna revolúcia, ktorú tu prezentujeme, je očividne úplne iná. Nie je priamy produkt politického boja. Je tichá. Je časťto skrytá. Je mierna a hlboká. Napreduje pomaly z jednej generácie na druhú v našom každodennom živote, aj keď nie je spoznatelná. Napreduje ako krtko - hlboko v podzemí." Takto predstavená kultúrna revolúcia vo voľnom čase pred zrakmi čitateľa nadobúda prítlačlivé kontúry a hneď v úvode knihy je mu naznačené, že takéto prítlačlivé, objavné a zaujímavé bude čítanie celej knihy. Aký je obsah, rozsah a aké sú hranice tejto revolúcie, na tieto otázky odpo-

vedá autor na nasledujúcich stránkach tejto, z nášho hľadiska, závažnej publikácie.

V 1. kapitole *Od rokov 60. po dnes: nová etapa historického víťazstva práce* sa dozvedáme, že zväčšovanie objemu voľného času vyplynulo z opakovaných kríz nezamestnanosti. Od konca 20. alebo 40. rokov sa krízy nezamestnanosti vždy končili novou redukciou pracovného času, a teda i narastaním voľného času. Práca v postindustriálnej spoločnosti nestráca na význame. Práve naopak. Vyspelá etapa v rozvoji spoločnosti umožňuje, že s menším vynaložením práce sa toho vyprodukuje viac, čím sa zároveň zväčšuje sféra voľného času individua. Prvýkrát v priemyselnej spoločnosti priemerná týždenná dĺžka voľného času prekonal dĺžku trvania pracovného času. V porovnaní so 60. rokmi je to zásadná zmena. Autor tento údaj dokumentuje na strane 28 tabuľkou, z ktorej vyplýva, že ak v roku 1975 dospelý človek počas celého týždňa (vrátane soboty a nedele) trávil 28 hodín v práci, 31 hodín venoval nevyhnutným prácam v rodine, ostalo mu na jeho voľný čas 24 hodín, potom v roku 1985 sa to zmenilo nasledovne: v práci trávil 24 hodín, domácnosti venoval 31 hodín, pre sféru voľného času mu ostalo už 28 hodín. Táto tendencia v narastaní voľného času sa nezastavila do dnešných dní.

Ďalším odlišením 80. rokov od rokov 60. je boom turistiky. Na rozdiel od všetkých čias minulých, v súčasných vyspelých krajinách je letná turistika z krajiny do krajiny po celom svete masovou a ľudovou záležitosťou, bezprecedentnou v ľudskej histórii svojím duchom a rozsahom, neznámou ešte v našich krajinách.

Centrálnou kapitolou knihy je podľa nášho názoru 2. kapitola: *Rozsah a hranice zmeny hodnôt spojených s rozširovaním voľného času*.

V nasledujúcich riadkoch podáme Dumazedierov výklad individuality človeka postindustriálneho vývoja spoločnosti, ako ho môže čitateľ nájsť na stránkach 2. kapitoly. Myslíme si, že človek v našich spoločenských rozmeroch ešte nie je obdobnou veličinou ako v postindustriálnych rozmeroch, v ktorých hĺbkou, šírkou i dĺžkou sa stáva

dôstojné človečenstvo, utvrdzované práve voľnočasovým rozmerom.

Najdôležitejším rozsahom i limitom zmien v "spoločnosti voľného času" (pojmem, charakterizujúci súčasnú západnú spoločnosť, zavedený Dumazedierom v 60. rokoch, je postavenie individua v spoločnosti. Individualita každého sa stala sociálnou hodnotou. To, čo by sa v minulosti hodnotilo ako ego-centrizmus či narcizmus, je v súčasnosti vysoko hodnotené ako prejav autonómnosti, sebauvzdzovanie, sebavyjadrenie individuality človeka, nepodriaďujúceho sa drviacemu súkoliu inštitúcií. Nový sociálny čas, ovplyvnený najmä voľným časom, dovoľuje spomaliť rytmus náhliaceho sa do práce človeka bez negovania miery pracovného času. Voľný čas umožňuje "zobrať si svoj čas" pre seba a svoj rozvoj.

Dôležitým limitom voľného času v súčasnosti je pokus oslobodiť sa od poručníctva inštitucionálneho správania, kde všetko je založené na sociálnej hierarchizácii a vzťahoch sociálnych statusov. Voľný čas je oslobodením od rutiny inštitucionálneho správania, od jeho stereotypov a dogiem. Voľný čas je spôsobom kompletného sebavyjadrenia. Vitalita, nadobudnutá počas voľného času, pokračuje i v čase sociálne vnútenom, najmä v pracovnom čase alebo v čase nevyhnutných rodinných úloh. V mnohorakých aktivitách voľného času sa teda zhodnocuje slobodnejšia individualita človeka postmodernej spoločnosti. Dôležitým limitom postindustriálnej spoločnosti je i stále rozširujúca sa urbanizácia a sekularizácia kolektívneho života. K náboženskému svetu sa hlásia menšinové skupiny obyvateľstva. Sakrálna komunita sa zúžila, spoločnosť sa rozdelila na izolovanejšie skupiny, ktoré majú väčšiu slobodu v dodržiavaní noriem ich spoločenského života. Zmenilo sa i miesto rodiny v súčasnej spoločnosti. Autorita rodinnej inštitúcie sa viac zdemokratizovala. Vzťahy jednotlivých jej členov sa zakladajú na dobrovoľnom výbere. Ide najmä o manželské vzťahy, ale pristupujú už k tomu i vzťahy rodičov a detí.

Tento zosubjektívnený svet, strániaci sa sveta druhých, má však i svoje prevrátené limity v deviantnom zmysle. Pre únik z nudy, z bohatstva alebo naopak z nezamestnanosti

je typické nahrádzanie reálneho sveta umelým. Svet úniku v drogách je odvrátenou negatívnou stránkou kultúrnej revolúcie vo voľnom čase.

Nasledujúce tri kapitoly analyzujú voľný čas jednotlivých generácií. *Predproduktívny vek*, *Vek práce*, *Postproduktívny vek*, to sú skrátené tituly 5., 6. a 7. kapitoly.

Predproduktívny vekom sa sociálny čas mladého adolescenta rozdeľuje na povinný školský čas a voľný čas po škole. Dumazedier vo svojich výskumoch zistil, že mladý človek sa cíti slobodnejší, iniciatívnejší, a preto i šťastnejší vo svojom voľnom čase v porovnaní so školským časom. Výsledky školskej práce tak vstupujú čím ďalej, tým viac do permanentnej konkurencie s obsahom činnosti vo voľnom čase. Škola už nie je jediným, monopolným miestom vzdelávania sa. Práve naopak. Podľa nášho názoru je to výzva aj našej školy, aby sa viac zaujímala i o voľný čas žiakov, pretože oni sa v tejto časti svojho dňa, týždňa, roka cítia oveľa šťastnejší ako v škole. Zároveň ale autor poznamenáva, že delikventné správanie sa mládeže je páchané z 90 % vo voľnom čase. Aj toto konštatovanie by sme mali brať vážne. Kriminalita u nás rastie, drogy stále výraznejšie prenikajú i na naše teritórium, no voľný čas žiadnej generácie skupiny sa v našich podmienkach koncepcie neskúma. Voľný čas ľudí *produktívneho veku* nie je iba dôsledkom požiadavky na redukciu pracovného času, ale výsledkom vlastnej dynamiky želaní mať viac voľného času. Tento je všeobecne lepšie prežívaný a viac oceňovaný ako pracovný čas. Význam pracovného času sa ale nezmenšuje. *Kvalita života v produktívnom období závisí od vzťahu pracovného a voľného času*. Právo na autonómny voľný čas človeka v *postproduktívnom veku* zaviedol nový typ vťahov medzi generáciami. Starý človek dnes už nechce iba čakať na smrť. Želá si, aby bol svojmu okoliu osožný. No požaduje taktiež právo na užívanie si svojho dôchodkového veku. Či z tohto práva dôchodcom dnes v našom spoločenskom prostredí značne neuberáme, je otázkou našich dní. Pretože sa voľný čas stal dominantnou sférou života všetkých vekových období, premenil sa na spájajúcu niť spolužitia všetkých generácií. Detstvo už nie

je uzavreté do školských povinností. Školská práca stratila svoj monopol na vzdelávanie zoči-voči voľnému času. Dospelý vek už nie uzavretý iba do práce, staroba sa neobmedzuje na očakávanie smrti. Snom súčasného dôchodcu je zomrieť pri plnom zdraví.

6. kapitolu nazýva autor *Voľný čas a sociálnopolitická prax*. Dokazuje v nej, že pod vplyvom voľného času preniká politika do každodenného života, dokonca sa vo svojich doteraz nepoznaných spontánnych formách stáva jeho súčasťou a úzko sa spája so svetom kultúry a zábavy, pretože stratila svoju predchádzajúcu moróznu príchuť. Z uvedených príkladov možno vybrať rockové koncerty a výťažky z nich na podporu hladujúcich v Afrike. Previazanosť politických aktivít občanov s kultúrou, široká participácia na riešení spoločenských otázok je v našich spoločenských pomeroch nateraz zredkavejším javom.

V *Záverečných úvahách* autor analyzuje tri skupiny teoretických prúdov v sociológii, dotýkajúcich sa rôznym spôsobom problematiky voľného času. Navrhuje tieto prúdy nazvať: inštitucionálny, protestujúci, neodialektický.

Dôvodov, pre ktoré sme sa rozhodli oboznámiť sociologickú verejnosť práve s Dumazedierovou *Kultúrnou revolúciou vo voľnom čase*, vydanou v Paríži pred piatimi rokmi, bolo niekoľko. Jednak pociťujeme ľútosť, že zatiaľ žiaden vydavateľ neprejavil záujem o jej preloženú verziu. Jednak Dumazedierov spôsob nazerania na premeny vo voľnom čase človeka postindustriálnej spo-

ločnosti pokladáme za fundamentálnu analýzu stupňa jej rozvoja. Myslíme si, že etapa nášho spoločenského vývoja nie je postindustriálna. Dumazedierovu analýzu považujeme za modelovú, pretože je možné si v nej mnoho prečítať i o stupni rozvoja našej spoločnosti. Myslíme si, že obeznamenie sa s recenzovanou prácou je potrebné nie preto, aby sme bezhlavo napodobňovali postindustriálny model spoločenských vzťahov. Mohlo by byť ale na škodu veci, keby sme sa k paradigme, ktorá môže obohatiť náš spoločenský vývoj, nepribližovali. Človek postmodernej spoločnosti je schopný postupne sa vymaňovať zo spárov stereotypných inštitucionálnych vzťahov a presadzovať asertívne právo na svoj vlastný autonómny svet. Vydobyl si právo presadzovať svoj vlastný názor a svoj imanentný osobný záujem zoči-voči inštitúciám postmodernej spoločnosti a nedovolí im upierať mu právo na dôstojnosť a človečenstvo v jeho súkromnom živote. Takto sa možno prvýkrát v ľudských dejinách do centra rozvoja spoločnosti reálne presúva ľudsky dôstojný rozmer ľudskej individuality. Táto skutočnosť vyplynula podľa autora z nového chápania miesta voľného času v živote jednotlivca i spoločnosti. S týmto Dumazedierovým názorom možno iste polemizovať. No nemožno mu uprieť originalnosť. Preto odporúčame prečítať si *Kultúrnou revolúciu vo voľnom čase (1968-1988)* francúzskeho sociológa Joffre Dumazediera, ak sa náhodou dostane do rúk záujemcov.

Luba Kráľová

Francouzsko-český dialog o rodině

Komise pro historickou a sociální demografii vydala sborník referátů z diskuse, kterou zorganizovala 24. března 1992 o evropské rodině v minulosti, přítomnosti a budoucnosti jako součást kongresu "Odkaz J. A. Komenského a výchova člověka pro 21. století". Diskuse se zúčastnili také francouzští odborníci.

Jacques Dupaquier, přední světový historický demograf, pronesl úvodní příspěvek. Položil v něm otázky, které pak dominovaly

celému průběhu jednání: "má být současná krize sňatečnosti považována za krizi rodiny, nebo za krizi manželství?", "jde vskutku o krizi, nebo o historický vývoj, v němž křesťanský typ manželství ustupuje jiným formám rodičovství a jsme tedy jen svědky historické změny?" Dupaquier se dále věnoval poměru státu k rodině. Uvedl, že je dvojznačná: stát nechce rodinu zcela potlačit, protože by ji musel nahradit při péči o děti a o nemocné, invalidy a staré osoby. Na druhé straně usiluje o to, aby ji zbavil politické moci a aby ji mohl ovládat a využívat. Ve všech režimech

má stát značný vliv na vytváření budoucnosti rodiny, ať již přizná oficiální populační politiku či nikoliv. Především se uplatňuje nepřímé působení státu prostřednictvím daňového systému.

Socioložka *Evelyna Sullerotová* v přednášce "Krise rodiny" spatřuje zásadní předěl ve vývoji rodiny v událostech druhé světové války. Tvrdí, že během ní se rodina vlivem válečného strádání velmi stmelila a vlastně se tak vytvořil základ pro příznivý vývoj trvající celou další generaci až do roku 1964. Vyzdvihla pozitivní až idylické rysy této doby, v níž byla sňatečnost a plodnost na skutečně velmi vysoké úrovni. Příčiny přisuzuje pokračující nízké životní úrovni a vlivu osvětové a populárně vědecké literatury, která tradiční rodinu propagovala. Druhá - krizová - etapa poválečného vývoje rodiny trvala v letech 1964 až 1984. Pokles sňatečnosti i plodnosti při současném vzestupu rozvodovosti v celé Evropě byl podle Sullerotové následkem přeměny hodnotové orientace a společenské morálky. Do manželství vstupují dvě individualistické osoby, jež dbají především o svá práva - dvojice má přednost před rodinou a sexuální svazek před rodinným poutem. V současné době probíhá třetí etapa, v níž jsme svědky jistých známek obratu - ve Švédsku, které vždy působilo jako průkopník později všeobecně přijatých modelů populačního chování, se opět sňatečnost a plodnost zvyšují, tradiční morální normy se znovu utužují, fenomén AIDS nutí k větší zdrženlivosti - sexuální revoluce 70. let skončila. Celý příspěvek Sullerotové je psán velmi svižným perem, obsahuje řadu trefných postřehů; celkově ovšem působí spíše jako osvětová přednáška mající za cíl především vzbudit zájem publika. Na druhé straně je v něm totiž řada tvrzení, která jsou velmi sporná. Vplývá to z toVho, že Sullerotová dává přednost působivému paradoxu před ověřeným, leč méně efektním tvrzením. Samotná periodizace vývoje rodiny přesně na rok vyvolává sice u laika dojem přehledného, jasného a schválněho schématu, ovšem při bližším pohledu stěží obstojí, již proto, že Evropa je příliš heterogenní celek, aby se mohly populační trendy takto detailně shodovat; konečně ve východní Evropě měl průběh sňatečnosti i

plodnosti podstatně odlišný obraz. Sullerotová dále přeceňuje úlohu manželských poradců a vychovatelů a odborné i populární "rodinné" literatury. Hojně z ní cituje a používá ji jako oporu pro svá obecnější tvrzení (např.: "jak by nebyly svedeny životem se dvěma rolemi a dvěma fázemi, které jim navrhuji Myrdalová a Kleinová ve slavné knize "Women's two role?"). Pochybuji, že by hromadné sdělovací prostředky měly zásadní vliv na chování jednotlivce v tak důležité sféře života. Přes značnou erudici Sullerotová přeceňuje revoltu z konce 60. let: ztotožňuje vlastní zkušenost, resp. zkušenost vlastní generace s osudem veškerenstva: "koncem roku 1968 mnoho mladých lidí věřilo, že jsou revolucionáři a dokonce kolektivisté; z nenávisti ke kapitalismu a ke konzumní společnosti... vzkvétají komunity mladých". Tak mnoho jich, soudím, nebylo; efemérní výstřelek, jakkoli popularizovaný a v zpětném pohledu stárnoucích aktérů idealizovaný, nikdy neznamenal o mnoho více než pomíjivou zábavu hrstky výstředních intelektuálů. Žádný demografický údaj nedokumentuje ani minimální vliv této módní záležitosti na chování základních vrstev evropských populací. Hovoří-li Sullerotová o Evropě, má na mysli především Evropu západní. Občas sice uvádí některé údaje za tu méně šťastnou polovinu, nicméně hlavní teze stojí na západoevropském vývoji. Pokud se přece jen o východní Evropě zmíní, činí tak poněkud nešťastným způsobem, který je bohužel příznačný pro mnohé západoevropské odborníky postavené před úkol vypořádat se s bývalými komunistickými zeměmi. Patrně z nahodilého rozhovoru či letmo vybrané publikace si vybere jeden aspekt, který ji zaujme, rozvede ho a pak z něj učiní obecné tvrzení: "ve východní Evropě, kde pro nouzi o byty je spolužití téměř nemožné (zde se lidé žení a vdávají, aby získali byty pro své milování), rozvodovost stoupla jen mírně". Východní Evropané ovšem nějaké to místo pro milování našli většinou ještě před svatbou a manželství zhusta uzavírali proto, aby získali byt a měli kam umístit počaté děti. Že bytová nouze rozvodovost nebrzdí, ale naopak ji mocně podporuje, ví každý rodilý východní Evropan.

List obrátila *Antoinette Fauvová-Chamourová*, jež se ve stati "Od rodiny k domácnosti v preindustriální Evropě (16.-18. století)" věnovala dřívějším etapám vývoje rodiny. Upozornila na to, že složení rodinné domácnosti se vyvíjí ve více či méně pravidelných cyklech (zpravidla třicetiletých) s fázemi zvětšování a zmenšování. Z faktorů ovlivňujících rodinné struktury je nutné věnovat pozornost zejména dědičným systémům, jejichž různorodost způsobila, že v západní Evropě se setkáváme v této době s velmi mnoha rodinnými typy. Obecně však platí, že z hlediska velikosti domácností byla sociální diferenciace zřetelnější na venkově než ve městech.

Na dané téma navázala *Pavla Horská*. V miniaturním příspěvku "Rodinná skupina v Československu očima historické demografie" se soustředila především na věk při vstupu do manželství. Uvádí, že v 17. století Čechy s více než 60 % vdáných žen ve věku 20 až 24 let představovaly dělicí čáru mezi západní Evropou (tam převládaly pozdní sňatky) a východní Evropou, kde se ženy vdávaly velmi brzy.

Eliška Čáňová ve "Složení domácností v Čechách v roce 1651" čerpá ze sondy na statku Vamberk a v panství Luby. V těchto lokalitách shledává rysy typické pro západoevropský typ rodiny.

Milan Kučera v referátu "Mladé rodiny v Československu v letech sčítání 1980" upozorňuje především na to, že česká rodina se nalézá v krizové situaci; povaha krize je však jiná než v západní Evropě. Pozornost obrací na bytovou otázku, v níž spatřuje klíčový faktor pro vznik rodiny. Líčí paradoxní situaci, za níž vlastně početí dítěte bylo ryze účelovým jednáním - posilovalo šanci na získání vlastního bytu. Mladá manželství se ovšem dlouho, i po získání bytu, nemohla vymanit ze závislosti na rodičovské pomoci, což na ně působilo jako dezintegrační faktor. Východisko z nepříznivé situace vidí v souvislosti s přijetím tržního hospodářství v posílení zejména ekonomické odpovědnosti a samostatnosti mladých lidí. To by mělo přivodit žádoucí zvýšení sňatkového věku.

Jitka Rychtaříková v metodicky hluboce fundovaném příspěvku "Současná českoslo-

venská rodina v evropském kontextu" analyzuje demografické ukazatele se zřetelem k vývoji rodiny. Sdílí názor vyslovený Sullerotovou a označuje poválečná dvě desetiletí za zlatý věk rodiny. Užitím faktorové analýzy zasazuje populace Čech a Slovenska do evropských rodinných typů - vychází jí, že si jsou obě populace velmi blízké. Rychtaříková se ovšem tam, kde opouští bezpečnou půdu úzce pojaté demografické analýzy, ocitá na poněkud tenkém ledě. O vlivu politiky minulého režimu na rodiny se vyjadřuje takto: "snaha o nastolení věčného sociálního řádu ... se také promítla do neměnnosti rodinné formy, na jejímž počátku je sňatek". Snad to platilo v padesátých letech, přinejmenším posledních dvacet let tomu však bylo poněkud jinak: např. v NDR jednomu z nejstalinštějších režimů vůbec nezáleželo na manželském svazku; "Lebensgemeinschaft" se zde prosadila za vydatné státní podpory jako naprosto rovnocenný typ partnerského soužití. I v dalších zemích východního bloku se stát, odhlédneme-li od oficiální rétoriky, v posledním desetiletí v tomto ohledu spíše zmlklé, vědomě mnoho pro manželství neangažoval. Především v naší zemi režim v posledním období sledoval jediný cíl - pouhé přežití, takže na té či oné populační, či rodinné politice mu zjevně nezáleželo. Rychtaříková dále mechanicky opakuje některá klíše, která, pokud vůbec platí, je nutné hlouběji ozřejmit. Tvrdí, že "sňatky jsou v téměř 50 % vynuceny těhotenstvím partnerky". Je pravda, že skutečně toto číslo odpovídá podílu manželství, do nichž vstupuje nevěsta v jiném stavu. Stěží však jde ve většině případů o nahodilý poklesek narychlo kamuflovaný svatbou, jako tomu bylo (snad) za starých časů. Zdá se pravděpodobnější, že mladí lidé spolu běžně pohlavně žijí i s rizikem těhotenství partnerky. Pokud dívka skutečně otěhotní, těžko říci, že je sňatek vynucen, spíše se jen urychlí to, s čím se vpravdě počítalo. Konečně závěrečná sentence: "...není příliš snadné hovořit o budoucích trendech. Analogie rodinných forem a rodinného chování pozorované v dnešní západní Evropě jsou pro československou budoucnost více než pravděpodobné", si zjevně logicky odporuje.

Jiří Langer se opět obrátil do minulosti. V přednášce "Forma rodiny mezi dvěma typy domácností předindustriální společnosti v západních Karpatech" si znovu všímá rozdílů mezi západním a východním rodinným typem. V západní Evropě hrály větší roli nepříbuzné složky pracující v domácnosti, zatímco na Východě působily více čistě pokrevní vztahy.

Lumír Dokoupil a *Ludmila Nesládková* vypracovali regionální studii "Populační vývoj tzv. starých a nových železářských středisek na Ostravsku na přelomu 19. a 20. století". Upozorňují na extrémní diferenciaci populačního vývoje v této oblasti, jež byla dána prudkým průmyslovým rozvojem. Prezentují málo známý fakt, že obec Vítkovice byla nejrychleji rostoucím sídlem Předlitavska v 2. polovině 19. století. Průmyslový rozvoj důkladně promísil národnostní složení kraje - především přivodil imigraci polského obyvatelstva, lokálně napomohl i germanizaci.

Ludmila Fialová v závěrečné práci "Vývoj sňatečnosti v Československu v letech 1918-1988" shrnula dosavadní poznatky o tomto tématu. Podobně jako Rychtaříková zdůrazňuje, že v průběhu existence společného státu se velmi sblížilo populační chování české a slovenské populace, jež se na jeho počátku v roce 1918 velmi lišilo. Zajímavý je její postřeh, že během války se tento trend přerušil. V protektorátu totiž byla stimulována sňatečnost především

obavou před nasazením na práce do Německa, zatímco na Slovensku tento faktor nepůsobil. Fialová dále poukazuje na velmi závažný jev za komunistického režimu: naprostou homogenizaci společnosti, jež se promítla i do demografického chování. V naší zemi dosáhla co do demografických ukazatelů patrně nejvyššího stupně z východního bloku. V závěru uvádí zajímavé srovnání: cituje předválečného demografa Boháče, který za předčasné sňatky považuje ty, kde ženichovi je méně než 25 a nevěstě méně než 21 let. Fialová předpokládá, že naše populace přebere ze západoevropských rodinných modelů především faktická manželství.

Sborník je dalším plodem dnes již tři desetiletí trvající spolupráce francouzských a českých a slovenských demografů. Ta přežila, především díky profesoru Pavlíkovi a dr. Horské i období nepříliš příznivé této formě vědeckých kontaktů. Při poslední diskusi se nejen předávaly podněty a informace, ale zároveň se konfrontovaly dva různé vědecké přístupy. Francouzská škola vychází z důsledně sociologického pojetí, v němž demografické údaje slouží spíše jako pomůcka. O našich účastnících naopak můžeme říci, že jsou v prvé řadě demografové - faktem je, že "ryzí" sociologové při diskusi o výsostně sociologickém tématu ke škodě věci z naší strany chyběli.

Pavel Vereš

SOCIOLOGICKÉ NAKLADATELSTVÍ

NABÍZÍ SVÉ NEJNOVĚJŠÍ PUBLIKACE

David J. Levy: POLITICKÝ ŘÁD (Filozofická antropologie, modernita a ideologická výzva)

Filozoficko-sociologická studie o podstatě politiky, politického řádu a ideologie z pera britského filozofa a sociologa konzervativní myšlenkové orientace. 168 stran, 80 Kč

Ezra J. Mishan: SPOR O EKONOMICKÝ RŮST

Jedna z nejslavnějších knih, která začala velkou diskusi o mezích ekonomického růstu. 176 stran, 80 Kč

Vlastimil Rollo: EMOCIONALITA A RACIONALITA aneb Jak ďábel na svět přišel

Proč je v lidském životě spontánní cit stále více nahrazován racionálním kalkulem? Existuje psychická normalita? Proč někteří čelní vědci věří v boha? Na tyto a řadu dalších otázek odpovídá tato kniha a zároveň přináší první ucelenou teorii vyšších citů. 200 stran, 79 Kč

Jaroslav Krejčí: SOCIETY IN A GLOBAL PERSPECTIVE

Původní studie známého českého autora, působícího od konce 60. let na univerzitě v Lancasteru, uvádí čtenáře do světa velkých sociologických systémů, jejichž tvůrci se pokusili o syntetický pohled na dějiny, společnost, civilizaci a kulturní procesy. Vychází v původním anglickém znění. 64 stran, 39 Kč

DEMOGRAFIE (nejen) PRO DEMOGRAFY

Přehled základních demografických pojmů sestavený z hlediska potřeb studentů a odborníků všech společenských věd, doplněný o úzce korespondující sociologické pojmy a nejnovější demografické ukazatele vývoje světové populace. 128 stran, 46 Kč

SOCIÁLNÍ A KULTURNÍ ANTROPOLOGIE

Systematická prezentace dějin antropologických škol a směrů doplněná encyklopedicky utříděným výkladem kategorií a pojmů, které tvoří základ antropologických teorií člověka, společnosti a kultury. 160 stran, 49 Kč

ZE SÉRIE UČEBNIC OBORU SOCIÁLNÍ PRÁCE:

Oldřich Matoušek: RODINA JAKO INSTITUCE A VZTAHOVÁ SÍŤ (104 stran, cena 54 Kč)

Miloš Večeřa: SOCIÁLNÍ STÁT. VÝCHODISKA A PŘÍSTUPY (112 stran, cena 54 Kč)

Objednávky zasílejte na adresu:

Alena Miltová, poste restante 140 02 Praha 42.

Knihy zasíláme na dobírku i na fakturu.

Knihkupcům poskytujeme výhodný rabat.

Od komunistického systému jedné strany k demokratickému ústavnímu státu v Československu

Informace o výzkumném projektu

V srpnu 1992 byl na univerzitě v Siegenu (Severní Porýní-Vestfálsko) s podporou nadace "Volkswagenstiftung" nastartován tříletý politickovědní výzkumný projekt "Od komunistického systému jedné strany k demokratickému ústavnímu státu v Československu. Srovnávací analýza politického systému před a po převratu". Projekt vede dr. Rüdiger Kipke, profesor univerzity v Siegenu a zpracovává dr. Karel Vodička, vědecký pracovník univerzity v Siegenu.

Výzkumný projekt se člení na dvě části: část A se zabývá politickým vývojem v Československu a z něj vzešlých dvou států a jeho reflexí v politickém systému, část B obsahuje srovnávací strukturní analýzu politického systému před a po převratu.

V části A projektu mají být nejprve rekapitulovány jednotlivé důležité etapy politického vývoje od založení československého státu v roce 1918 a zkoumán jejich odraz v politickém systému. Tím by měla být získána základní data pro srovnání. Zahrnutí předválečného období je nezbytné, aby se objasnily vztahy totalitního a posttotalitního systému k dřívějšímu ústavnímu řádu, kontinuita a diskontinuita vývoje. Zvláštní pozornost bude věnována vztahům Čechů a Slováků, protože vztahy těchto dvou národů měly a mají centrální význam pro společnost a stát stejně jako pro oba nástupnické státy Československa.

Vycházejí z teze, že zhroutení starého řádu je nutno vidět jako důsledek chronické motivační krize v reálně-socialistických společnostech a jejich prohlubujících se sociálně-ekonomických důsledků, objasní se příčiny a rámcové podmínky "sametové revoluce" dříve, nežli bude analyzována změna moci samotná a na ni navazující radikální převrat se svým mnohovrstevným transformačním procesem.

Komparativní analýza v části B má objasnit rozdíly a společné rysy obou systémů, komunistického a demokratického, který se začal tvořit po převratu. Předmětem srovnání jsou strukturní principy obou systémů a především politické instituce v tradičním politicko-vědním smyslu: státní orgány na centrální, regionální a místní úrovni, politické strany a jiné společenské organizace. Předmětem zájmu jsou zejména struktury politického rozhodovacího procesu a samozřejmě též rozhodovací procesy samotné.

Dříve nedostupné prameny, které jsou nyní - po politické změně - k dispozici, umožní důkladný rozbor a podrobné zpracování jednotlivých komplexů otázek ke komunistickému mocenskému systému. Těžištěm práce ovšem má být zachycení a analýza historicky jedinečných a dosud neprobádaných společenských procesů, které souvisí s přechodem k pluralitní demokracii a k tržnímu hospodářství.

Prvním počinem v rámci uvedeného výzkumného projektu byla analýza příčin a předpokládaných důsledků česko-slovenského rozchodu. Hlavním výsledkem této analýzy je vydání knihy "Abschied von der Tschechoslowakei", která vyjde v renomovaném nakladatelství "Wissenschaft und Politik" (Kolín nad Rýnem) a která bude zakoupena a rozšiřována též institucí německé vlády pro politickou osvětu - Spolkovou centrálou pro politické vzdělávání (Bundeszentrale für politische Bildung). Na sborníku se podíleli čeští, slovenští, němečtí a rakouští specialisté, kteří se rozdělením Československa, nesporně historickou událostí evropského významu, zabývají pod různými odbornými aspekty a ve dvou časových horizontech (minulost/budoucnost). Sborník "Rozloučení s Československem" vyjde též česky (resp. příspěvky slovenských autorů slovensky) v České republice, v nakladatelství Český spisovatel.

Výzkumný projekt "Od komunistického systému jedné strany k demokratickému ústavnímu státu" slouží též k podpoře spolupráce s českými a slovenskými vědci. S českými a slovenskými univerzitami a instituty

Akademie věd byly již navázány četné kontakty. Ve výzkumném projektu jsou zaplánovány též určité prostředky na kooperace. V průběhu výzkumného procesu se uskuteční podle potřeby jedno či dvě odborná kolokvia, od kterých jsou očekávány podněty pro výměnu vědomostí a pro spolupráci. Případní

zájemci o bližší údaje o projektu, resp. o spolupráci na projektu se mohou obrátit na adresu projektu: Dr. Karel Vodička, Johanna-Kirchner-Str. 45, 7500 Karlsruhe 21, SRN, tel./fax 0721/86 89 26.

Karel Vodička

Strany ve východní Evropě jako nositelé demokratizace

Heinz Brahm je vědeckým ředitelem Spolkového institutu pro východní a mezinárodní vědecká studia (Bundesinstitut für ostwissenschaftliche und internationale Studien).

Předkládaný text vznikl počátkem tohoto roku a vychází z tehdejších znalostí a hodnocení. Ty se mezitím nezbytně proměnily, a to díky převratným událostem zejména v bývalém SSSR. S ohledem na to byl text upraven a především zkrácen. Při tom jsme se snažili uchovat zejména přehledové a srovnávací pasáže původního mnohem obsažnějšího textu.

Text publikujeme s přesvědčením, že se jedná o zajímavý pokus o komparace na politickém dění východoevropských zemí. Vychází ze systematicky budované databáze zmíněného ústavu, jejíž rozsah u nás nemá obdoby. Umožňuje proto takovou úroveň komparace a zobecnění, na jaké mohou mizet na první pohled důležitá specifika a individuální kauzalita, odlišující jednotlivé země.

Redakce

Díky erozi komunistické moci na konci 80. let vznikaly všude ve východní Evropě diskusní kroužky a politické skupinky, ty byly objektivním tempem vývoje donucovány ke konceptům, které bylo třeba rychle měnit. Zvláště obtížný byl nový počátek v Rusku, kde zhruba po sedmdesát let neexistoval žádný stranický pluralismus. V pobaltských zemích, ve východní, střední a jižní Evropě, které se dostaly pod komunistickou kontrolu zhruba před čtyřiceti lety, začala demokratická výstavba za poněkud příznivějších podmínek. Vcelku byla ve východní Evropě připravenost k nástupu nějaké nové strany nepatrná. Samotné slovo strana bylo v důsledku zkušeností s touto stranou, která po desetiletí dik-

tovala, velice negativně vnímáno, a to až do nehlubších vrstev podvědomí. Všem, kteří až dosud diskutovali pouze v malých skupinách, připadlo také obtížné nějakým způsobem se shodnout s těmi, kteří mysleli podobně, v nějakém širším měřítku, a aby se, což stálo ještě mnohem více sebezpřekonání, vůbec shodli na nějakém vůdci anebo na nějakém vedení. Mnozí až příliš věřili a stále ještě věří, že jsou sami povoláni k nejvyšším úřadům. V prvních svobodných volbách po roce 1989 zpravidla nebyly příliš úspěšné ty strany původní Národní fronty, které vedle sebe v Polsku, Bulharsku, NDR či v ČSSR komunisté byli ochotní strpět. Na nejvyšších představitelích těchto stran ulpívalo příliš mnoho podezření z kolaborace. Nicméně *Polská rolnická strana* (PSL) dosáhla v roce 1991 při volbách do Sejmu 8,7 % hlasů a stala se čtvrtou nejsilnější stranou. Pokud jde o tradice, velice bohatá *Socialistická strana* a *Lidová strana*, se mohly v roce 1992 dostat do parlamentu v Československu pouze díky nejrozličnějším předvolebním koalicím. Ve své době komunisty zglajchšaltovaná *Rolnická strana* v Bulharsku zůstala v říjnu 1991 těsně pod hranicí 4 %, přesto však mohla, když se spojila s nově založenou a minulostí nezatíženou rolnickou stranou N. Petkova mít určité vyhlídky pro budoucnost.

V NDR se ovšem podařilo straně bývalé společné fronty s komunisty, totiž CDU, a to díky zpětným krytím křesťanskou stranou ze Západu, stát se 40,9 % hlasů nejsilnější stranou, která vyšla z voleb v březnu 1991. *Liberální volební skupina* dosáhla naproti tomu v NDR jen 5,2 % hlasů.

Aliance proti komunistům

Jako nejrozhodnější se po roce 1989 ukázala v demokratickém táboře integrující hnutí, která spojovala nejrozličnější politické proudy a

nejrůznější politické strany s tím, že se budou koncentrovat na jeden nebo dva cíle, a sice na zlomení komunistického mocenského monopolu a - což bylo důležité v okrajových republikách Sovětského svazu a Jugoslávie - že se zasadí o svou suverenitu a naprostou nezávislost od centrální moci.

Už deset let před kolapsem komunismu demonstrovala moc aliance nekomunistických sil polská *Solidarita*, která měla v roce 1981 téměř deset miliónů členů. V říjnu 1988 vznikly v baltických republikách lidové fronty, které tento pojem, vypracovaný původně Kominternou, učinily názvem pro svá sjednocující hnutí. V roce 1990 získali kandidáti těchto lidových front, případně kandidáti, kteří byli lidovou frontou podporováni, většinu v příslušných parlamentech. Naproti tomu se na Ukrajině ve volbách 1990 nemohl *Ruch* ze silného vlivu komunistické strany vymanit a mít příliš velký úspěch. Nicméně stoupenci demokratického bloku dostali čtvrtinu všech míst v kyjevském nejvyšším sovětu. V Rusku voliči zatím neměli žádnou možnost se rozhodnout mezi různými stranami. V kongresu lidových zástupců a v nejvyšším sovětu se členové parlamentu, převážně bývalí komunisté, sjednocovali do frakcí, které se v průběhu několika měsíců několikrát formálně proměnily. Zastřešující organizace *Demokratická strana Ruska* pomohla v prezidentských volbách 1991 k vítězství Borisi Jelcinovi.

Ono pouto, které hnutí původně sjednocovalo, se trhá ve chvíli, když už není cítit žádné nebezpečí ze strany hlavního odpůrce, to znamená z komunistické strany. Roku 1990 se rozpadá *Solidarita* při přípravě prezidentských voleb. Vnitřní pnutí připravilo konec *Občanskému fóru* (OF) v České republice a *Věřejnosti proti násilí* (VPN) na Slovensku. Z VPN vzešlo *Hnutí za demokratické Slovensko* Vladimíra Mečiara, které samo bylo rezervoárem nejrozličnějších proudů a které sledovalo cíl zřetelněji prosadit zájmy Slovenska proti Praze. Ve Slovinsku se *DEMOS*, poté, co bylo dosaženo vlastní státnosti a kdy už komunismus nebyl pocíťován jako nebezpečí, rovněž rozpadlo. *Ruch* na Ukrajině, *Sajudis* v Litvě a *Lidová*

fronta v Estonsku se mezitím proměnily ve strany.

Před volbami v říjnu 1991 se v Bulharsku *Unie demokratických sil* (SDS) rozpojila do tří křídel, které si jakožto samostatné formace slibovaly větší volební úspěch. SDS se stala nakonec největší silou, mohla vytvořit vládu, ale už o rok později nedostala potřebnou podporu v parlamentu a byla zaháněna do opozice.

V Rumunsku se seskupení *Demokratická konvence* (DCR) podařilo zbavit trůnu starokomunistickou nomenklaturu, zatímco v Srbsku se to volebnímu spojení *DEPOS* nepodařilo. Díky *Frontě národní spásy* (SSN), která svrhla Ceaušeskův režim, si však mohla většina starých funkcionářů opatřit renomé opravdových demokratů.

Po komunismu - what's left?

V Evropě komunismus sice ztroskotal, přesto však vedle skupin, které zůstaly věrné staré ideologii, starému jazyku i praporu, existují důležité nástupnické strany, které se dnes většinou pojmenovávají jako "socialistické". Jen v České republice se ovšem pořád ještě nazývá "komunistickou", naproti tomu polská se od roku 1990 představuje jako *Sociální demokracie republiky Polsko*.

Jelcin mohl v srpnu 1991 jediným podpisem perá zakázat *Komunistickou stranu Sovětského svazu*, která ještě nedávno čítala 19 milionů členů, aniž by přitom došlo k jakémukoliv povstání alespoň hlavních představitelů této strany. Komunisté se bezeskytku zdiskreditovali, v neposlední řadě naprostou stupiditou pučistů. Členové KSSS vzali zákaz stejně odevzdaně, jako předtím brali Brežněvovy projevy. Některé menší strany v Rusku před svým jménem sice nesou označení "komunistická", dohromady však nemají více než 20 000 členů.

Stará nomenklatura je stále ještě v klíčových pozicích, ať už prošla očistcem nedávných událostí, anebo ne. Pouze volby - anebo krize - mohou nakonec ukázat, jak velké jsou ve skutečnosti síly bývalé KSSS.

Komunisté jsou silní ještě v parlamentech v Bukurešti, v Sofii, Bělehradě a Podgorici. Fatální vývoj prodělali srbské komunis-

té, kteří se překřtili na "socialisty" a do všech stran prohlašují: Srbsko je všude tam, kde žijí Srbové. Ve východní a střední Evropě získaly nástupnické strany komunistů mezi 8-15 %. V jižní Evropě zaujímají exkomunisté ještě pořádné pozice, i když od voleb k volbám dostávají stále méně hlasů.

Vlna, která se od roku 1989 přelila daleko doprava, se může při neúspěších a chybách antikomunistických sil vrátit vlevo. V listopadu 1992 v Litvě získala v parlamentu naprostou většinu *Demokratická strana práce*, která se odštěpila od strany komunistické. Totéž se odehrálo letos v Polsku.

Sociální demokraté

Tradicemi nejobtěžkanější strany východní Evropy, které byly komunismem dlouho zakázány anebo domestikovány, měly volební výsledky od roku 1989 dosti hubené.

V západní Evropě se velice často předpokládalo, že na bankrotu komunismu získají především sociální demokraté. Na mnoha místech platilo téměř jako samozřejmost, že východoevropané ve své většině tendují doleva. Existovalo také výrazné přesvědčení, že velké skupiny reformních komunistů se sejdou na půdě znovuoobnovených sociálních demokracií. Směrnici se zde zdála být vize "socialismu s lidskou tváří" A. Dubčeka. Západní Evropa však nepostřehla, že východní Evropa v posledních dvou desetiletích prodělala výrazný obrat v naladění. Už *Solidarita*, která vznikla v roce 1979, svým antikomunistickým zaměřením nezapadala do představ, které si mnozí na Západě dělali o vývoji ve východní Evropě. Komunistický stranický šéf E. Gierek požíval tehdy na Západě větší důvěru než L. Valesa.

Zánik komunismu, probíhající ve východní Evropě od sedmdesátých let, dával vyrůst zřetelné averzi vůči každé formě socialismu, dokonce i vůči slovu samotnému. Do víru, kterým byli v prvních svobodných volbách do hlubin stažení komunisté, byli spouštěni také sociální demokraté. S výjimkou SPD v NDR, která v březnu 1990 s podporou západní SPD získala téměř 22 % hlasů, byly volební výsledky sociálních demokratů zklamáním. Nemají zastoupení v parlamentech v Budapešti, Bratislavě ani v Záhřebu.

V České republice dosáhli 8 %, v Albánii 5 %, v Rumunsku 4 % a v Polsku 1 % mandátů. V Bulharsku je v parlamentu zastoupena jen ta část sociálních demokratů, kteří zůstali v SDS (Hnutí demokratických sil).

K největším znetvořením politické scény ve východní Evropě patří to, že nástupnické strany komunistů jsou znatelně silnější a vlivnější než sociální demokraté. Posuzování levice je však komplikováno tím, že exkomunistické strany často stojí blíže k západním sociálním demokratům - třeba v otázkách sociální spravedlnosti - než jejich východoevropské jmenovci.

"Konzervativci" a křesťanští demokraté

Rozhodnost, s jakou politické síly ve východní Evropě požadují pluralismus stran, tržní hospodářství a respektování občanských práv tak jako křesťanských hodnot, vzal mnoha lidem na Západě dech. A ještě mnohem víc překvapuje, že východoevropané dokonce začali okamžitě hledat napojení na Evropské společenství a ochranu NATO.

Z prudkosti antikomunismu a z polského, českého, slovenského, maďarského, ruského, estonského či bulharského vyznávání hodnot, které jsou na Západě často problematizovány, vznikl dojem, jako by se v mnoha dříve komunisty ovládaných zemích vytvořily kompaktní konzervativní většiny. A opravdu: ve východní Evropě existoval a existuje velký konzervativní rezervoár. Profilace stran však ještě není ani zdaleka dokončena. Předčasné rozčlenění do levicových a pravicových stran může vést k falešným závěrům. Konzervativní síly existují právě tak v menších stranách, jako v obtížně přehlédnutelných zastřešujících hnutích. To vypadá, že také politická seskupení, která se zpočátku ani zdaleka nedefinovala jako konzervativní, byla politickými spory vehnána do pravého rohu, ačkoliv původně patřila k pravému středu.

A to třeba zrovna v České republice, která byla historicky spíše orientována doleva, vznikla v roce 1992 pod vedením V. Klause konzervativní koalice. Naproti tomu na Slovensku, které vždy bylo v podezření z konzervativnosti, se dominující silou

stalo Mečiarovo *Hnutí za demokratické Slovensko*, které vykazuje silný posun doleva.

Maďarské demokratické fórum (MDS), které spolu s *Křesťansko demokratickou lidovou stranou* (KDNP) a *Nezávislou maloroľníckou stranou* (SKgP) sestavilo vládu J. Antalla, bylo kvůli pravicově zaměřenému I. Csurokovi ze strany liberálů a levice posunuto blíže k pravým radikálům. Nicméně má tato strana stabilnější střed a dokonce i levé křídlo, které je ve svých mnohých požadavcích připraveno jít mnohem dále než bývalí komunisté. Před posledními volbami do polského Sejmu bylo velmi obtížné sčítat nějakým způsobem konzervativce s jejich dvaceti devíti stranami. Nejzřetelněji se profilují v členstvu původní *Katolické volební akce* (WAK), *Demokratické unie* (UD) nebo *Centra občanské aliance* (PC).

Bulharské *Hnutí demokratických sil* (SDS), které po volbách v roce 1991 mohlo vytvořit vládu a které bylo koncem roku 1992 vehnáno do opozice, se po rozštěpení a vyloučení některých formací proměňuje stále více a více do zastřešujícího hnutí konzervativců. Jako ostře antikomunistická se ukazuje *Demokratická strana* (DP) vedená St. Savovem.

V katolických zemích východní Evropy nebyly křesťansko demokratické strany ani zdaleka tak úspěšné jako jejich předchůdkyně v roce 1945. Dostaly roku 1992 ve Slovinsku zhruba 15 % hlasů; v Polsku dostaly tři strany tohoto spektra asi 13 % všech křesel. Celkem dvě křesťansko demokratické strany jsou zastoupeny v parlamentech v Praze a Bratislavě. Maďarská *Křesťansko demokratická lidová strana* získala více než 5 % hlasů. Pro voliče v zemích se silnou katolickou tradicí stály po roce 1989 sociální a nacionální otázky v popředí tak důrazně, že voliči dali své hlasy spíše stranám, které se jim zdály být věcně kompetentnější pro řešení jednoho či druhého problému.

Je možné se dále domnívat, že v ortodoxních zemích křesťansko demokratické strany budou mít obtížnější pozici, poněvadž zde církev nebude moci poskytovat žádné krytí. Nicméně však se 42 poslanců *Národní křesťanské roľnícké strany* do 341 členného

rumunského parlamentu. V sofijském parlamentu je Ch. Sebev, reprezentant *Křesťanské unie "Záchrana"*, nejznámější politickou osobností.

Populistické strany

Tam, kde se lidé cítí ohrožení politicky, hospodářsky nebo vojensky, mohou vznikat široké populistické organizace, v nichž se zástupci nejrozličnějšího zabarvení scházejí k obraně před "nebezpečím". *Hnutí za demokratické Slovensko* V. Mečiara bylo v červnu 1991 založeno s cílem vybojovat uvnitř federace s Českou republikou status suverénního státu. Se 74 celkově ze 150 mandátů se stalo nejsilnější frakcí parlamentu v Bratislavě. Po odpojení Slovenska od federace se může dříve nebo později rozpadnout vlivem vnitřního napětí. V Chorvatsku, jehož teritorium je obsazeno z jedné strany Srby, soustřeďuje se většina voličů na *Chorvatskou demokratickou unii* (HDZ) a na jejího nejsilnějšího muže F. Tudjmana, jehož vláda je v rostoucím měřítku autoritářská.

Liberálové, roľnícké strany, zelení, národnostní menšiny

Pro strany mezi frontami komunismu a antikomunismu bylo v prvních svobodných volbách po roce 1989 jen velmi málo místa. Výjimku tvořil *Svaz svobodných demokratů* (SZDSZ) a *Svaz mladých demokratů* (FIDESZ), které v budapešťském parlamentu po volbách v roce 1990 dostaly 24, tj. 5 % křesel. Obě tyto strany získaly uznání v neposlední řadě tím, že se nechtěly podílet na spoluodpovědnosti za kompromisy vyjednané s komunisty u kulatého stolu. SZDSZ by mělo být považováno spíše za levicově než za pravicově liberální. V Sejmu dostaly tři liberální strany (KLD, SD, UPR) roku 1990 7 a 12 % mandátů, v Rumunsku dostala liberální aliance skoro 4 % křesel. Slovinská *Liberálně demokratická strana* (LDS), která byla roku 1992 s 23 % všech hlasů nejsilnější stranou v zemi, je potomkem dřívějšího komunistického svazu mládeže.

Pro předkomunistické panorama stran ve východní Evropě byly charakteristické roľnícké strany. Podíl zemědělských dělníků na celkovém počtu pracujícího obyvatelstva

výrazně poklesl. Rusko dodneška nemá žádnou stranu, která by se také byt' i přibližně mohla srovnávat s takzvanými sociálními revolucionáři, kteří roku 1917 měli za sebou polovinu voličů. Nejsilnější byly zemědělské strany po roce 1989 v Polsku (téměř 20 % mandátů), v Rumunsku (19 %) a v Maďarsku (11 %). V Bulharsku obě rolnické strany ztroskotaly na hranici čtyř procent.

Ačkoliv ve východní Evropě jsou ekologické škody mnohem katastrofálnější než v západní Evropě, nemohou z toho Zelení pro své strany nic získat. Nejsilnější je jejich vliv v *Liberálně sociální unii* v České republice.

Poté co národnostní menšiny žily po staletí často vedle sebe pokojně - ovšem v podmínkách autokratických nebo diktátorských režimů -, existuje nyní všude trend k národnostní homogenitě, který svůj vrcholek nalezl především v etnických čistkách Srbů. Ochraňování menšin je ve východní Evropě stále naléhavější, 25 miliónů Rusů dnes žije mimo svůj stát. Jestliže také Turkové v Bulharsku,

Maďaři, Němci a Řekové v Rumunsku, Maďaři na Slovensku a Němci v Polsku jsou zastoupeni v parlamentech, pak je to pouze přetlakovým ventilem než nějakou skutečnou pomocí menšinám.

Extrémně nacionalistické strany

Socialistická strana Srbska, nástupkyně komunistické strany, jejíž poslanci po volbách roku 1992 dostali v Bělehradě 34 % mandátů, se jednoznačně a bez skrupulí přeshaltovala směrem k nacionalismu. Její menšinová vláda se opírá o *Srbskou radikální stranu* (SRP), která s fašistickou manýrou vystupuje pro Velkosrbsko. Extrémně nacionalisticky se chová také *Srbská strana pravice* (HSP) pod vedením D. Paragy. *Vatra Romaneasca* upírá Maďarům v Rumunsku menšinová práva, která jim byla po roce 1989 přislíbena. Zhruba 6 % hlasů dostalo roku 1992 nacionalistické *Sdružení pro republiku - Republikánská strana Československa* (SPR-RSČ) pod vedením M. Sládka.

Heinz Brahm

Murray Bookchin - vedoucí osobnost Institutu sociální ekologie v Plainfieldu

Emeritním ředitelem a ideovým otcem Institutu sociální ekologie (Institut for Social Ecology) v Plainfieldu ve státě Vermont v USA, je Murray Bookchin. Ve svém díle reflektoval Bookchin celou řadu aktuálních, politických a sociálně ekologických námětů: antisemitismus, odpor proti válce, limity růstu měst, totalitarismus - vzestup Hitlera a Stalina, syntetická příroda, decentralizace moci a odpovědnosti odpovídající lidským měřítkům, ekologie a revoluční myšlení, anarchismus a ekologická společnost, spontaneita a organizace, energie, ekotechnokracie a ekologie, nové zemědělství, hierarchie a panství, libertariánský municipalismus, ekologie svobody, obrat společnosti, zelené perspektivy a mnoho dalších.

Již v roce 1952 publikoval stať o nebezpečí chemických látek v potravinách ("Problém chemických látek v potravinách" pod pseudonymem Lewis Herber, Contemporary

Issues: A Magazin for a Democracy of Content vol. 3, No. 12), jež předběhla svou dobu. Institut sociální ekologie v Plainfieldu je charakterizován *novým pojetím ekologie*. Jeho základem je Bookchinova stať "Ekologie a revoluční myšlení", která byla publikována již na počátku sedmdesátých let v zahraničí. V roce 1989 vyšla v plainfieldském teoreticko-informačním bulletinu a je znovu a znovu zveřejňována na různých místech světa. Její myšlenkový koncept se objevuje i v dalších Bookchinových pracích.

V uvedené stati prezentuje Bookchin svou základní ideu: lidská nadvláda produkuje nadvládu nad přírodou, avšak reharmonizace lidského s lidským podmiňuje rovnováhu lidstva s přírodou. Howard Hawkins, autor úvodu k plainfieldskému vydání "Ekologie a revoluční myšlení" z r. 1989, napsal: "Ekologie a revoluční myšlení" je prvním dílem, které zpochybnilo tradiční vztah mezi lidskou svobodou a přírodní nevyhnutelností, tradovanou v západní sociální teorii od antických dob. Po celá staletí reflektovala

západní filozofie přírodu jako lakomou říší fatality, na které musí lidé vynucovat své materiální požadavky, a jako základ pro společenskou 'říší svobody'. Toto paradigma nacházíme v díle Marxově, jenž zakládal říší lidské svobody na nadvládě nad přírodou prostřednictvím rostoucí ekonomické produkce".

Bookchin zpochybnil zavedený Marxův obraz přírody a koncipoval ideu ekologického humanismu, spjatého s harmonickou společností, která je sama v trvalé harmonii se světem přírody. Zastavme se u některých dalších myšlenek Murraye Bookchina.

Ve své nové knize "Nové uspořádání společnosti", Grafenau 1992, (Trotzdem Verlag), Bookchin píše: "Historický paradox civilizace spočívá v tom, že je budována na protikladu k přírodě, že korumpuje lidskou přírodu. Tento protiklad pochází z doby, která sahá kamsi za Rousseaua, jež nepotřebovala skutečnou lidskou a ekologickou civilizaci, aby zachránila tuto planetu a celé lidstvo. Civilizace se svou dnešní známkou kvality - rozumem a technikou - bude stále více považována za nový mor." Na mnoha místech svého díla Bookchin uvádí důvody pro radikální ekologický humanismus a doporučuje "anarchistickou koncepci komunity v rovnováze s přírodou a sociálním prostředím".

Spojuje ji s přímou demokracií, humanistickou technologií a decentralizací společnosti. Bookchin tuto koncepci nazývá "libertariánským municipalismem" (k tomuto tématu viz též P. A. Kropotkin 1891: "Duše člověka za socialismu"). Bookchin upozorňuje, že koncepty nadvlády starých nad mladými v gerontokraciích, mužů nad ženami v patriarchálních společnostech, člověka nad člověkem v centralistických ekonomikách byly vždy znakem vykořisťovatelských společností.

Libertariánský municipalismus

Žádná sociální revoluce nebude podle Bookchina dovršena, dokud nezruší nejen třídy vykořisťovatelů a strukturu státu, ale též nadvládu jakékoliv hierarchie ve všech sférách života, hlavně pak v oblasti ekologie. Bookchinův ekoanarchismus nachází v současné době silnou odezvu v rámci levého křídla

hnutí Zelených v SRN a v nově vznikajícím americkém ekoanarchistickém hnutí.

Bookchinovi následníci se orientují na vytváření lokálních participačních struktur - komunit, které pomáhají lidem v každodennosti vstupovat do aktivního života. Snaží se restrukturizovat municipalitu do struktury vzájemně provázaných lidových shromáždění městského typu v rámci obcí. Struktury jsou řízeny představiteli obecní rady, kteří získávají mandát a jsou bezprostředně odvolatelní obecními shromážděními.

Ve výše uvedené stati "Ekologie a revoluční myšlení" popisuje Bookchin svou vizi ekologické společnosti takto: "...Anarchistická komunita se v zásadě přiblíží zřetelně definovatelnému ekosystému." A dále uvádí: "Tento ekosystém bude diverzifikovaný, harmonický a rovnovážný". Relativně soběstačná komunita, závislá na prostředí z hlediska potřeb pro své žití, organicky zohledňuje vzájemné vztahy, jež ji udržují. Rotace občanských, pracovních a profesionálních zodpovědností, stimuluje a završuje nové dimenze sebezrovoje, probouzí všechny smysly jednotlivce. "...v kompletní společnosti bude mít jistou naději, že vytvoříme kompletní lidi... od komunity, přes region až k celým kontinentům budeme moci sledovat pestrout paletu lidských skupin a ekosystémů, v kterých každý z nás rozvine své jedinečné potenciály... osvobozený od dusivé rutiny, paralyzujících represí a nejistot, od těžké práce a falešných potřeb, od pout autority a iracionálního tlaku, octne se poprvé v historii jedinec v situaci, ve které si plně uvědomí své možnosti jako člen lidské komunity".

Ve své strategii libertariánského municipalismu doporučuje Bookchin "poskytnutí alternativních vyhlídek budování lidové společenské kontramoci, tj. alternativní moci, založené na konfederaci radikalizovaných komunit, schopné od počátku odporovat a vzdorovat globálním korporacím a národním státům, a které nakonec nahradí decentralizovaná ekologická společnost, založená na zásadách politické a ekonomické demokracie." Ekologii v tomto kontextu považuje Bookchin za vědu kritickou, zároveň však za disciplínu integrativní a rekonstruktivní. Avšak právě integrativní a rekonstruktivní

aspekt ekologie míří k anarchistickým koncepcím sociálně vědního myšlení: harmonizace přírody a člověka není možno dosáhnout bez vytvoření lidské komunity, realizující se v trvalé rovnováze se svým přírodním prostředím. O tom píše Bookchin: "Je možné, že člověk je manipulovatelný, jak tvrdí vlastníci masmédií, anebo že příroda je manipulovatelná - jak to demonstrují inženýři. Ekologie však zřetelně dokazuje, že přírodní svět ve svém celku, tj. příroda chápáná ve všech aspektech, cyklech a vzájemných souvztaznostech nedovolí všechny lidské nároky na ovládnutí planety." Bookchin se vyjadřuje i ke konkrétnímu řešení ekologických problémů: Jedním z nich je v současných USA znečištění vodních toků. Mnohé americké vodní cesty se staly otevřenými žumpami, jež představují rozšíření či prodloužení městských odpadních systémů. "...je eufenismus nazývat je vůbec řekami nebo jezery", píše Bookchin. Člověk v této souvislosti může být definován jako vysoce destruktivní parazit, který hrozí zničením přírody a nakonec sama sebe. V ekologii však slovo parazit není odpovědí na uvedený problém, ale klade samo otázky. Jaký zlom v historii způsobil přeměnu člověka na destruktivního parazita?

Co produkuje formu parazitismu, který má za následek nejenom úžasnou nerovnováhu v přírodě, ale ohrožuje i existenci samotného lidstva? Příčinou je nerovnováha, kterou člověk vytvořil i v sociálním světě, enormní velikost podniků, firem a monopolů; jejich lokalizace v určitém regionu, jejich hustota vzhledem k lidské komunitě anebo vodní cestě, požavky na suroviny a vodu a jejich úloha v celostátní dělbě práce a to vše má za následek vznik krizí.

Liberární eufemismy, definují sociálně-ekonomické procesy jako "růst" nebo "průmyslová společnost" či "zanedbanou čtvrt", mají své kořeny v respektování nadvlády člověka nad člověkem. Bookchin ve svém díle uvádí znepokojivá fakta z hlediska prognózy. Např. to, že ukáží-li se současné průmyslové prognózy jako reálné, budeme během příštích třiceti let svědky pětinasobného zvýšení spotřeby elektrické energie, založené většinou na využívání jaderného potenciálu a spalování uhlí. Těžba stavebního dříví se

zvýší o 20 %, výroba papíru o 50 % ročně, výroba umělých hmot (které již dnes tvoří okolo 2 % městských odpadů) o 7 % ročně.

Chápání planety soudobými podnikateli jako hromady minerálů vede k neomezenému růstu "výroby" odpadů. Bookchin reflektuje rovněž problémy dnešního zemědělství a varuje před regresivním zjednodušováním pojetí prostředí v moderním zemědělství. Píše: "Manipulovaní lidé ve městech musí být nakrmeni. Nakrmit je, znamená rozšířit industrializované zemědělství. Zemědělské plodiny musí být vyšlechtěny tak, aby byl umožněn vysoký stupeň mechanizace. Nikoli redukce lidské dřiny - jde hlavně o to, aby byl umožněn stálý růst produktivity a efektivnosti, maximalizace investic a využívání biosféry. Pěstování plodin musí být úzce specializováno a podle přísných pravidel regulováno v souladu s potřebami potravinářského průmyslu. Velké krajinné oblasti jsou tak využívány k pěstování jedné plodiny, monokultury, jež je vhodná pro mechanizaci. Protože monokultura je ideálním prostředím pro rozvoj škodlivých druhů hmyzu nebo plevelů, nevyhne se takto koncipované zemědělství používání chemických látek v řadě postupů: proti hmyzu, plevelům, chorobám rostlin i zvířat. Cílem je regulace výroby plodin a maximální exploatace půdy. Symbolem moderního zemědělství již dávno není kosa nebo traktor, ale letadlo. Moderní pěstitel už není sedlák, zemědělec - tedy člověk, od kterého by se dalo očekávat, že má úzký vztah k unikátním vlastnostem půdy, na které pěstuje své plodiny, ale stává se pilotem nebo chemikem, pro kterého je půda pouhým zdrojem zisku, anorganickou surovinou."

Bookchin vytýká moderní společnosti, že ničí práci "*organické evoluce*" též tím, že vytváří obrovské městské aglomerace z betonu, kovu a skla a ničí a podkopává komplexní důmyslně proorganizované ekosystémy, vytvářející vyvážené lokální odlišnosti ve městě přírody. A uzavírá, že nahrazováním vysoce komplexního organického životního prostředí zjednodušeným a anorganickým prostředím vrací člověk biosféru k nižším vývojovým stupňům, jež budou schopny integrovat a podporovat pouze jednoduché formy života. Sociální ekologie odvozuje svou

ostrou kritičnost nejenom z faktu, že je sama mezi ostatními vědami, aby předávala tento hrůzostrašný obraz lidstvu, ale také z faktu, že tento obraz prezentuje v nové sociální dimenzi. Pád organické evoluce je podle Bookchina výsledkem protikladů mezi městem a venkovem, státem a komunitou, průmyslem a zemědělstvím, masovou výrobou a řemeslem, centralismem a regionalismem, mezi byrokratickým a lidským rozměrem.

Proti uvedenému obrazu staví Bookchin anarchistickou koncepci komunity s přímou demokracií, humanistickými technologiemi s vybalancovaným vztahem k přírodě. Uvádí, že odmítání současného statu quo přivádí mladé lidi k intuitivnímu anarchismu. Jejich láska k přírodě je zároveň reakcí na "syntetický" charakter městského prostředí a jeho produkty. Jejich volání po "přímé akci" je reakcí vůči byrokratizaci a centralizované společnosti s pasivní demokracií. Jejich snaha "vypnout", vyhnout se dřině a závodům v konzumu reflektuje hněv a nenávisť vůči tupé průmyslové rutině, plodící masovou výrobu v továrně, úřadě nebo na univerzitě. Jejich výrazný život je osobním únikem z masové společnosti.

V této souvislosti cituje Bookchin "Filozofii anarchismu" Huberta Reada: "Pokrok se měří stupněm diferencovanosti ve společnosti. Je-li jednotlivec pouhou jednotkou v nerozlišitelné mase, je jeho život limitovaný, jednotvárný a mechanický. Stane-li se však jednotlivec samostatnou jednotkou v souladu s prostorem a samozřejmě

s možností nehody a náhody, může rozvinout a vyjádřit sám sebe. Může rozvíjet ve skutečném významu tohoto slova své vědomí síly, vitalitu a radost." Bookchin přirovnává anarchistickou komunitu k jasně definovanému ekosystému: bude diverzifikovaná, harmonická a rovnovážná. Směrem od komunity přes region až k celým kontinentům budou pestré, diferencované lidské skupiny a ekosystémy rozvíjet své unikátní potenciály a tak umožňovat svým členům působení širokého spektra ekonomických, kulturních a behaviorálních stimulů: bude docházet ke kreativním interakcím mezi jednotlivci a skupinami, komunitou a prostředím, lidstvem a přírodou. Forma hierarchizované společnosti, která dnes definuje realitu v termínech "nadřazenosti" nebo "podřízenosti" ustoupí perspektivě, která bude zohledňovat diverzitu v ekologickém slova smyslu.

O autorovi:

Murray Bookchin (* 1921), třicet let neúnavně podporuje ekologii, přírodu, šetřící technologie a antinukleární iniciativy. Je autorem řady knih: *Lebensgefährliche Lebensmittel*, 1955; *Our Synthetic Environment. Crisis in Our Cities*, 1965; *Post-Scarcity Anarchism*, 1971; *The Limits of the City*, 1973; *The Spanish Anarchists*, 1980; *The Ecology of Freedom*, 1982. Žije v Burlingtonu (Vermont, USA).

Věra Dvořáková-Janů

Mezinárodní konference o teorii faset

Ve dnech 29. 8.-1. 9. 1993 proběhla v Praze 4. mezinárodní konference o teorii faset organizovaná Asociací teorie faset. Konala se v krásném prostředí Anežského kláštera za naprostého nezájmu české odborné veřejnosti způsobeného zřejmě tím, že teorie faset, vyvinutá Louismem Guttmanem někdy v druhé polovině padesátých let zejména v kontextu výzkumu inteligence a postojů, je u nás málo známá.

Dle složení účastníků konference se zdá, že tato teorie byla a je dále rozvíjena a použí-

vána hlavně v Izraeli, kde později její autor žil a před několika málo lety též zemřel. Uplatňuje se ve třech směrech: Za prvé jako technika sloužící k vytvoření designu studie, speciálně pro tvorbu dotazníku, za druhé jako soubor základních principů pro predikci struktury v empirickém materiálu a za třetí jako filozofická teorie o povaze empirického výzkumu ve společenských vědách.

ad 1) Základním nástrojem pro tvorbu designu je "mapping sentence", zobecnění designu pokusu, jak ho pro přírodní vědy zavedl R. A. Fisher. Tento rys teorie faset, který

řídí konstrukci položek a formulaci hypotéz, je přijímán velmi pozitivně.

ad 2) Při analýze dat je teorie faset aplikována především všude tam, kde faktorová analýza, využívá však téměř výhradně techniky prostorové analýzy a reprezentace, zejména SSA - smallest space analysis, což bývá občas předmětem kritiky.

ad 3) Fasetový přístup je reprezentantem ryze empirické tradice a jako filozofická teorie je vědci převážně odmítán.

Na konferenci odeznělo na padesát referátů roztríděných do následujících tematických okruhů:

1. Škály a analýza dat.
2. Inteligence.
3. Vzdělávání.
4. Aplikace teorie faset ve vývojových studiích.
5. Sociální psychologie.
6. Sociologie.
7. Hodnoty.
8. Statistické metody pro analýzu testů a dotazníků navržených fasetovým přístupem.

9. Psychologie prostředí.

10. Marketing.

11. Psychologie organizace a řízení.

12. Teorie faset a tvorba teorie.

13. Teorie faset a analýza dat.

14. Teorie faset a příbuzné metody.

15. Zločin a spravedlnost.

Přednášející byli vědci z Izraele (např. Shlomit Levy, blízká spolupracovnice L. Guttmana), z Japonska (např. slavný Chikio Hayashi), z Německa (např. Ingwer Borg, neúnavný propagátor teorie faset a předseda programového výboru konference), dále z Británie, Francie, Spojených států, Švýcarska, Austrálie a z Holandska (se silnou účastí v sekci statistických metod). Konference měla, jak už to bývá, i bohatý společenský program a účastníkům se v Praze velmi líbilo.

Škoda, že jsme nevyužili jedinečné možnosti dozvědět se něco o teorii faset přímo od pramene. Příště to už nenapravíme, neboť za dva roky se "fasetisté" sejdou s největší pravděpodobností v USA.

Blanka Řeháková

Letní škola na téma sociální spravedlnosti

Po dobu tří červencových týdnů, od 7. června do 28. června, pořádal varšavský Institut sociálních studií ve spolupráci s Varšavskou univerzitou Letní školu sociální spravedlnosti pro vědce ze střední a východní Evropy. Využil svých pracovních kontaktů s Institutem pro sociální výzkum při Michiganské univerzitě a kromě sponzorů a studentů získal pro tento projekt také uznávané vědce z Evropy a Spojených států. Členy fakulty Letní školy se tak stali: Ronald Cohen, profesor psychologie na Bennington College, Robert Cooter, profesor práv a ekonomie na University of California, Berkeley, Robert Folger, profesor managementu na Tulane University, Janusz Grzelak, profesor psychologie z Varšavské univerzity, Bogdan Cichomski a Zbigniew Sawinski, profesori sociologie z Varšavské univerzity, V. Lee Hamilton, profesorka sociologie na University of Maryland, David Messick, profesor eti-

ky na Northwestern University, Gerold Mikula, profesor psychologie na univerzitě v Grazu, Jef Syroit, profesor psychologie na univerzitě v Utrechtu. Svou účast přislíbil také Duane Alwin, profesor sociologie na University of Michigan, který se však omluvil.

Záměrem organizátorů bylo poskytnout mladým sociálním vědcům, univerzitním přednášejícím a pokročilým studentům sociologie, ekonomie a psychologie, kteří se zabývají problémem sociální spravedlnosti v postkomunistických zemích, orientaci v historii, teorii a metodologii této disciplíny, seznámit je se současnými akademickými a výzkumnými okruhy konceptu sociální spravedlnosti a zároveň je povzbudit k rozpracování vlastních, a bude-li to možné, i nadnárodních výzkumných projektů. V souladu s touto představou byl výukový plán Letní školy koncipován do tří částí:

1. Teoretický exkurs do sociální spravedlnosti
2. Trénink metodologie a technik analýzy dat

3. Příprava společných výzkumných projektů mezi fakultou Letní školy a studenty

V rámci teoretické výuky Letní školy přednesli členové fakulty přednášky kombinované se semináři:

R. Cooter: Mechanism of Allocating Resources

R. Cohen: Silencing Complaints of Injustice

R. Folger: History of Developments on Social Justice

J. Grzelak: Motivational Bases of Choice Behavior in Social Dependency Situations

L. Hamilton: Retributive Justice

D. Messick: Distributive Issues

G. Mikula: Experience of Injustice

J. Syroit: Social Justice in Organizations

B. Cichomski, Z. Sawinski: Perceptions of Distributive Justice

Prostřednictvím přednášek a seminářů umožnili lektori nahlédnout studentům do svých posledních prací a přímo s nimi diskutovat jak o teoretickém a metodologickém základě, tak o jejich závěrech. Kromě toho poskytla fakulta studentům i sborníky nejvýznamějších článků.

Trénink metodologie a technik analýzy dat byl studentům nabídnut na kursu práce s SPSS. Pro tento kurs byl vytvořen extrahovaný soubor proměnných ze souboru ISJP (International Social Justice Project) z roku 1991, který obsahuje data ze čtrnácti zemí - osm z nich je postkomunistických, šest jsou rozvinuté kapitalistické státy. Přes velký zájem studentů a ochotu lektorů však tento kurs skončil předčasně. Dostupná verze SPSS 2.0 a malá paměť počítačů umožnily jen nejednodušší analýzy dat jinak velmi zajímavého výukového souboru s přibližně 15 000 případy.

Závěrečnou aktivitou Letní školy byla příprava výzkumných projektů na aktuální témata z oblasti percepce sociální spravedlnosti. Mezi projekty rozpracovanými jednak na základě přednesených problémů, tak na základě předchozích prací studentů, dominovala tato témata:

1. Individuum, organizace, stát

Sociopolitické problémy spojené se změnami systému: úloha mlčení příslušníků jednotlivých sociálních vrstev při ospravedlnění

existujícího sociálního pořádku; rozdíly mezi latentními a manifestními principy sociální spravedlnosti u držitelů moci ve společnosti a těmi, kteří se na moci nepodílejí; efekt změn politického systému na očekávání vzkledem k rovnosti v odměňování a na percepci rovnosti příležitosti; změny chápání principů spravedlnosti s ohledem na mzdy a vlastnictví - mezinárodní srovnání; komparace sociálních nákladů přizpůsobení nové sociální situaci; poslušnost vs. tolerance k sociální nespravedlnosti; vztah mezi řešením sociální nespravedlnosti pomocí politických programů a skutečnou percepcí nespravedlnosti - akceptace těchto politických programů jednotlivými sociálními straty.

Sociopolitické problémy svázané s nezaměstnaností: užitečnost znalosti koncepcí sociální spravedlnosti pro politiky; spravedlnost při propouštění z práce - percepce očima managementu a dělníků; efekt nezaměstnanosti na sebehodnocení, hodnocení jiných a sociální hodnocení.

2. Percepce nespravedlnosti v souvislosti s odpovědností a kontrolou

Percepce spravedlnosti v rozhodovacích procesech, v nichž jedinec má, nebo nemá hlas; efekt hierarchie vs. solidarity při porušování kompetencí na chápání sociální spravedlnosti.

3. Hlas a mlčení

Efekt mlčení při hodnocení sebe a druhých v situacích vnímané nespravedlnosti - percepce očima viníka, oběti a svědka.

Letní škola získala pro svůj projekt konferenční středisko situované v rekreační lokalitě nedaleko Varšavy, které poskytovalo prostory pro ubytování studentů, posluchárnu a počítačovou pracovnu. Díky sponzorům, z nichž největší část nákladů převzal Higher Education Support Program, bylo všem účastníkům poskytnuto ubytování, jídlo a studijní materiály zdarma. Zúčastnilo se jí celkem 34 studentů z 11 zemí - Bulharska, České republiky, Litvy, Maďarska, Polska, Rakouska, Rumunska, Ruska, Slovenska, Spojených států a Ukrajiny. Převahu tvořili účastníci z Polska a Rumunska, profesně převládali psychologové a možná nad očeká-

vání politologové. Oficiálním jazykem Letní školy byla samozřejmě angličtina.

Komunikaci, která bývá na vědeckých kongresech pro účastníky ze zemí střední a východní Evropy tvrdým oříškem, mezi lektory a studenty Letní školy v mnohém usnadnil úvodní seminář, který se z oficiálního zahájení plynule proměnil v diskusi o problémech doprovázejících sociopolitickou a socioekonomickou transformaci zemí střední a východní Evropy. Diskusím a bližšímu navázání kontaktů mezi všemi účastníky navzájem přála i řada

neformálních akcí Letní školy, "kávové" předstávky mezi jednotlivými přednáškami a semináři, ubytovací středisko situované na venkově, ve kterém byli účastníci "zakonzervováni" a také relativně nevelký počet studentů.

Při odjezdu se s námi organizátoři z Varšavské univerzity a Institutu sociálních studií loučili slovy "na shledanou příští rok". Pokud se pokusí o projekt Letní školy i v roce 1994, přeji jim, aby byl úspěšný jako ten letošní.

Klára Vlachová

Studium sociologie na Uppsalské univerzitě

V současné době, kdy Švédsko prožívá ekonomickou a politickou krizi, vzrůstá počet těch, kteří chtějí studovat na vysoké škole. Je to podmíněno jak na zdejší poměry nezvykle vysokou a stále vzrůstající nezaměstnaností, tak i tím, že vysokoškolský život je dobře zabezpečen. Každý, kdo splní přijímací formality, tzn. vysokoškolský test (který je pro všechny nastávající vysokoškolské studenty stejný a poměrně náročný) a má dostatečně dobré známky z gymnázia nebo jiné střední školy, má nárok na vysokou půjčku od státu. Měsíčně od září do května si studenti půjčují 4 700 švédských korun a současně dostávají příspěvek 2 000 SEK. Studium samotné je sice téměř bezplatné (300 SEK za semestr), ale studenti si kupují před začátkem každého nového kursu potřebnou literaturu, která je až stonásobně dražší než české knihy. Nájemné činí měsíčně 1 000-2 000 SEK podle toho, jestli student bydlí na koleji, nebo má vlastní byt. Studentské byty nejsou žádnou výjimkou a téměř každý má po určité době studia na takový byt nárok. Při výpočtu nákladů nemůžeme zapomenout na to, že Švédsko je země s vysokou životní úrovní a náklady na běžné každodenní potřeby jsou ve srovnání s jinými zeměmi západní Evropy velmi vysoké.

Peníze se ovšem nedostávají automaticky, nýbrž každý musí splnit svoje studijní povinnosti a dosáhnou nejméně 15 bodů za jeden semestr. Semestry se skládají z několi-

ka kursů (většinou měsíčních), po jejichž absolvování se vykonává písemná (3-5 hodinová) nebo ústní zkouška, příp. seminární práce. Po úspěšném zvládnutí zkoušky obdrží student 5-10 bodů, a to podle náročnosti zkoušky. Zkouškové období je tedy vlastně každý měsíc. Pokud student zkoušku nezvládne, může ji opakovat tak dlouho, dokud bude mít trpělivost a chuť. Při nedosažení potřebného počtu bodů nepřestává student studovat, ale zastavuje se mu měsíční příjem.

Švédský student má nesporně výhodu v tom, že není finančně závislý na rodičích ani na nikom jiném a přitom dostává pravidelně určitý nezanedbatelný finanční obnos. V době prázdnin, tedy v červnu, červenci a srpnu se peníze nevyplácejí, a tak jsou studenti nuceni si hledat letní brigádu. V minulosti to nebyl žádný problém, ale letos jsou možnosti v důsledku ekonomické krize velmi omezené.

Za celou dobu studia si švédský student vypůjčí až 250 000 SEK, které bude muset v budoucnu postupně splatit. Vypadá to jako velická suma, ale situace není tak hrozná. Peníze se začínají splácet až v době, kdy má každý svoji stálou práci s tím, že je možnost stanovit si vyšší procenta z platu, které půjde na splácení dluhu. Maximálně jsou to 4 %, ale mnohdy méně, a proto není výjimkou ten, kdo splácí dluh až do penze.

Celkově je ve Švédsku šest univerzitních měst: Stockholm, Uppsala, Lund, Göteborg, Umea a Linköping. Uppsala se svými 25 tisíci studenty patří k jednomu z největších. Je tu možnost studovat teologickou fakultu, práva,

medicínu a farmacii, na humanistické fakultě kulturu a orientalistiku, na společensko-vědní fakultě ekonomii (obecnou, zahraniční v kombinaci s různými světovými jazyky), politiku, psychologii a sociologii, technické a přírodovědní obory, inženýrství a pedagogiku.

Ten, kdo chce studovat sociologii, musí mít již zvládnuto 40 bodů na univerzitě, přičemž příliš nezáleží na tom, v jakém oboru. Sociologie samotná se studuje ve třech kurech od nejzákladnějších sociologických vědomostí až po samotný výzkum. První kurs obsahuje základy sociologie, sociologickou teorii, metodologii a aplikovanou sociologii. Druhý kurs prohlubuje a doplňuje znalosti z prvního kursu. Třetí kurs je pro pokročilé sociology. V jeho rámci se studenti seznámí s aktuálními problémy a diskusemi v současné sociologii, tedy sociologickou analýzou aktuálních výzkumů. Na závěr píšou studenti samostatnou seminární práci. Výuka se skládá z přednášek, odborných lekcí, skupinových cvičení, seminářů, doplňkových vybraných přednášek a samostatné práce v laboratoři. Laboratoř je k dispozici pro každého a po celý den. Studenti si tak mohou přímo vyzkoušet, co se ten den naučili. Po zvládnutí tří kursů získává student 60 bodů z jednoho předmětu, který se tím pádem stává jeho hlavním předmětem. Když k těmto bodům připočteme předcházejících 40 bodů, stačí základy nějakého jiného, na sociologii navazujícího kursu k tomu, aby student dosáhl titulu bakaláře. K tomu, aby se student mohl stát magistrem, musí dosáhnout 180 bodů a tedy v případě sociologie studovat čtvrtý kurs sociologie, který je náročný tím, že

student musí prokázat již opravdu dobré sociologické vědomosti a pod vedením jednoho či více expertů napsat diplomovou práci. Téma práce je většinou zadáno podnikem, pro který student pracuje. Diplomová práce je tedy využita v praxi a je honorována. Státní zkouška se ve Švédsku nevykonává.

Ten, kdo by se domníval, že ke katedře sociologie patří pouze sociologie jako taková, ten by se velmi mýlil. V rámci katedry je možno studovat sociální psychologii, masmédiu a komunikace, pracovní život, organizaci a personální práci, administrativu v terciární sféře a v neposlední řadě také žurnalistiku. Zvláště poslední ze jmenovaných bych chtěla doporučit k zamyšlení. Neměla by se žurnalistika vyučovat na katedrách sociologie i u nás? Každý sociolog by měl podle mého mít schopnost vyjadřovat se v masmédiích pro nejširší veřejnost.

Kromě výše jmenovaného jsou součástí studia zahraniční stáže. Tím, že stát vyplácí půjčku i příspěvek také v zahraničí, neprovází studium žádné finanční obtíže. V zahraničí se studenti většinou zabývají studiem cizího jazyka.

Na závěr bych chtěla říci, že vzdělávací systém ve Švédsku je na velmi vysoké úrovni a neustále se vyvíjí. Každý student má přístup jak k nejmodernějším počítačům a kopírovacím přístrojům, tak i k moderní knihovně s výborně zpracovaným rešeršním systémem. Tomu, kdo má zájem o kvalitní a vysoce efektivní výuku, mohou švédské univerzity opravdu doporučit.

Martina Říhová

XIII. Rakouský sociologický kongres

Malé státy ve velké společnosti. Evropa mezi globalizací a regionalizací

25.-27. listopadu 1993 se konalo na jihu Rakouska setkání rakouských sociologů k tématu, které i nám má mnoho co říci.

Rudolf Richter, předseda Rakouské sociologické společnosti ve svém zahajovacím referátu charakterizoval jako jeden z cílů kongresu přispět k zodpovězení otázky: "Jak

se malé státy mohou dostat ke slovu ve velké společnosti?" To, že se malé státy nalézají ve velké společnosti, je možno chápat alespoň dvěma způsoby. Jednak velká společnost může být chápána kvantitativně jako sociální systém, který nás obklopuje a v němž vzrůstá vzájemná závislost jednotlivých subsystémů. Druhé možné pojetí velké společnosti, o kterém se R. Richter zmiňuje, je však v přeneseném slova smyslu "lepší společnost" "vyšší společnost", nebo také uzavřená společnost,

na jejichž výhodách se mohou podílet jen nemnozí vyvolení. Budou velké státy Evropy diktovat pravidla této velké společnosti nebo se také malé státy Evropy budou moci spolupodílet, budou moci spoluurčovat, jaká bude Evropa v budoucnosti?

Takové a podobné otázky tvořily základní osu jednání kongresu, v jehož rámci však probíhalo také pracovní zasedání Rakouské sociologické společnosti a jednání sekce této společnosti k otázkám teorie, metodologie, dějin sociologie, sociální politiky, průmyslové sociologie, sociologie medicíny, feminismu a dalším problémovým okruhům. Jádrem kongresu, tj. dopolední plenární zasedání a většina pracovních skupin však byly věnovány základnímu tématu kongresu. Pro dokreslení názvy některých hlavních referátů:

Hans Geser, Zürich: "Nový světový pořádek" v napětí mezi tendencí ke zmenšování států a prosazováním mezinárodních organizací.

Winfried Böttcher, Cáchy: Utváření evropské identity prostřednictvím regionalizace.

Zdravko Mlinar, Ljubljana: Malé a velké systémy v nebezpečné Nové Evropě.

Helmut Kramer, Vídeň: Evropa malých států - k revitalizaci teorie malých států.

Thomas Nowotny, Paříž: Budoucnost malých států - pokus o shrnující pohled.

Max Haller, Graz: Supermoc nebo federalistická občanská společnost nového typu? Zájmy velkých a malých států a jejich občanů na dvou základních modelech evropské ústavy.

Posuzováno podle počtu přihlášených referátů, plenárních zasedání, setkání sekce, kula-

tých stolů a pracovních skupin jednalo se o setkání bezesporu významné. Ve dvanácti devadesátiminutových blocích proběhla čtyři plenární zasedání, čtyřicet setkání odborných sekcí a výzkumných skupin a večerní kulatý stůl za účasti významných zahraničních hostů.

Sjezdu se zúčastnilo několik set rakouských sociologů. Z programu je zřejmé, že prakticky stovka z nich připravila vystoupení. A navíc, na Rakouský sociologický sjezd se sjeli sociologové doslova z celé Evropy: 20 německých, 8 maďarských, 6 slovinských, 6 finských, 5 polských, 5 švýcarských, 5 švédských referátů, dále aktivní účastníci z Itálie, Litvy, Slovenska, Rumunska, Velké Británie, Španělska, Estonska, Francie, Kréty, Portugalska, Nizozemí, Irska a Ruska. Možná, že nepřijeli všichni, ale každopádně to byla akce mezinárodní, ne jen lokální - národní. Většina jednání sice probíhala v mateřském jazyce pořadatelů. Ale šest ze čtyřiceti pracovních skupin jednalo anglicky a z referátů přednesených na ostatních shromážděních bylo sedmnáct předneseno v angličtině.

Češi se účastnili jen skromně, jak odpovídá jejich podílu na výzkumném úsilí v rámci tématu, možná však, že až nemístně skromně. Rakouští pořadatelé účastníkům z východní Evropy přispěli na ubytování, konferenční poplatek a náklady pobytu, za což jim právem náleží dík. Stálo by však za úvahu, zda by se pro dobro reprezentace české sociologie nenašel způsob, jak přispívat bez složitých průtahů, třeba dodatečně, našim referujícím účastníkům alespoň částečně na výlohy za cestu.

Hynek Jeřábek

Zdeněk Pavlík, Alena Šubrtová:
František Fajfr. Život a dílo.

Acta demographica XI. Československá demografická společnost, Český statistický úřad, Praha 1993, res. angl., rus., fr., 213 s.

V roce 1992 si hrstka demografů a statistiků připomněla, že uplynulo právě sto let od narození jednoho ze zakládajících členů Československé demografické společnosti a zakladatele revue *Demografie*, právníka, filozofa, sociologa, statistika a demografa *Františka Fajfra*, v letech 1945-1961 předsedy Státního úřadu statistického, v době od roku 1957 do roku 1961 předsedy Státní populační komise. Dlužno říci, že jejich vzpomínky nebyly nezaujaté - naopak. Těch, kteří patřili k jeho spolupracovníkům, již nezbyvá mnoho, přesto však pro ostatní může být překvapivé, jak hluboko se do mysli současníků vryly vzpomínky na vzájemná setkání a diskuse, s jakou vytrvalostí, možná až urputností se další generace demografů snaží "vypořádat" s Fajfrovým odkazem. Anotovaná kniha je jedním z důsledků této snahy - sestavili ji demograf a historička, z nichž ani jeden nezůstal k Fajfrovi indiferentní, vydala ji Československá demografická společnost, o jejíž založení se osobně zasloužil, a Český statistický úřad, dnes právní nástupce SÚS. A nelze říci, že jde jen o zdvořilostní vzpomínku či o úlitbu bohům.

Česká demografie je věda velmi mladá, za jejího zakladatele bývá považován až Antonín Boháč svými studii z prvních desetiletí tohoto století. A mezi jeho nástupci zaujímá František Fajfr jedno z čelných míst, ačkoliv se demografií začal zabývat až na sklonku svého života, v době, kdy již překročil šedesátku. Jeho práce teoretické však dodnes neztratily na významu, nesporný je jeho osobní přínos k rozpracování koncepce moderního sčítání, které zejména jednotou zpracování sčítání lidu a sčítání bytů nemělo v té době ve světě obdoby. František Fajfr však ovlivnil vývoj demografie i jinak: jako výrazná osobnost měl značný osobní vliv na své vrstevníky i mladší spolupracovníky, kteří

si i po letech pamatují na jeho slova, reakce, názory, často se řídí jeho pokyny, váží si jeho schopnosti konstruktivní, tvůrčí kritiky. A nebylo to jen proto, že stál v čele SÚS šestnáct let, déle než kterýkoli z jeho předchůdců i následovníků. A i když se dnes může zdát problematické působení v tak vysoké funkci ve státní službě po celá padesátá léta, zdá se nanejvýš pravděpodobné, že to byla právě Fajfrova zásluha, že se podařilo udržet relativně dobrou úroveň československé demografické statistiky i v tomto období.

Biografie Františka Fajfra, jak ji Zdeněk Pavlík a Alena Šubrtová sestavili, přináší pozornému čtenáři mnoho námětů k zamyšlení. Kromě životopisu je zde pět kapitol - pět námětů z širokého pole Fajfrova zájmu - vybraných jak z pohledu demografie, tak z hlediska jejich současné aktuálnosti, dále bibliografie jeho prací, dvě přílohy a rozsáhlá shrnutí v angličtině, ruštině a francouzštině. Ve sborníku nalezneme především shrnutí Fajfrových názorů na postavení demografie v rámci systému věd, jeho úvahy o vztahu kvality a kvantity a jejich odraz v hodnocení populačního vývoje, představy o populační politice, pohledy na problematiku národnosti a na cikánskou otázku. Jde vesměs o zdařilý komentář Fajfrových názorů s řadou kratších i obsáhlejších citací, nechybí uvození širších okolností, za nichž studie vznikaly. Autorkou převážné části textu je Alena Šubrtová, která zároveň využila okolnosti, že před lety pořádala Fajfrovi pozůstalost v Archivu Národního muzea, a zejména v oddíle o národnosti doplnila text i o pasáže, které zůstaly v rukopise a které jsou pod názvem "Listy o národnosti" publikovány jako příloha I poprvé až v anotované publikaci. A ačkoliv od jejich sepsání uplynulo více než dvacet let, udivuje dnes Fajfrova takřka jasnozřivost, čteme-li jeho výhrady k tehdejší marxistické teorii národnosti a jeho upozornění na možná vyústění neresppektování daných národnostních poměrů a vztahů mezi Čechy a Slováky, na to, že národ není relikv 19. století, ale kategorie, s níž je nutno dále počítat.

Je velkou zásluhou Aleny Šubrtové, že se jí podařilo sestavit pravděpodobně úplnou bibliografii Fajfrových prací od roku 1917 do roku 1968 (poslední položka má pořadové číslo 547), neboť Fajfr přispíval do širokého okruhu časopisů, novin, revue a sborníků. Jde o neocenitelnou pomůcku pro každého, kdo by se chtěl s Fajfrovou prací a především s jeho názory seznámit autenticky, a to bude každý, kdo se hlouběji zajímá nejen o dějiny české sociologie, filozofie, statistiky a demografie, ale o celkový vývoj společenský a sociální naší vlasti v době Fajfrových tvůrčí aktivit.

Příloha II je neméně zajímavá - je to návrh na zvolení Františka Fajfra členem Československé akademie věd, který v září 1968 podala Československá demografická společnost. Návrh, který již v době svého vzniku neměl naději na realizaci. František Fajfr navíc v únoru 1969 zemřel.

Po dlouhou dobu nebude asi snadné psát o představitelích české vědy, kteří byli

zároveň členy Komunistické strany Československa a zastávali v období po roce 1945 vysoké postavení ve státní službě. Přesto je to zapotřebí a nezaujaté a důkladné studium vývoje vědních disciplín i v tomto období je jedním z důležitých úkolů nejen historiografie, ale i jednotlivých vědních oborů respektive institucí. Dnes jsme svědky takřka hromadného odhazování do starého železa všeho, co bylo ve společenských vědách v letech 1948-1989 napsáno, obvláště, byl-li autorem komunist. Skutečnost však nebyla tak jednoznačná, lidé, kterým se dostalo hlubokého intelektu a schopnosti promýšlet věci, nebývají jednodušší. Nebyl takovým ani František Fajfr a je škoda, že jeho dílo je dnes tak málo známé. Proto doporučuji všem, kdo se zajímají o demografii, problémy populační politiky a otázky spojené s kvalitou populace, ale také o národnostní problematiku, aby si anotovaný sborník pozorně přečetli.

Ludmila Fialová

**Ct. Nečas: Aušvicate hi khér báro.
Čeští vězňové cikánského tábora
v Osvětimi II-Brzezince**

Brno, Masarykova univerzita 1992, 247 s.

Autor se věnuje systematicky válečné a poválečné historii našich Cikánů-Romů již několik let. Výsledky jeho bádání jsou uloženy ve dvou publikacích *Nad osudem českých a slovenských Cikánů v letech 1939-1945* (Brno 1981) a *Andr'oda taboris. Vězňové protektorátních cikánských táborů 1942-1943* (Brno 1987). Nyní vyšla třetí publikace věnovaná tentokrát Romům z českých zemí, kteří byli vězni cikánského tábora v Osvětimi II-Brzezince. V táboře bylo evidováno 20 000 Romů obou pohlaví včetně dětí. Seznam internovaných Romů zachránil bývalý osvětimský vězeň jeho ukrytím v táboře, kde byl s jeho pomocí v roce 1949 nalezen. V seznamu osvětimských Romů bylo i 6 000 Romů pocházejících z českých zemí, a to jak z protektorátního území, tak z okupovaného pohraničí. Jejich excerpcovaná nacionálně se stala předmětem zpracování Ct. Nečase.

Publikace o 247 stranách je uvedena věnováním "Památce mužů, žen a dětí, jejichž údělem bylo zahynout v cikánském táboře v Osvětimi II-Brzezince". Poděkování pak patří řadě českých a polských badatelů, kteří autorovi zpřístupnili úřední i svou soukromou dokumentaci. Předmluvu napsal K. Holomek, někdejší romský poslanec ČNR. Dokumentační část uvozují dvě vyprávění Romů, kteří přežili: Heleny Malíkové, roz. Holomkové ("To šeccko nemoselo byt, ale stalo sa to") a Ant. Daniela ("Bylo dobře, že sme nic nevěděli, co s nama bude"). Jsou to autentické zážitky ze soustředění Romů před jejich transportem do Osvětimi a o životě v táboře.

Samostatnou část představuje Kalendář událostí, v němž jsou chronologicky (od roku 1927 do roku 1944) uvedeny nejdůležitější předpisy československé, protektorátní i říšskoněmecké provenience upravující cikánskou otázku v našich zemích. Dokumenty zde citované včetně příloh se stanou pramenem i pro další romistické práce. Ukazují zejména nacistické předpisy,

v nichž byla do naprostých věcných detailů otázka "konečného řešení" zpracována.

Po podrobnějším vypsání agendy písařny cikánského tábora v Osvětimi II-Brzezince, kde v hlavní knize bylo zapsáno 10 097 Romů mužského pohlaví a 10 849 Romek, následuje jmenný seznam Romů a Romek z českých zemí. Z úhrnu 20 tisíc evidovaných Romů většina zahynula. Ze zhruba 6 tisíc Romů z českých zemí jich zahynulo kolem 5 tisíc. Zbylých tisíc Romů představovalo celé poválečné romské etnikum v českých zemích. U každého jména (příjmení, jméno) je uvedeno datum a místo narození, vězeňské číslo, datum příchodu do tábora, datum ev. dočasného přemístění a datum úmrtí nebo transportu do jiného tábora. Původní seznamy obsahují i údaj o rodinném stavu. Údaje o místech narození umožňují rekonstruovat územní rozložení romských rodů, studium frekvence jmen a příjmení ev.

genealogické závěry. Takové porovnání má velkou cenu i pro aktuální srovnávací studie o Romech na našem území, víme-li, že Romové žijící dnes na území Čech a Moravy jsou v absolutní většině slovenského původu, takže autochtonní Romové jsou pouhým zlomkem romské populace České republiky. V té souvislosti je zajímavé, že při setkání romské reprezentace s českým premiérem V. Klausem koncem září 1992 se prohlásili za "federální národ" a tento charakter jím byl uznán a byly jim slíbeny zvláštní úpravy např. jejich státní příslušnosti (dvojí příslušnost ap.). Anotovaná publikace je výsledkem obrovské práce, i když se zdá, že sestavit seznam 6 000 osob je dost mechanická práce. Co však reprezentuje, ocení jen odborník kteréhokoli společenskovedního nebo jiného zaměření. Není to dílo jen pro romisty.

Vladimír Srp

Jméno:

Instituce:

Ulice a číslo domu:

Obec vč. PSČ:

Země:

Sociologický časopis
Jilská 1
110 00 Praha 1
Česká republika

*Sociologický
časopis*

čtvrtletník určený širokej sociologickej obci

Přináší v pravidelných rubrikách:

odborné teoretické a metodologické stati,
informace o sociologických výzkumech,
přehledové články,
recenze a anotace naší i zahraniční literatury,
zprávy a informace o dění v sociologii,
zajímavé dokumenty,
rady uživatelům SPSS.

Cena samostatného čísla : 29 Kč, předplatné na rok 116 Kč.

CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW

je nový sociologický časopis, který seznamuje zahraniční čtenáře s problematikou transformace české společnosti ve středoevropském kontextu. Přináší jak původní články českých a zahraničních autorů, tak i nejlepší stati z českého Sociologického časopisu.

Vychází v angličtině dvakrát ročně. Ilustruje Vladimír Jiránek.

Cena jednoho čísla: 46 Kč, předplatné na rok 92 Kč.

Předplatné pro zahraniční odběratele:

Jednotlivé číslo: instituce - 30 USD (50 DM)

individuální předplatitelé - 19 USD (32 DM)

studenti - 12 USD (20 DM)

Oba časopisy vydává Sociologický ústav Akademie věd ČR

Prosíme všechny dosavadní předplatitele i nové zájemce o předplatné, aby vyplněnou objednávku vystrihli a zaslali do konce ledna na adresu:

Sociologický časopis

Jilská 1

110 00 Praha 1

zde odstříhnete

Závazně objednávám předplatné na rok 1994

Sociologický časopis ano ne

Czech Sociological Review ano ne

Oba časopisy, tj. Sociologický časopis i Czech Sociological Review ano ne

Sociological Review

4

CONTENTS

Introduction to the fourth issue	435
ARTICLES	
Müller, K.: Problems of Modernization and the Transformation Process	437
Dubet, F.: State, Nation, Nationality: The French Case	453
Příbáň, J.: The Social Contract and the Legitimacy of Modern Social Orders	459
OVERVIEW ESSAY	
Šubrt, J.: The Development of Opinions on the Problem of Time in Sociology	471
FROM SOCIOLOGICAL SURVEYS	
Gregor, M., Čaha, L.: Elections and Districts	493
Novotná, E.: Music As an Opportunity	517
In memoriam Bohumil Jungmann	525
REVIEWS	
S-OBZOR - the informal sociological magazine (M. Havelka)	529
H. Joas: Die Kreativität des Handelns (E. Urbánek)	532
J. Dumazedier: Kultúrna revolúcia vo voľnom čase (1968-1988) (Ľ. Kráľová)	535
A French-Czech Dialogue on the Family (P. Vereš)	538
NEWS AND INFORMATION	543
ANNOTATIONS	557

Sociologický časopis

ZK - ÚVI ČSAV PRAHA

PE 4583

29. 1993

galerie

4

OBSAH

Úvodem ke čtvrtému číslu	435
STATI	
Müller, K.: Problémy modernizace a transformační proces	437
Dubet, F.: Stát, národ, společnost: francouzský případ	453
Příbáň, J.: Společenská smlouva - legitimující předpoklad moderních sociálních řádů	459
PŘEHLEDOVÁ STAŤ	
Šubrt, J.: K vývoji názorů na problém času v sociologii	471
ZE SOCIOLOGICKÝCH VÝZKUMŮ	
Gregor, M., Čaha, L.: Volby a okresy	493
Novotná, E.: Hudba jako šance	517
Za Bohumilem Jungmannem	525
RECENZE	
S-OBZOR - neformální sociologický časopis (M. Havelka)	529
H. Joas: Die Kreativität des Handelns (E. Urbánek)	532
J. Dumazedier: Kulturní revoluce ve voňom čase (L. Králová)	535
Francouzsko-český dialog o rodině (P. Vereš)	538
ZPRÁVY A INFORMACE	543
ANOTACE	557

Cena 29 Kč

ISSN 0038-0288

9 770038 028000